प्रिन्स

बिस्मार्क।

प्रिन्स बिस्मार्क.

(प्रथम खंड.)

भारत-गौरव-ग्रथमाला-पुष्प-बाविसावें.

प्रिन्स बिस्मार्क.

(प्रथमखंड)

न हि ज्ञानेन सदृशं पवित्रमिह विद्यते।

भगवान् श्रीकृष्ण.

१९१७

साधीप्रत दहा आणे.] सर्व हक्क स्वाधीन. [कापडी एक रुपया.

PUBLISHER:

P S BHASE,

Manager,

BHARAT GOURAV GRANTHA MALA,

GIRGAON, BOMBAY.

Printed by

G N Kulkarni,

at the Karnatak Press,

434 Thakurdwar,

Bombay

प्रकाशकाचे दोन शब्द.

भारत-गौरव-ग्रथमालेने चालविलेला हा साहित्यसेवेचा प्रयत्न भगवान् श्रीकृष्ण कृपेने यशस्वी होऊन आज ही ग्रथमाला आपलें बाविसावे पुष्प तिच्या आश्रयदात्याच्या हाती मोठया आनदानें देत आहे आजवर प्रसिद्ध झालेल्या पुष्पाहून या पुष्पाचा सुवास काही निराळा असल्यामुळे या पुष्पापासून आश्रयदात्यानाहि आनद झाल्यावाचून राहणार नाही, असा आह्मास भरवसा वाटतो. एकसारख्या कादबऱ्याच प्रसिद्ध कराव्या हा या ग्रथमालेचा केव्हाहि उद्देश नाही व तसे तिने वेळोवेळी आपल्या विनतिपत्रातून ध्वनितहि केलें आहे मधून मधून चागल्या प्रकारचीं चरित्रे व प्रवासवर्णने प्रसिद्ध करून त्या दृष्टीनेहि मराठी वाङ्मयात उत्कृष्ट पुस्तकाची भर घालावयाची, हा आमचा प्रथमपासूनच मनोदय होता; परतु ग्रथमालेला बाल्यावस्थेमुळे चरित्रात्मक पुस्तकाच्या प्रकाशनाकडे वळताच आले नाही. हळूहळू तिचे आश्रयदाते वाढून त्याच्याकडून या बाबतीत जोराचा तगादा सुरू झाल्यामुळें व त्याच्याच प्रोत्साहनामुळे ग्रथमालेची स्थितीहि हळूहळू सुधारत चालल्यामुळें ही आश्रयदात्याची इच्छा आज अल्पस्वल्प प्रमाणाने ग्रथमालेस पुरी करता आली आहे ज्या काही थोर व्यक्तीच्या चारित्र्याच्या मननाचा हक्क सगळे जग सागत असते, अशाच थोर पुरुषापैकी, बिस्मार्क हे एक होत, असे युरोपातला प्रत्येक इतिहासकार प्रतिपादताना आढळतो शिवाय युरोपातल्या चाललेल्या महायुद्धामुळे बिस्मार्क याच्या चरित्राकडे साहजिकच साऱ्या जगाचे डोळे लागले आहेत इतक्यातल्या इतक्यात इग्रजी भाषेंत बिस्मार्क याची किती तरी चरित्रे प्रसिद्ध झाली आहेत. हे चरित्रहि त्यातल्याच एका चागल्या पुस्तकावरून लिहिले असून या पुस्तकाच्या वाचनानें उत्कृष्ट करमणूक होऊन अनेक ऐतिहासिक तत्वेंहि सहज ओघानें वांचकाना समजतील असें आह्मास वाटतें.

युरोपात चाललेल्या युद्धामुळें ग्रथप्रकाशनास लागणारी प्रत्येक वस्तु कल्पनेच्या बाहेर महाग झाली आहे आणि त्यामुळें हा व्यवसाय फारच बिकट झाला आहे. ही

ग्रथमाला पूर्वीपासूनच शक्य तितक्या स्वस्त किंमतीने पुस्तके प्रसिद्ध करीत असल्यामुळे तिला ही महागाई चागलीच जाणवली व अगदी नाइलाज झाल्यावरच भारत-गौरव-ग्रथमालेनें आपल्या पुस्तकाची किंमत दोन आण्यानी वाढविली आहे. या वाढविलेल्या ह्मणजे आठ आणे किंमतीच्या मानानें पाहिले असता अजूनहि आमचीं पुस्तके स्वस्त अशींच आश्रयदात्याना वाटतात हे आमच्या आश्रयदात्याच्या उत्साहजनक पत्रावरून उघड दिसून येते. आश्रयदात्याचेच कशाला, पण हा व्यवसाय करणाऱ्या अनेक व्यापारी मित्रानीहि अशा स्थितीत भारत-गौरव-ग्रथमालेला आठ आणे किंमतीनें पुस्तकें देण्यास कशीं परवडतात, असे आश्चर्य प्रगट केले आहे. शिवाय आह्मी आमच्या पुस्तकात इतराच्या जाहिराती घेत नसल्यामुळे हें त्याचें आश्चर्य अधिकच दुणावते · वास्तविक हे सर्व आमच्या आश्रयदात्याच्या कृपेचे व प्रोत्साहनाचे फळ होय. असल्या बिकट परिस्थितींत आमच्या आश्रयदात्याकडून आह्मास अनेक प्रकारची मदत झाल्यामुळेंच या सकटाशीं टक्कर देऊन ही ग्रथमाला वाढीस लागली आहे. दिवसें दिवस तिच्या सौदर्यात जी भर पडत चालली आहे, त्याचें कारण केवळ वाढता लोकाश्रय हे होय. आमचे थोडे प्रतिस्पर्धी मित्र व साहित्यासबधानें उगीच पोकळ बढाई मारणारे घमडानदन साहित्याचार्य याच्या प्रतिरोधास न जुमानताहि ग्रथमालेची एकसारखी उन्नति होत आहे, याबद्दल कोणाहि महाराष्ट्र साहित्याच्या खऱ्या भक्तास आनद झाल्यावाचून राहणार नाही गेल्या खेपेस नवीन आश्रयदाते मिळवून देण्यासबधाने जी विनति केली होती ती बहुतेकानीं मान्य केल्यामुळें ग्रथमालेचे आश्रयदाते बरेच वाढले आहेत, हें आह्मी आमच्या आश्रयदात्याना आनदाने कळवितो. आमच्या आश्रयदात्यानी अशीच खटपट केल्यास ग्रथमालेवर फार उपकार होतील. मुद्रणसामग्रीचा बाजार कडक असून जरी अनिश्चित अशा स्थितींत आहे, तरी अशा वेळीहि ग्रथमालेंत अनेक सुधारणा करण्याची आमची फार इच्छा आहे. मागें कबूल केल्याप्रमाणे या पुस्तकात चार चित्रे दिलीं आहेत. आणि आता यापुढे प्रसिद्ध होणाऱ्या प्रत्येक पुस्तकात चार चित्रें देण्यात येतील असे आह्मी आश्रयदात्याना आश्वासन देतों. तसेंच थोडी पृष्ठें वाढवून मजकूरहि अधिक देण्याचा प्रयत्न करणार आहों. हल्ली ग्रथमालेच्या पुस्तकाचीं पृष्ठ सख्या २००।२२५ सुमाराने असते व वजन १७।१८ तोळे असतें. हें वजन २० तोळ्यावर नेण्याचा ह्मणजे २५० पृष्ठें मजकूर आहे याच किमतींत

देण्याचा आमचा विचार आहे. आमच्या प्रत्येक आश्रयदात्याकडून एकेक नवीन आश्रयदात्याची जोड जर ग्रथमालेस मिळेल, तर इतकीं पृष्ठें आठ आण्यात देणे अशक्य आहे, असें नाही. कापडी पुस्तकाच्या बाधणींत व कागद वगैरे बाबतींत, तर प्रिन्स बिस्मार्क या पुस्तकापासूनच सुधारणा करण्यास आह्मी सुरवात केली आहे कागद उत्कृष्ट व जाड ॲटिक वापरल्यामुळे साध्या बाधणीच्या पुस्तकापेक्षा कापडी बाधणीचें पुस्तक अ-डीचपट जाड झाले आहे व पुस्तकावर सोनेरी अक्षरात नाव घातलें आहे. यामुळें कापडी बाधणीचीं पुस्तकें सुशोभित व मजबूत झालीं असून खाजगी व व सार्वजनिक वाचनालयें अलकृत करण्यास तीं सर्वथा योग्य झालीं आहेत, हें कोणासहि स्पष्ट दिसून येण्यासारखे आहे. ज्याना शक्ति आहे, असे आश्रयदाते या कापडीबाधणीच्या पुस्तकाचा सग्रह करतील असा आह्मास भरवसा आहे. बिस्मार्क याच्या चरित्राचे चार भाग होतील व ते शक्य तितक्या लवकर लव-कर प्रसिद्ध करून नतर एका उत्कृष्ट सामाजिक कादबरीचा लाभ आह्मी आम-च्या आश्रयदात्याना करून देणार आहों

युद्ध सपून बाजार पूर्वस्थितीवर आल्यानतर ग्रथमालेंत कोणत्या सुधारणा व्हाव्या यासबधाने पुष्कळ आश्रयदात्याकडून आम्हास अनेक प्रकारचीं पत्रें आलीं आहेत. हल्लीं जी आठ आणे किंमत केली आहे, त्याच किंमतींत पुढें कापडी बाधणीची पुस्तकें द्यावींत, ही सूचना पुष्कळानीं केली आहे. वास्तविक या बाबींत आजच निश्चित असे अभिवचन देणें मोठया धोक्याचें आहे. एक तर युद्ध सपल्याबरोबर बाजार पूर्वस्थितीवर येईल असें काहीं नाहीं; आणि कदाचित् आला, असें जरी मानलें, तरी कापडी बाधणीचें दोन अडीचशें पानाचें व सचित्र पुस्तक आठ आणे किंमतीत देणे शक्य नाहीं, असें आम्हास वाटतें. इंग्रजी पुस्तकें बहुतेक कापडी बाधणीची असून इतकीं स्वस्त असतात, हें खरें, पण त्या पुस्तकाचा खपहि तसाच दांडगा होतो, हे विसरून चालावयाचें नाही. भारत–गौरव–ग्रथमालेचे जर दहा हजार आश्रयदाते होतील तर आठ आणे किंमतींतच आह्मी कापडी पुस्तकें देखील देऊ. तेव्हा या किंमतींत कापडी पुस्तके तयार होणें न होणें हें अर्थातच आमच्या आश्रयदात्याच्या स्वाधीन आहे. आमचे आश्रयदाते जर नेटाचा प्रयत्न करून ग्रथमालेचे वर्गणीदार वर्ष-भराच्या मुदतींत इतके वाढवितील, तर उत्कृष्ट कापडी बाधणीची सुवर्णाक्ष-रानीं अलकृत झालेली व सचित्र पुस्तकेंहि आम्ही याच किंमतींत देऊ शकू.

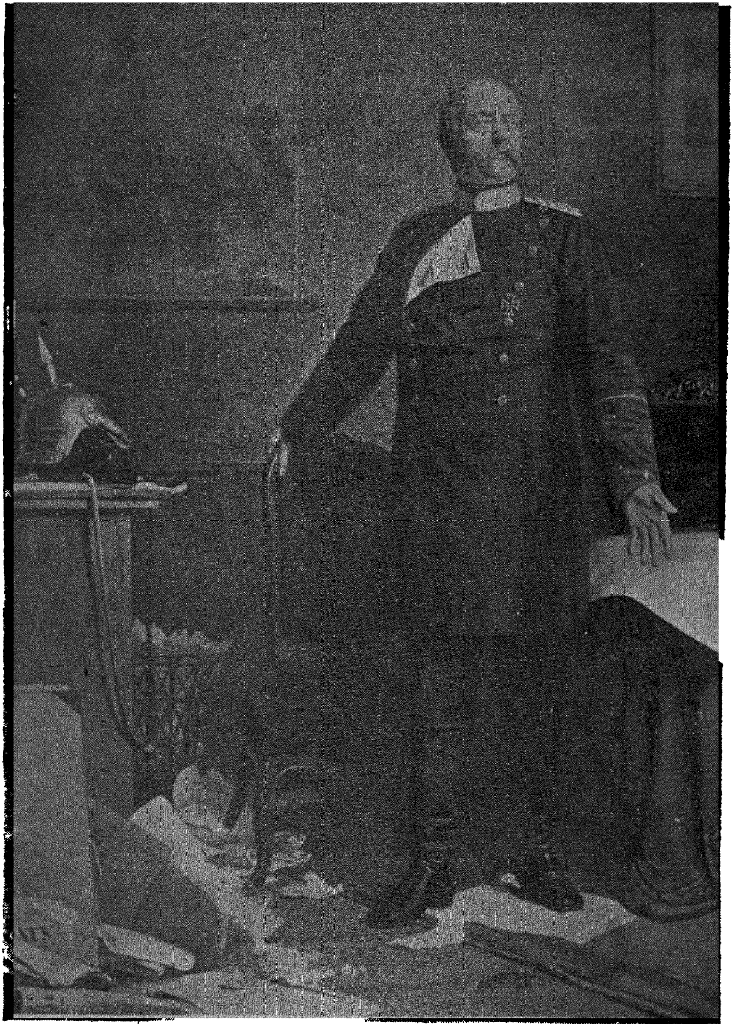
हे आम्ही आमच्या आश्रयदात्याना कळवून ठेवतों. वाढत्या लोकाश्रयाचा उपयोग ग्रथमालेंतच सुधारणा करण्याकडे करावयाचा, हीच आमचीहि इच्छा आहे, व तसा ग्रथमालेच्या आश्रयदात्याना आजवर अनुभवहि आला आहे. आमचे आश्रयदाते जर मन·पूर्वक प्रयत्न करतील, तर त्याना या प्रयत्नात यश आल्यावांचून राहणार नाही, अशी आमची खात्री आहे नवीन वर्गणीदाराचें नाव भरून पाठविण्यासाठीं प्रत्येक पुस्तकासोबत एकेक छापील कार्ड पाठविण्याची आमची आजपर्यंतची वहिवाट होती, परतु या कार्डाला पाव आण्याचें तिकीट लावावयाचे किंवा पाव आण्याचे कार्ड घेऊन त्यावर नवीन आश्रयदात्याचे नांव लिहून पाठवावयाचें सारखेच असल्यामुळे या पुस्तकासोबत छापील कार्ड पाठविले नाही. तरी आमच्या आश्रयदात्यानी नवीन आश्रयदात्याची नावे पोस्टाच्या कार्डावर कळविण्याची कृपा करावी

कित्येक सद्गृहस्थ ग्रथमालेच्या आश्रयदात्यातून आपले नाव काढून टाकावयाचे झाल्यास एका अगदी निंद्य उपायाचे अवलंबन करतात 'आमचें नाव ग्रथमालेतून काढून टाकावे' असे अगाऊ पत्र पाठवून कळविणे हा सभ्यपणा होय, परतु आश्चर्य हे की, जे आपणास सुशिक्षित समजतात, असे पडित देखील एवढी तसदी न घेता व्ही. पी परत करून आपले नाव आश्रयदात्यातून कमी करून घेतात. थोडा विचार करून पाहिले असता हे कृत्य किती निंद्य व असभ्यपणाचे आहे, हे कोणासहि समजण्यासारखे आहे अशा रीतीने एक व्ही. पी परत झाली ह्मणजे ग्रथमालेचे दोन आण्याचे नुकसान होऊन शिवाय पुस्तकहि खराब होऊन विक्रीस अयोग्य असें होते काही एक कारण नसता ग्रथमालेचे अशारीतीने नुकसान करणाऱ्या सत्पुरुषाना या कृत्याने जर मोठेपणा वाटत असेल, तर तो त्याचा मोठेपणा अधमवृत्तीचा आहे, हें कोणासहि कळण्यासारखे आहे ग्रथमालेचा प्रयत्न न आवडल्यास ही नापसती खुशाल वाटेल तितक्या कडक शब्दानीं पावआण्याच्या कार्डावर कळवून आपलें नाव आश्रयदात्यातून कमी करून ध्यावे, परतु व्ही. पी. परत करण्याचा निंद्य मार्ग कोणीहि स्वीकारू नये अशी आमची सर्वांना प्रार्थना आहे.

शेवटीं नवीन आश्रयदाते मिळवून देण्यासबधीं आमच्या सहृदय आश्रयदात्यांना एकवार कळकळीची विनति करून हे प्रास्ताविक दोन शब्द पुरे करतों.

मुबई,
गिरगांव, ता. २५।६।१७

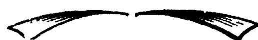
सर्वांचा नम्र साहित्य सेवक,
प्रभाकर श्रीपत भसे.

प्रिन्स बिस्मार्क.

जर्मनीचे वज्रबाहु प्रधान

प्रिन्स बिस्मार्क.

प्रकरण पहिले.

बिस्मार्क घराणें.

बिस्मार्क घराण्याचा विश्वसनीय इतिहास तेराव्या शतकापासून उपलब्ध आहे. या वेळी हे घराणे बिशापस्मार्क अथवा बिस्कॉपस्मार्क या नावाने चालत असे. प्राचीन ब्रँडनबर्ग संस्थानांतील स्टेडाल गावी या घराण्याचे वास्तव्य असून तेथील व्यापारी संस्थेचे प्रमुखत्व याच घराण्याकडे असे. एकदरीने तेव्हापासूनच हे घराणे मध्यम स्थितींतील खाऊन पिऊन सुखी लोकात गणले जात असे. उच्च वर्गीय सरदार घराणी आणि सामान्य गावकरी यांच्या मधल्या दर्जात हे घराणे गणले जात होते. यानतर इ. स. १३४५ सालीं ब्रँडनबर्ग संस्थानाधिपति लुई याने क्लॉस फॉं बिस्मार्क याला जमीनदारी देऊन त्याबरोबर बर्गस्टॉ-लचा किल्लाहि त्याच्या स्वाधीन केला. तेव्हापासून हे घराणे उच्च वर्गीय सरदारात जमा झाले. पुढे इ. स. १५९२ सालीं जॉन जॉर्ज यानें या घराण्याची मुळची मिळकत काढून घेऊन तिच्याऐवजीं एल्ब नदी-च्या काठी असलेला शॉनहॉसन हा गाव इनाम दिला.

युरोपच्या इतिहासात ‘तीस वर्षांचे युद्ध’ या नावाने प्रसिद्ध अस-लेल्या धामधुमीत शॉनहॉसन गांवाचीहि धुळधाण होऊन बिस्मार्क घरा-ण्याचा वाडा भस्मीभूत झाला. या वेळीं जर्मनीत बेशिस्तपणा इतका

माजला होता कीं, कोणतेहि एक घराणे फाटाफुटीशिवाय राहिले नव्हते. खुद्द बिस्मार्क घराण्यातहि हाच बेशिस्तपणा शिरला असून त्यातील कांही पुरुष स्वीडनच्या बाजूने व इतर काही दुसऱ्या देशाच्या वतीने लढत असत. संयुक्त जर्मन साम्राज्याचा देखावा स्वप्नातहि कोणास दिसत नव्हता. ज्याने त्याने साधेल तसे आपले कल्याण करून घ्यावे, हाच विचार सर्वांच्या चित्तात या वेळी होता. प्राचीन 'होली रोमन साम्राज्य' शतधा विदीर्ण झाले होते व त्यातील प्रत्येक तुकडा दुसऱ्याची पोळी आपल्या पानावर ओढू पहात होता; तथापि या वेळींसुद्धा फ्रान्सबद्दलचा जर्मनाच्या मनातील द्वेष इतका पक्का होता की, एरव्हीं आपसात तटे करणारे जर्मन फ्रान्सविरुद्ध मात्र एकोप्याने लढत असत. जर्मन सस्थानाची एकी होऊन त्याचे संयुक्त प्रबळ राष्ट्र बनू नये, याकरिता भलेबुरे शक्य ते उपाय फ्रान्सहि योजीत असे. तीस वर्षांच्या धामधुमीच्या काळात परस्पराशीं लढणारे बिस्मार्क घराण्याचे पुरुष चवदव्या लुईच्या विरुद्ध लढण्याकरता ऱ्हाईन नदीच्या काठी वरील कारणास्तव एकत्र झाले होते.

"फ्रान्स देशात ह्यूग्नोज नावाचा धर्मसुधारकाचा वर्ग उपस्थित झाल्या वेळेपासूनच माझे पूर्वज आणि नंतर माझे प्रत्यक्ष वडील व माझे तीन चुलते फ्रान्सविरुद्ध लढले!" असे बिस्मार्क एकदा ह्मणाले होते. फ्रान्सच्या धर्मसुधारकानी आपल्या बाजूने लढण्यास काहीं पगारी जर्मन पलटणे तयार केलीं होती. या जर्मनाविरुद्धहि शस्त्र धरण्यास बिस्मार्क घराण्यातील पुरुषांनी कमी केलें नाही.

ऑगस्टस फॉं बिस्मार्क याने इ. स. १६९० साली जुन्या जळून गेलेल्या वाड्याच्या जागीं नवा वाडा बाधण्याचे काम सुरू करून इ. स. १७०० सालीं तें पुरे केले. शॉनहॉसन गावीं जाणाऱ्या प्रवाशास

अद्यापिहि या वाड्याचे दर्शन होते. हा वाडा एका टेकडीच्या शिखरावर बाधलेला असून शॉनहॉसन गावाचे चर्चहि वाड्याच्या नजिकच आहे. येथून हाव्हेल आणि एल्ब या दोन नद्याच्या संगमाचा मनोहर देखावा स्पष्ट दिसतो. हा वाडा इ. स. १७०० साली पुरा झाला, अशा अर्थाचा लेख दरवाजावर कोरला असून त्यात बाधणाराचे नावहि कोरले आहे.

फार जुन्या काळासून बिस्मार्क घराणे लष्करी बाण्याचे आहे. ऑगस्टस बिस्मार्क याचा मुलगा ऑगस्टस फ्रेड्रिक हाहि लष्करातच नौकरी करीत होता. तो मेजरच्या हुद्यापर्यंत चढला असून आपल्या घोडदळाबरोबर पोमेऱ्यानिया प्रातांतील गॉलनो गावीं रहात असे. याने लग्न केले तेव्हा नीपॉफ, कुल्ज आणि जॉरशेलिन येथील मिळकती त्याला आदण मिळाल्या. मेजर आगस्टस फ्रेड्रिक हा निधड्या छातीचा व आनंदी वृत्तीचा असल्याबद्दल त्याची ख्याती होती. फ्रेड्रिक दी ग्रेट याने केलेल्या इ. स. १७४२ च्या मोहिमेत हा त्याजबरोबर असून झ्यासलॉच्या लढाईत यास जबर जखम लागली. जखमी लोक गाड्यातून पिछाडीकडे जात असता काही आस्ट्रियन घोडेस्वारानी त्यांस वाटेत गाठून सर्वास कंठस्नान घातले. अशा रीतीने कर्नल आगस्टस फ्रेड्रिक याचा अंत झाला.

आगस्टस फ्रेड्रिकचा मुलगा चार्लस आलेक्झाडर हा रॉसब्याचच्या लढाईत होता. हा प्रिन्स बिस्मार्क यांचा आजा होय. चार्लस आलेक्झांडरचा मुलगा चार्लस वुइलियम फर्डिनंड हा आपल्या वयाच्या बाराव्या वर्षीच पलटणींत शिरला. इ. स. १७९२–९३ साली ड्यूक ऑफ ब्रन्स्वीक याने केलेल्या फ्रान्सवरच्या मोहिमेत चार्लस फर्डिनंड हजर होता.

फर्डिनड फॉ बिस्मार्क, हे आमच्या चरित्रनायकाचे पिते होत. यानी लष्करी नौकरी सोडली, तेंव्हा ते क्यापटनच्या दर्जापर्यंत वाढले होते. नौकरीला रजा दिल्यानंतर शॉनहॉसन गावी येऊन तेथे त्यानी कायमची वसती केली. याच्या पत्नीचे नाव वुइलहेल्मीना लुईसा असे होते. विवाहाच्या वेळीं हिचे वय सोळा वर्षाचे होते.

फर्डिनंड हे गृहस्थाश्रम स्वीकारून आपल्या गावी आल्यापासून संकटानी त्याचा पिछा पुरविण्यास आरभ केला. त्यांचा विवाह झाल्यापासून तीन महिन्याच्या अवधीतच फ्रान्सने जर्मनीवर हल्ला केला. साल्फेल्डच्या लढाईत प्रशियन फौजेचा पराभव होऊन तीत प्रिन्स लुई फर्डिनंड कामास आला. राणी लुईसा ही जिवाच्या भयाने पळत सुटली, ती प्रथम ब्रँडनबर्ग येथे गेली. नंतर शॉनहॉसनगावाशेजारी असलेल्या एका किल्ल्याच्या आश्रयास ती गेली. आपणास मदत करण्याबद्दल सर्व ब्रँडनबर्गच्या लोकास तिने विनति केली. ब्रॅडनबर्गची प्रजाहि फार राजभक्त होती; पण तिच्या शौर्याचा व राजभक्तीचा काही उपयोग न होता नेपोलियन बादशाहाच्या झंझावातापुढे तिचा टिकाव लागला नाही. १४ आक्टोबर रोजी झालेल्या जेना येथील सुप्रसिद्ध लढाईत प्रशियन फौजेचा पुरा मोड झाला. मार्शल सूल्ट् याने पराभव पावलेल्या प्रशियन फौजेचा पुरा पाठलाग करून तिला दशदिशा उधळून लाविले. मार्शल सूल्ट् याने व्यागरमुंड गावीं आपल्या फौजेचा तळ दिला. याच गांवाजवळ असलेल्या किल्ल्यात राणी लुईसा रहात होती.

ज्या प्रांतांत एकदा आपले पाऊल रोवले त्याच प्रातांतील अन्नसामुग्रीचा उपयोग करावयाचा, असे फ्रेच लष्कराचे तत्व होते. आणि प्रस्तुत प्रसंगींहि हे तत्व त्यानीं चागले पाळले होते. फ्रेच अम्मलदार कांहीं मागावयास आला की, त्यास नाही ह्मणण्याची सोय नसे. कोणी

नाही ह्मटले, तरी लागेल तो जिन्नस ते जबरीने घेऊन जात. फ्रेच लष्कराचा तळ टयांगरमुड व शॉनहॉसन या गावांनजिक असल्यामुळे लष्कराचा उपद्रव या गावास लागावा, हे अगदी साहजिक होय. घेण्यासारखा जिन्नस लुटावयाचा व बाकीच्याचा नाश करावयाचा असा क्रम फ्रेच लष्करानी ठेवला होता. या झटापटीत पुष्कळ वेळा निरुपद्रवी रहिवाश्यासहि इजा करण्यास लष्करी लोक कमी करीत नसत. हा सर्व त्रास चुकवावा ह्मणून फर्डिनंड बिस्मार्क व त्याची पत्नी हीं उभयता पळून जाण्याच्या विचारास लागली. पण वाटेत फ्रेच घोडदळाने त्याची गाडी पकडली. आणि अशा रीतीने शॉनहॉसन गावी परत येणे त्यास भाग पडले. फ्रेच घोडदळातील काहीं लोक त्याजबरोबर त्याच्या वाड्यात शिरले व लुटालूट करण्यासाठी इकडेतिकडे फिरूं लागले. पण त्याची तृप्ति होण्यासारखा एकहि जिन्नस त्यास सापडला नाहीं. यामुळे वाड्यातील माणसास छळण्याचा उद्योग त्यांनीं आरंभिला. घराचा मालक व मालकीण ही पुस्तकसग्रहालयाच्या खोलींत शिरलीं व खोलीचा दरवाजा त्यानीं आतून बद केला. फ्रेच शिपायी त्याच्या मागोमाग गेले व दरवाजा उघडण्यासाठी धडपड करूं लागले. फ्रेच लष्कर त्या वेळी आपल्या बिनहत्यारी शत्रूंस कसे वागवीत असे हे सागण्यास या दरवाजावर अद्यापीहि फ्रेच सगिनीच्या खुणा हयात आहेत. फर्डिनड बिस्मार्क व त्याची पत्नी हीं युक्तिप्रयुक्तीने रात्रीच्या वेळीं जंगलात पळून गेली. ती रात्र मोठ्या कष्टाने त्यानी जंगलात काढली. बाहेर थंडीचे सकट आणि आपले घरदार फ्रेच शिपायी जाळूनपोळून टाकतात कीं काय, ही पोटात धास्ती. सकाळ झाल्यावर हीं दोघेहि दुसऱ्या काहीं शेतकऱ्याबरोबर गावाकडे परत येण्यास निघालीं. त्या वेळी गावाची जी दुर्दशा फ्रेच शिपायानी केली होती, ती पाहून दगडाच्या अंतःकरणासहि

पाझर फुटला असता. बिस्मार्कच्या घरातील सर्व जिनसांचा चक्काचूर त्यांनीं उडविला होता. भितीवर टागलेला वंशवृक्षहि सगिनींनी त्यानी जिकडे तिकडे भोसकून टाकला होता.

शॉनहॉसन येथील त्या वेळच्या पाद्याच्या रोजनिशीत पुढील वाक्य आढळते. ‘ तीस वर्षाच्या युद्धानंतर एल्ब आणि हावेलच्या या संगमभूमीत कोणाहि शत्रूचे पाऊल पडले नव्हते. हे सर्वशक्तिमान् परमेश्वरा, आमची कोठारे, आमची घरेदारे आणि गुरेढोरे सुरक्षित ठेव. नाही तर आमच्या विपत्तीस पारावार उरणार नाही. आजपर्यंत आह्मास लाभलेले शातीचे सुख आह्मास पुन्हा केव्हा मिळेल ?’ यावर दुसऱ्या कोणीं पुढील उत्तर लिहून ठेवले आहे. ‘ जन्मभूमीच्या उद्धारार्थ ईश्वराच्या साह्याने प्रशियन वीर प्यारीसमध्ये शिरतील तेव्हा.’

आपले जडजवाहीर फ्रेंचाच्या हाती लागू नये ह्मणून फर्डिनंड बिस्मार्क यांनी ते पुरून टाकले होते. यांत पुष्कळ सोन्याची नाणीहि होती. हा ठेवा बागेतील एका झोपडीच्या उंबरठ्याजवळ पुरला होता. शॉनहॉसनगावी रानांतून ते परत आले, तेव्हा या झोपडीकडे ते प्रथम गेले. झोपडीच्या शेजारी माती उकरल्याची काही चिन्हे दिसताच त्याच्या पोटात धस्स झाले. इतक्यात काही सोन्याची नाणीहि त्याच्या नजरेस पडली. तेव्हां फ्रेंच शिपायानी आपणास पूर्ण नागविले असे त्यांस वाटले; पण जवळ जाऊन पाहता सर्व ठेवा सुरक्षित असल्याचें त्यास आढळून आले. ती जागा एका कुत्र्याने उकरली होती. फ्रेंच शिपायाचा उपद्रव होऊं नये ह्मणून फ्रेंच सेनापतीकडे अर्ज करून कांहीं रक्षक आपणाकडे पाठविण्याची विनंति बिस्मार्क यांनी त्यास केली. फ्रेंचसेनापतीनेहि दयाळुपणे त्याजकडे काहीं रक्षक पाठविले;

तथापि फर्डिनंड यांनीं अधिक सुरक्षितपणासाठीं आपल्या पत्नीची रवानगी रॅथेनोगांवीं केली.

या नंतर चोहोकडे स्थिरस्थावर झाल्यावर फर्डिनंडची पत्नी शॉनहॉसनगावी परत आली. त्याची पत्नी मूळची शहरवासी, त्यातून ती उच्चकुळात जन्मलेली असल्यामुळे बर्लिनमधील सरदार घराण्याशी तिचा परिचय होता. अशा स्थितींत खेड्यातील राहणी तिला वास्तविक आवडू नये; पण विवाहानंतर आपली आवडनावड बाजूला ठेवून ती शॉनहॉसन गावींच राहिली. शॉनहॉसनगावी बिस्मार्क घराण्याचा जो प्रचड तटबदी वाडा आहे, त्याच्या बांधणीत बाह्य भपका आणि डामडौल ही आढळून येत नसली, तरी त्यात सर्व प्रकारच्या सुखसोयी आहेत. हा वाडा तिमजली आहे. तळमजल्यात एक दिवाणखाना, स्वयपाकघर व जेवणाची जागा आहे. त्याचप्रमाणे ग्रथसग्रहाची खोली तळमजल्यावरच आहे. आजूबाजूस मोठा बाग लावला असून बागेत हिडण्याफिरण्यास सुदर वाटा केलेल्या आहेत. बागेपासून कांही अंतरावर एक कृत्रिम बेट केले असून त्यात एक छोटेखानी बंगली बाधलेली आहे.

बिस्मार्क घराण्याचा ग्रंथसंग्रह फार चागल्या प्रतीचा होता. आणि फर्डिनंडची पत्नी सुशिक्षित असल्यामुळे त्या ग्रंथसग्रहाचा तिनें चागला उपयोग केला. घराच्या बाहेर सृष्टिसौदर्य आणि आत विद्वानाचा सहवास, या दोन गोष्टीमुळे बर्लिन येथे घालविलेल्या सुखाच्या दिवसांचा विसर तीस आपोआपच पडला. इ. स. १८०९ सालीं फर्डिनड यांस पहिला मुलगा झाला, पण तो फारच अल्पायु निपजला. त्याचे थडगे अद्यापीहि शॉनहॉसनगावीं दृष्टीस पडते. दुसरी मुलगीहि याचप्रमाणे लहानपणी वारली. यानंतर त्याचा तिसरा पुत्र बर्नाड हा मात्र मोठा

होऊन अखेरीस प्रिव्ही कौन्सीलर व म्याजिस्ट्रेट झाला होता. कुल्ज् आणि जॉर्चेलीन ही गावे वडिलार्जित मिळकतीची वाटणी ह्मणून त्यास मिळाली होती. यानतर इ. स. १८१५ साली एप्रिल महिन्याच्या १ तारखेस आपला चरित्रनायक ऑटो एडवर्ड लिओपोल्ड जन्मास आला. यानतर थोड्याच दिवसानी वाटर्लूची लढाई होऊन तींत जर्मन सैन्याने नेपोलियनचा पुरा मोड केला.

ज्या प्रकारच्या मनुष्यान्च्या सहवासात मुले लहानपणी वाढतात, त्याच्या वळणाची छटा त्या मुलाच्या मोठेपणी पुष्कळ वेळा स्पष्ट दिसून येते. ऑटो बिस्मार्क याच्या आगी आईचे सगळे गुण दिसत होते. तिने लहानपणी त्यास दिलेले शिक्षण आणि केलेली जोपासना हीं ऑटोच्या भावी आयुष्यात त्यास फार उपयोगी पडली. बिस्मार्कची आई अनेक दृष्टींनी असामान्य स्त्री होती. प्रिव्ही कौन्सीलर मेन्केन याची कुशाग्र बुद्धिमत्ता तिच्यात उतरली होती. तिचे वडील मेन्केन याजबद्दल प्रशियाचे प्रधान फॉ स्टीन यानीं पुढील उद्गार काढले आहेत·—"मेन्केन हे मोठे उदारधी आणि सभ्यगृहस्थ असून त्याच्या कल्पना आणि त्यांची ध्येये ही फार उदात्त आहेत." बापाचे हेच गुण मुलीच्या आगीं पूर्णपणे उतरले होते व आनुवशिक सस्काराने ते पुढे ऑटो बिस्मार्क यास प्राप्त झाले. माडीवर खेळविता खेळविता ऑटोच्या आईने ज्या गुणाचे बीजारोपण त्याच्या ठिकाणी केले, त्याचीच मधुर फळे पुढे जर्मन राष्ट्रास चाखावयास सापडली.

बिस्मार्क घराणे आरंभापासूनच लष्करी बाण्याचे होते, हे पूर्वी सांगितले आहेच. फर्डिनंड बिस्मार्क हेहि मोठ्या निधड्या छातीचे व शिपायीबाण्याचे गृहस्थ होते. तसेच स्वभावाने ते अत्यंत करारी व कडक शिस्तीचे कट्टेभक्त होते. शिस्त आणि करारीबाणा हे गुण

फ्रेड्रिक दी ग्रेटच्या काळापासून प्रशियन लोकात—विशेषतः जमीनदार वर्गात-आढळून येतात. लष्करीबाण्याचे हे गुण ऑटोच्या ठिकाणीहि लहानपणापासूनच दिसून येऊ लागले व बालवयात त्यास मिळालेल्या शिक्षणाने ते चागले वाढीस लागले. नेपोलियनच्या वावटळीत प्रशियाने दाखविलेला दुबळेपणा आणि त्यामुळे त्याची झालेली दुर्दशा याच्या हृदयद्रावक कथा ऑटोच्या आईने त्यास नित्य सागाव्या.

ऑटोचा जन्म झाला, त्या वेळी बिस्मार्क घराणे सापत्तिक दृष्टया पूर्वीच्याहून बरेच खालावले होते. एकदर प्रशियाचीच स्थिति या वेळी शोचनीय झाली होती. आपल्या इस्टेटीपैकी बराच भाग व शॉनहॉसन गावाजवळील दुसरा एक तटबदी वाडा फर्डिनड यास विकावा लागला. इ. स. १८०६-७ साली झालेल्या युद्धात पुष्कळ जमीनदारास इतके जबर नुकसान सोसावे लागले होते की, त्याच्या गहाण पडलेल्या इस्टेटी सोडविणेहि त्यास मोठ्या मुष्किलीचे झाले. ही स्थिति लक्षात घेऊन प्रशियाच्या राजाने तहकुबीचा जाहिरनामा (मोरेटोरियम) इ. स. १८१० साली काढला होता. या जाहीरनाम्यात बऱ्याच सवलती त्याने कर्जदारास दिल्या होत्या; पण प्रशियाचा बराचसा भाग त्या वेळी फ्रेचांनी व्यापला असल्यामुळे या सवलतीचा उपयोग व्हावा तसा झाला नाही. फ्रेच सैन्याच्या त्रासामुळे प्रशियन जमीनदाराची दुर्दशा दिवसेदिवस वाढतच चालली होती. चलनी नाण्याच्या तुटवड्यामुळे त्याच्या दुर्दशेत आणखी भरच पडली. हीच स्थिति बिस्मार्क घराण्यासहि अर्थातच लागू होती. चलनी नाणें कमी झाल्यामुळे इस्टेटीची खरी किमत घटली व धान्यादिकाचे बाजारभाव उतरत गेले.

भरींत भर ह्मणून ह्याच वेळी शेतकीचा एक कायदा प्रशियांत लागू झाला. या कायद्यामुळे जमीनदाराची कुळावरील सत्ता नाहीशी झाली.

ह्या कायद्याची अम्मलबजावणी बेताबाताने व आरंभी अल्पप्रमाणाने व्हावयाची असे ठरले होते, तथापि आधीच खालावलेल्या जमीनदार वर्गाच्या संकटांत या कायद्याने अधिक भर मात्र पडली. कायद्याबद्दल चुकीची कल्पना बऱ्याच कुळाच्या डोक्यात शिरली होती. इ. स. १८१० सालापासून आपणावरील जमीनदाराची सत्ता समूळ नाहीशी होणार, असे त्याच्या मनाने घेतले होते. यातच कित्येक उपद्व्यापी लोकानी भर घातली. जमीनदाराचे जू झुगारून देण्याच्या कामी कुळास राजाचे सहाय्य मिळेल, असे हे उपद्व्यापी लोक त्यास सागत सुटले. अडाणी कुळास ही गोष्ट खरी वाटली व आपण नौकरीतून जाणार अशा अर्थाच्या नोटिसा जमीनदारास त्यानी ताबडतोब दिल्या. यामुळे सारा जमीनदार वर्ग एकदम नाराज झाला. कुळे दंगेधोपे करू लागले व कित्येक जमीनदारानी त्याजवर बदुकीचाहि प्रयोग केला. यामुळे कुळे अधिक चिडून जाऊन जमीनदाराचे वाडे लुटावयास निघाली; पण इतक्यात लष्करी लोकांच्या तुकड्या येऊन पोहोचल्यामुळे या अडाणी कुळाचे डोळे ताबडतोब उघडले. आपल्या वर्तणुकीने राजा नाखुष झाला आहे, हे ऐकून त्यास फार नवल वाटले. यानतर कुळे व जमीनदार याचे हितसबंध ठरविण्याकरता प्रशियात एक कमिशन बसले. या कायद्यामुळे आपले पुरातन हक्क नष्ट झाले, असे सर्व सरदारांस वाटले. जमीनसारा वसूल करण्याच्या नवीन पद्धतीमुळे आपल्या इस्टेटी धोक्यात येतात की काय, अशी त्यास भीति पडली. राज्यपद्धतीचा जो मार्ग आपण आखला आहे, त्यात यत्किंचितहि बदल व्हावयाचा नाही, अशा अर्थाचा इषारा राजाकडून मिळताच या सरदारमडळीने राजाकडे एक तक्रार अर्ज दिला. त्यात राज्यपद्धतीवर बरीच प्रतिकूल टीका केली असून खुद्द राजाचाहि उपमर्द करणारा असा मजकूर त्यांत होता. सरदार

मंडळीच्या या वागणुकीचा राजास इतका राग आला की, तीपैकी काही प्रमुख माणसावर खटले करण्याचा त्याने हुकूम दिला. या खटल्यात दोन जमीनदारास किल्ल्यातील कोठड्यात ठेवण्याची शिक्षा झाली आणि राजाचे दोन सल्लागार बडतर्फ झाले.

कुळे ह्मणजे जमीनदाराच्या मिळकतीचाच एक भाग, असा समज या वेळेपर्यंत होता. यामुळे जमीनदार लोक कुळावर हवातसा जुलूम करीत असत. अशा प्रकारच्या जुलुमास आळा घालणे, अर्थातच न्याय्य होते; तथापि जमीनदारास ही गोष्ट पटेना. या बाबतीत राजाने केलेली प्रत्येक सुधारणा ह्मणजे आपल्या पुरातन हक्काचे लचके तोडणे होय, असे जमीनदारांस वाटले. या गडबडीतून बिस्मार्क घराणे, बऱ्या प्रकारे निभावले, असे ह्मणावयास हरकत नाही. ऑटोच्या जन्मानंतर एक वर्षाने फर्डिनड यास कुल्ज, नीपॉफ आणि जार्चेलीन येथील इस्टेट वारसदार या नात्याने मिळाली. तेव्हा फर्डिनंड नीपॉफ गावी रहावयास गेले. या गावी मेजर आगस्टस फ्रेड्रिक फॉं बिस्मार्क यानी एक लहानसे घर बांधले होते. इस्टेटीत बराच घोटाळा माजला असल्यामुळे तिची नीट व्यवस्था लावण्या करता तेथेच राहणे फर्डिनड यास भाग होते. याशिवाय या गावाच्या आजुबाजूस जंगल असल्यामुळे फर्डिनड याची शिकारीची हौसहि तेथे भागण्यासारखी होती. यामुळे तेथेच कायमची वस्ती करण्याचा विचार फर्डिनड यानी केला; तथापि फर्डिनड याची शिकारीची हौस येथे फारशी भागली नाही. कारण पूर्वी फ्रेंच सैन्याचा तळ तेथे पडून आजुबाजूचे सगळे रान फ्रेंचशिपायानीं उध्वस्त करून टाकले होते. ऑटोचे नवे घर लहानच होते, तथापि आजूबाजूस पसरलेल्या सृष्टिसौंदर्यामुळे तेथे राहणे कोणासहि आवडले असते. झ्यापेल नावाचा ओढा कुरणाकुरणातून झूळझूळ वहात असतो. या

ओढ्याच्या काठाने वृक्षाची सुंदर राई आहे. घराच्या बाजूस एक सुंदर बगीचा आहे. अशा प्रकारच्या या घरात ऑटोच्या आयुष्याची पहिली सहा वर्षे मोठ्या सुखाने गेली.

ऑटोचे प्राथमिक शिक्षण त्याची आई वुइलहेल्मीना इच्या हाताखालीच झाले. ही स्त्री शरिराप्रमाणेच मनानेहि सुदर होती, याचा उल्लेख वर आला आहेच. केवळ सामान्य मनुष्याप्रमाणे आयुष्याचा काळ आपल्या मुलानी कसा तरी कठावा, अशी तिची इच्छा नव्हती. प्रत्येक ख्रिस्ती मनुष्यास शोभेल अशा प्रकारचे आपल्या मुलांचे आदर्शवत् वर्तन असावे असे तिला वाटे. ती कधी गावभर चकाटया पिटीत हिडली नाही. अथवा स्त्रीसमाजातहि फारशी कधी मिसळली नाही. यामुळे ती एकलकोडी व अबोल असावी असे गावातील स्त्रियास वाटे, वास्तविक आपला सारा वेळ मुलाच्या संगतीत घालवून त्यास नीतीचे वळण लावणे तिला अधिक प्रिय असे. विशेषत. ऑटोसंबधी ती फारच काळजी घेई. आपल्या मातेसबधी अत्यत प्रेमळपणाचे उद्गार बिस्मार्क हे आपल्या उत्तर वयात काढीत असत. आपला जयजयकार बघण्यास आपली माता जिवत राहिली नाही, या गोष्टीचा त्यास वारवार फार खेद होई. फर्डिनड बिस्मार्क हे देहयष्टीने उच व मजबूत बाध्याचे होते. तसेच स्वभावाने ते सालस व फार आनंदी वृत्तीचे गृहस्थ होते. त्यास शिक्षण फारसे मिळालेले नव्हते. वयाच्या बाराव्या वर्षी जमीनदाराची बहुतेक मुले त्या वेळीं सैन्यात दाखल होत असत. पुढील सारे आयुष्य स्वारीशिकारीत जावयाचे असल्यामुळे बौद्धिक शिक्षणाची जरूर सरदार मडळींस फार करून भासतच नसे. त्या वेळच्या दंग्याधोप्याच्या काळात बौद्धिक शिक्षणास फारसा अवसरच नव्हता, असे ह्मणण्यास काही हरकत नाही. वुइलहेल्मीना बाईचे बालपण बर्लिन शहरांत गेले

असल्यामुळे व तिचे वडील मोठया दर्जाचे नौकर असल्यामुळे बौद्धिक शिक्षणाचे महत्व लहानपणापासूनच तिला कळूं लागले. " लिप्झिग येथील पडिताचे रक्त माझ्या धमन्यात खेळत आहे." असे उद्गार ऑटो बिस्मार्क यांनी आपल्या एका भाषणात काढले होते. वुइल-हेल्मीना बाईचा आजा मेन्केन हा लिप्झिग विश्वविद्यालयातील एक पंडित होता. बिस्मार्कचा आजा इ. स. १८०१ सालापर्यंत प्रिव्ही-कौन्सिलर होता. फ्रेड्रिक दी ग्रेट मरण पावल्यानतर या जागेवर स्वतः-च्या मृत्यूपर्यंत त्याने हे काम केले. राज्यपद्धतीत अनेक प्रकारच्या नव्या-नव्या सुधारणा याने घडवून आणल्या.

बापाच्या मनोवृत्ति आणि त्याचे बरेच गुण वुइल्हेल्मीना बाईच्या आगी उतरले होते. आजुबाजूच्या समाजात नव्या प्रकारच्या विचाराचे बीजारोपण करावे एतदर्थ तिने बरीच खटपट केली, पण तीत तिला फारसे यश आले नाही. इस्टेटीत माजलेला घोटाळा नाहीसा करण्या-साठींहि ती जिवापाड मेहेनत करीत असे. तथापि या खटपटीतहि तिला फारसे यश आले नाही.

आपल्या मुलाच्या वागणुकीवर तिचे फार बारीक लक्ष असे. आपली मुले कर्तृत्वशाली निपजतील असे तिला वाटे आणि हा तिचा समज बरोबर होता. वडील मुलगा बर्नार्ड चागला वकील होईल, असा तिचा अजमास होता. त्याचप्रमाणे धाकटा मुलगा ऑटो राजकारणी पुरुष होईल, असे ती ह्मणे. या धोरणास अनुसरूनच तिने आपल्या मुलाचा शिक्षणक्रम ठेवला होता, तथापि ऑटोचा कल क्षात्रवृत्तीकडे अधिक होता. स्वभावाने तो द्वाड आणि मनाने एकमार्गी असल्यामुळे राजकार-णाच्या नागमोडी वाटेत त्याचा चागलासा टिकाव लागण्यासारखा नव्हता, तथापि या बाबतींतहि त्याच्या आईचा अजमासच अखेरीस खरा

ठरला. अत्यंत सरळ मार्गाने व चोखपणे वागूनहि राजकारण यशस्वी करता येते ही गोष्ट बिस्मार्क यांनी आपल्या उत्तर वयात सिद्ध केली. राजकारण ह्मटले की, त्यात आत एक व बाहेर एक, असा प्रकार असलाच पाहिजे, या फ्रेंचाच्या तत्वास बिस्मार्क यानी पूर्ण हरताळ फासला. राजकारणात गेलेल्या माझ्या साऱ्या आयुष्यात मी एकहि असत्य शब्द उच्चारला नाही," असे वृद्धपणीं बिस्मार्क अभिमानाने म्हणत असत. त्याचे हे म्हणणे अक्षरशः खरे होते.

बिस्मार्क याच्या लहानपणच्या काही थोड्या गोष्टी त्यांच्या कुटुंबातील विश्वसनीय अशा माणसाकडून समजल्या आहेत. त्यावरून ऑटो हा आपल्या इतर सोबत्याहून काहीं विशेष बुद्धिवान् पुरुष निपजेल, असे अनुमान कोणी केले नसते. मोठेपणी नावरूपास आलेले पुष्कळ पुरुष लहानपणीं काही विशेष गुण दाखवितात, असे नाही. बालवयात ऑटो थोडासा बोबडा होता. त्याला ल आणि र ही अक्षरे उच्चारता येत नसत. त्याच्या आईने त्याला काही कविता शिकविल्या होत्या. त्या तो ह्मणू लागला, ह्मणजे या दोन अक्षराचे विलक्षण उच्चार ऐकून सर्वास मोठे हंसूं येई.

आपल्या मुलानी शिस्तीने आणि सुविनीतपणे वागावे अशाबद्दल वुइलहेल्मीनाबाई मोठी दक्षता बाळगीत असे, पण ऑटोच्या वडिलाचा स्वभाव निष्काळजी असल्यामुळे तिच्या शिस्तीचा फारसा उपयोग होत नसे. सत्याची भक्ति लहानपणापासूनच ऑटो यास किती होती, हे एक दोन गोष्टींवरून दिसून येते. क्षुल्लक बाबींतहि ऑटो खोटे बोलत नसे. एके दिवशीं तो निजावयास जाऊं लागला असता 'तुझे जेवण झाले का?' असा आईने प्रश्न केला; पण ऑटोचे डोके ठिकाणावर नसल्यामुळे आपले जेवण झाले की नाही, हे त्याला बरोबर आठवेना. तेव्हा

तो धावत धावत स्वयंपाकीण बाईकडे गेला आणि 'मी जेवलो की नाही' असे तिला विचारूं लागला. तिने 'होय' असे उत्तर देताच तो धावत आपल्या आईकडे गेला आणि ह्मणाला, 'आई, मी जेवलो.' दुसऱ्या एका प्रसगी ऑटोची आई त्याला ह्मणाली. ऑटो, तू काय खाल्ले आहेस? तुझ्या तोंडाला कसलीशी घाण येत आहे.' थोडा वेळ थाबून ऑटो ह्मणाला, "आई, बाबाऱ्या खोलीतली एक बाटली मी तोंडात घातली होती, पण तिच्यातल्या पाण्याला घाण येत होती ह्मणून मी ते प्यायलो नाहीं."

ऑटोचा स्वभाव लहानपणापासूनच स्वाभिमानी असे. कोणी त्याचा अपमान केला, तर ती गोष्ट त्याला सहन होत नसे. एके वेळी त्याच्या घरीं मेजवानी होती. सर्व मडळी जेवावयास बसली. त्या गडबडीत ऑटोला हाक मारण्याचे स्मरण कोणाला राहिले नाही. इतक्यात चागला पोषाख करून ऑटोची स्वारी जेवणाच्या जागी येऊन बसावयास जागा पाहूं लागली. एके जागी काहीं बडे गृहस्थ बसले होते त्यांच्या शेजारी असलेल्या एका रिकाम्या खुर्चीवर ऑटो जाऊन बसला. थाट-माटाचा पोषाख केलेली ही बटु मूर्ति पाहून त्या गृहस्थांस मोठी गम्मत वाटली. त्यांपैकीं एकजण थट्टेने ह्मणाला, "काहो, बडे गृहस्थ, आपण कोण?" "मी छोटा यजमान आहे, मेहेरबान." ऑटोने उत्तर दिले. ऑटोचे हें उत्तर ऐकून सर्वास मोठे नवल वाटले.

घरची स्वयंपाकीण लोटी शेम्लीग हिजवर ऑटोची मोठी भक्ति असे आणि तीहि पोटच्या पोराप्रमाणे त्याच्यावर प्रेम करी. त्याला आवडणारे पदार्थ मुद्दाम तयार करून ती त्याला घालीत असे. खाण्यापिण्यासंबंधी त्याची निगा राखण्यांत खुद्द त्याच्या आईपेक्षाहि काकणभर अधिक काळजी ती घेई. कित्येक वेळा ती त्याचे फाजील लाडहि करी; पण

त्यामुळे ऑटो शेफारून गेला नाहीं अथवा हट्टीहि बनला नाही. लहानपणापासूनच सर्वांशी तो नम्रतेने व सौजन्याने वागे. आपल्या बालमित्राशींहि त्याची वागणुक फार प्रेमळपणाची असे. ब्र्याड या नावाचा त्याचा एक गुराखी मित्र होता. त्याचे स्मरण वृद्धपणापर्यंत बिस्मार्क यास होत असे. "गवतातून हिंडून रानफुले तोडण्याचे ते दिवस मागे राहिले." असे इ. स. १८७० सालच्या मोहिमेच्या प्रसंगी ते एकदा ह्मणाले होते. फ्रान्सवरच्या मोहिमेत अनेक वेळा त्यास रानातून फिरावे लागे. तेंव्हा ब्र्याडबरोबर घालविलेल्या लहानपणच्या दिवसांचे त्यांस स्मरण होई. मुक्या जनावरावर लहानपणापासूनच ऑटोचे प्रेम असे. त्याच्या स्वभावातील हा विशेष गुण अखेरपर्यंत टिकला. मुकी जनावरेहि या आपल्या मित्राला ताबडतोब ओळखीत असत. ऑटो दृष्टीस पडल्याबरोबर मोठ्याने खिंकाळून घोडी आकाशपाताळ एक करून सोडीत. ऑटो सृष्टिसौंदर्याचाहि मोठा भक्त होता. नीपॉफच्या कुरणातून आणि बगीच्यातून हिंडण्यात तासांचे तास तो घालवीत असे. सृष्टिदेवतेशीं अत्यंत परिचय झाल्यामुळे ऑटोचा लहानपणचा आयुष्यक्रम जणूं काय काव्यमय होऊन गेला होता.

प्रकरण दुसरे.

विद्यार्थीदशा.

बर्लिनमध्ये वुइलहेल्म रस्त्यावर असलेल्या प्ल्यामन नावाच्या शाळेत ऑटोची रवानगी झाली, त्या वेळी त्याचे वय सहा वर्षांचे होते. उत्तम शिक्षणाबद्दल या शाळेचा त्या वेळी मोठा लौकिक झाला होता. विद्येच्या निरनिराळ्या अंगाच्या मूलतत्त्वांचे शिक्षण येथे फार चांगले होते, अशी त्या शाळेची प्रसिद्धि होती. याशिवाय जर्मन नागरीक बनविण्याला

लागणारे शिक्षण या शाळेत मिळे, हा तिचा विशेष होता. बिस्मार्क याच्या एकंदर दानतीवर या बाळपणीच्या शिक्षणाचा फार चागला परिणाम झाला. येथे जे शिक्षण त्यास मिळाले, ते त्याच्या वरिष्ट विद्यालयीन क्रमात त्यांच्या फार उपयोगी पडले. तथापि त्याच्या घरच्या पद्धतीत आणि शाळेच्या पद्धतीत एक मोठा फरक असे. मुलाच्या विशिष्ट वृत्ती वाढीस लावण्याचे काम करणे शाळागुरूंस अर्थातच शक्य नव्हते. सर्वास एकाच दावणीत बाधल्याप्रमाणे ते शिक्षण देत. यात कित्येक शाळागुरू फाजील कडकहि असत. या त्याच्या फाजील शिस्तीमुळे कित्येक शाळागुरूची आठवण बिस्मार्क याना पुष्कळ दिवस राहिली होती. मुले कणखर बनावी म्हणून कित्येक वेळ काही गुरू त्यास सबंध दिवस उपाशी ठेवीत व दुसऱ्या कित्येक प्रसंगी पायरुणाशिवाय थडींत उभे करीत. दुसरे कित्येक गुरू प्रत्येक फ्रेच वस्तूचा द्वेष मुलाच्या मनात भरवीत. ही गोष्टहि बिस्मार्क यांस पसत नव्हती. फ्रेचाच्या करड्या अमलाखालचें सुख ऑटो यासहि जाणवले होते; तथापि फ्रेचाच्या काही राष्ट्रीय सस्था आणि त्याचे राष्ट्रीय जीवित याजबद्दल ऑटोला पूज्यभाव असे.

शाळागुरूची वागणूक अशा प्रकारची असल्यामुळे ऑटोला या प्रकाराचा कंटाळा येऊन घराची वारवार आठवण होऊ लागली. नीपॉफ येथल्या आपल्या गांवी आपण केव्हां जाऊं, असे त्याला होऊन गेले. त्याचे बालपण कुरणांत आणि वृक्षाच्या रायात सृष्टिदेवतेच्या अंकावर गेलेले. बर्लिन शहरात बघावे तिकडे घराशिवाय दुसरे काही दिसावयाचे नाहीं. शाळेजवळ असलेल्या खेळावयाच्या पटागणांत ईडलिबाचे एकच झाड त्याच्या दृष्टीस पडे. अशा स्थितीत घरच्या बगीच्याची आणि कुरणाची आठवण त्यास वारंवार व्हावी, यात आश्चर्य नाही. ऑटो कधीं

शहराच्या बाहेर फिरावयास गेला व तेथे एकादा शेतकरी त्याच्या नजरेस पडला, तर घराची चटकन आठवण होऊन त्याच्या डोळ्यास पाणी येई. अशा प्रकारच्या शाळेच्या काचात ऑटो शरीराने आणि मनानेहि खंगत चालला. त्याला विरंगुळा कायतो एक त्याच्या भावाचा. त्याचा वडील भाऊ बर्नार्ड हा त्याच्या आधी एक वर्ष त्याच शाळेत गेला होता.

शाळेत जेवणासाठी जे पदार्थ करीत, ते अगदी बेचव आणि खाण्यास कटाळवाणे असे असत. मासाचे पदार्थ इतके चामट असत की, ते दातानी तुटत नसत, असे एकदा स्वतः बिस्मार्क यानीच सागितले. केव्हा केव्हा नुसते उकडलेले बटाटे आणि त्याबरोबर तोंडी लावावयास कच्ची गाजरे मुलांस मिळत. कच्चीं गाजरे ऑटोला आवडत, पण ती त्याला चागली पचत नसत. कधीमधी एकाद्या स्नेह्यासोबत्याच्या घरीं तो जेवायला गेला, तर त्या दिवशी मात्र त्याला पोट भरल्यासारखे वाटे. प्रेमळ आई आणि लाड करणारी स्वयंपाकीण याच्या हाताखाली वाढलेल्या ऑटोला आपल्याला शाळेत घातले नसून तुरुंगातच पाठविले आहे, असे वाटल्यास नवल नाही. या शाळेचा सामान्य दिनक्रम त्या वेळच्या दुसऱ्या एका विद्यार्थ्याने लिहून ठेवला आहे.

आह्माला सकाळीं बरोबर सहा वाजता उठविण्यात येत असे. प्रातर्विधी आटोपल्याबरोबर पावाचा एक तुकडा आणि लहानसा एक पेला दूध आह्मास मिळे नतर सर्व मुले प्रार्थना करण्यासाठीं एकत्र जमत शाळेच्या कामास बरोबर सात वाजता सुरवात होई दाहावाजता आह्माला अभ्यांतासाची सुटी मिळे या वेळीहि पुन्हा एक पावाचा तुकडा आणि त्या ऋतूत मिळणारी थोडी फळे आह्मास मिळत. दुपारीं बारा वाजता आमचा मुख्य भोजनसमारभ होई या वेळी आमचे सर्व गुरू आह्माबरोबरच जेवावयास बसत. मुख्य अभ्यापकाची

पत्नी आणि त्याची पुतणी सर्वास वाढीत असत जेवणात मिष्ट अथवा मसाले-दार पदार्थ मुळीच नसत, तथापि जेवण अगदी साधे असले, तरी ते पौष्टिक असे कोणाला आणखी पदार्थ लागल्यास मास्तरीण बाईंची याचना करावी लागे. पानात कोणी काही टाकू नये असा नियम होता. हा नियम कोणी मोड-ला, तर ताट हातात घेऊन ते रिकामे करीपर्यंत त्यास बागेत उभे राहाण्या-ची शिक्षा होई अशा प्रकारच्या तिनचार अपराध्याची मौज आह्मास रोज पाहावयाला सापडे दुपारी दोन वाजता पुन्हा शाळा भरे चार वाजता पुन्हा एक पावाचा तुकडा आणि थोडेसे मीठ आह्मास मिळे. सध्याकाळी सात वाजता शाळेचे सर्व काम खलास होई यानतर काही मुलें खेळावयास जात व काहीं दुसऱ्या दिवसाचा अभ्यास करीत रात्रीचे जेवण ह्मणजे थोडीशी बीर आणि थोडीशी पुरणपोळी (Sandwich) शाळेच्या अभ्यासक्रमात दोनतास रोज तालमीकडे खर्च होत यामुळे पुस्तकी शिक्षणाचा आह्मास तेथे कधी कटाळा आला नाही

खोटा अभिमान अथवा लाजाळुपणा ऑटोच्या आगी लहानपणापा-सूनच नव्हता. अडल्यापडल्या गोष्टीत आपली गरज आपणच भागवून घ्यावी, असा ऑटोचा क्रम असे. उठल्या सुटल्या दर कामासाठी शाळा-गुरूकडे जाणे त्याला पसंत नव्हते. त्या वेळच्या शिक्षणक्रमाचा वास्तविक हेतु हाच होता. प्रत्येक मुलाने स्वावलंबी व्हावे, याच हेतूने तेव्हाचा शिक्षणक्रम आखलेला होता, तथापि ऑटोच्या या वागणुकीचा परिणाम मुलावर व गुरूवर वेगळाच झाला. ऑटो मोठ्या ताठ्याचा व कुऱ्याचा असावा असे त्यास वाटले. नवीन आलेल्या मुलाने नम्रपणे आपणाशी वागावे असे जुन्यास वाटे. कोणापुढे मान वांकविणे ऑटोला लहानप-णापासूनच ठाऊक नव्हते. शेवटी ऑटोला नरम करण्याचा बेत मुलांनीं ठरविला. शाळेजवळील एका लहानशा तळ्यात मुले पोहावयास जात, त्या वेळी हा उपाय अमलात आणण्याचा बेत त्यानी केला. या प्रसंगाची मोठ्या मौजेची हकीकत बिस्मार्क याच्या एका स्नेह्याने वर्णिली आहे.

या प्रसगी प्रत्येकाने धीटपणा दाखविणे अवश्य असे. एकादा मुलगा तळ्यात उडी घेण्यास काकू करू लागला, तर सर्वजण त्याला हिणवीत. शाळागुरू अशा मुलाना उचलून तळ्यात भिरकावून देत. नतर त्याचा जीव गुदमरेपर्यंत मुले त्याला पाण्यात दाबून धरीत असत. अशा रीतीने पाण्याची सर्व भीति त्याच्या चित्तातून नाहीशी करीत असत. ऑटोला नरम करण्याची सधी लवकरच मिळ-णार, असें वाटून काही मुले अगदी हुरळून गेली होती सर्व मुले तळ्याच्या काठी जमून हारेने उभी राहिली. इतक्यात सर्वांच्या अगोदर ऑटोने पाण्यात धाडकन् उडी घेतली आणि पाण्यात भोड मारून स्वारी तळ्याच्या दुसऱ्या टोकाला जाऊन उभी राहिली. ऑटोच्या या कृतीने सर्व मुलाची किती निराशा झाली असेल, याची कल्पनाच केली पाहिजे यानतर ऑटोच्या वाटेला कोणीहि गेले नाही

बिस्मार्कच्या वागणुकीबद्दल आपली झालेली समजूत चुकीची होती, ही गोष्ट शाळेतल्या विद्यार्थ्यांच्या लवकरच लक्षात आली. पुढे विद्यार्थ्यांचा ऑटो इतका आवडता झाला, की, सर्व बाबीत ऑटो त्याचा मोहोरक्या बनला. शाळेतील एका विद्यार्थ्याला एक गोष्टीचे पुस्तक बक्षीस मिळाले होते. त्यातील गोष्टी अत्यंत मनोवेधक होत्या. साऱ्या मुलाना गोष्टी वाचण्याची मोठी हौस आणि पुस्तक आळीपाळीने वाचण्याइतका धीर नाही; तेव्हा बिस्मार्कने ते वाचावे आणि सर्वांनी ऐकावे, असे ठरले. पूर्वी साागितलेल्या त्या ईडलिबाच्या झाडाची योजना व्यासपीठा-च्या जागी झाली. शाळा सुटली की, सारी मुले त्या झाडाखाली जमत. पार्लमेंटांत एकाद्या सुप्रसिद्ध वक्त्याचे भाषण चालले असले, म्हणजे तेथले प्रतिनिधी जसे चित्राप्रमाणे बसलेले असतात, त्याचप्रमाणे हे बालश्रोते ऑटोचे वाचन ऐकण्यास बसत. त्या पुस्तकात जुन्या पुराण्या दंतकथाचा भरणा होता. ग्रीक दंतकथातील सुप्रसिद्ध ट्राय येथील वीराच्या कथा मुले फार लक्ष लावून ऐकत. कथानकातल्या नायकाची नावे त्यानी एकमेक मुलांनाही दिली होती. यांत प्रसिद्ध वीरशाली जो आजास्क याचे नाव छोट्या ऑटोच्या वांट्याला आले होते.

हिवाळा पडू लागला म्हणजे बर्फाचे चेंडू एकमेकाच्या अंगावर फेकून लुटूपुटूची लढाई मुले खेळत असत. या लढाईत स्वतःच्या सैन्याचे आधिपत्य ऑटो करीत असे. दोन बाजूंला सैन्याच्या दोन तुकडया उभ्या राहून हे युद्ध चाले. धाकटा ऑटो आपल्या तुकडीच्या आघाडीस उभा राहून हल्ल्याचे हुकूम देत असे

अशा रीतीने ऑटोचे शाळेतील आयुष्य आडदाडपणे चालले होते हे खरे, तथापि त्यामुळे त्याच्या मनोवृत्ति बिघडल्या नाहींत. सुट्टीत तो घरी जाई अथवा थडीच्या दिवसात त्याची आईबापे कधीमधी बर्लिनला येऊन रहात, तेव्हा तो त्याजबरोबर राही. एवढी विश्रांति मिळाली की, शाळेचा पूर्वापार क्रम चालविण्याला त्याला दुप्पट हुरूप येई.

यानंतर ऑटो याची रवानगी बर्लिनमधील दुसऱ्या एका उच्च शाळेत झाली. याच सुमारास ऑटोला मालविन नावाच्या एका बहिणीची जोड मिळाली.

सर्व विषयात ऑटोची तयारी फार चागल्या प्रकारची असे. विशेषत· इतिहास आणि भूगोल या विषयाची त्याला स्वभावतःच फार आवड असे. या नव्या शाळेत बिस्मार्क याच्या नावाची नोद डॉ. आगस्टस श्मिड यानी पुढीलप्रमाणे केली आहे.

“ ता. २१ सप्टेंबर १८२७. फॉ बिस्मार्क एडवर्ड ऑटो लिओपोल्ड. वय १२. जन्म रॉथेनोजवळील शॉनहॉसन गावी, बेहरनर रस्त्यावर ५३ नंबरच्या घरात. धर्म प्राटेस्टट. पेनशन घेतलेल्या घोडदळ कप्तानाचा मुलगा. कच्ची तिसरी इयत्ता. ”

प्लॅमन् शाळेपेक्षा या नव्या शाळेची व्यवस्था फार निराळ्या पद्धतीची होती. तेथे पूर्वीच्या इतका कडकपणा नव्हता. या शाळेत आपले

दिवस फार सुखाचे जातील, असे ऑटो यास वाटले. या शाळेत डॉ. बॉनेल या नावाचे एक प्रमुख अध्यापक होते. ऑटोच्या पाणीदार चेहऱ्याकडे पाहिल्याबरोबरच बॉनेल याचे चित्त त्याजकडे वेधले. यानतर बॉनेल याचे ऑटोवर फार प्रेम जडले.

ऑटो फार हुशार निघेल असा अजमास बॉनेल यानी केला होता, आणि पहिल्याच सहामाहीत तो खरा ठरला. पहिल्या सहामाहीच्या परिक्षेत त्याचा नंबर चवथा येऊन 'उत्तम' असा शेरा त्याच्या नावापुढे पडला. वर्तणूक नम्रपणाची आणि चालरीत सभ्यतेची असे त्याच्या गुरूने त्याच्या शेरेबुकात लिहिले. ल्याटीन व्याकरण, ग्रीक भाषा आणि जर्मन व फ्रेंच भाषा यात ऑटोने चागले गुण मिळविले.

इ. स. १८२८ साली ऑटोला वरच्या वर्गात घालण्यात आले. या वर्गातहि ऑटोची हुपारी पहिल्याप्रमाणेच चागली दिसून आली. हा वेळपर्यंत त्याचा वडील भाऊ बर्नार्ड त्याच शाळेत होता. इ. स. १८२९ साली ही शाळा सोडून बर्नार्ड कायद्याच्या शाळेत गेला. यानतर लवकरच डॉ. बॉनेल याची बदली ग्रेफ्रायर्स नावाच्या शाळेवर झाली. याच्या ठिकाणीं ऑटोची फार भक्ति असल्यामुळे तोहि त्याजबरोबर या नव्या शाळेंत दाखल झाला. या वेळेपर्यंत ऑटो व बर्नार्ड एकाच जागी रहात असत, पण बर्नार्डचे वय सैन्यात दाखल होण्याजोगे झाल्यामुळे त्याला बराकीत जाऊन रहावे लागले. तेव्हा ऑटोने आपली सोय प्रो० प्रेव्हो याच्या घरीं केली. पुढे थोड्याच दिवसानी तो डॉ. बॉनेल याच्या घरीं जाऊन राहिला. त्या वेळच्या ऑटोच्या वागणुकीचे वर्णन बॉनेल यानीं स्वत: असें केले आहे:—" ऑटोची वागणूक फार नम्रपणाची असे. खोटी आढ्यता त्याला कधी शिवलीहि नाही. आमच्या गरिबीच्या कुटुबांतसुद्धा तो फार आनंदाने राहिला. मी घरी नसलो,

ह्मणजे माझ्या बायकोबरोबर इकडच्यातिकडच्या गप्पागोष्टी तो करीत असे. जणू काय ही आपली आईच, अशा प्रकारे तो तिच्याशीं वागे."

या गुरूवर बिस्मार्क यांची भक्ति अखेरपर्यंत होती. मोठेपणी सुद्धां वारवार आपल्या गुरूच्या घरी जाऊन त्याची चौकशी ते करीत असत. हर्बर्ट आणि वुइलियम या नावाच्या आपल्या दोघा मुलास त्यांनीं बॉनेल याच्याच शाळेत घातले होते.

देवळातील प्रार्थना, बायबलचे वाचन आणि पाद्र्याचा उपदेश, याचा परिणाम ऑटोच्या मनावर फार चागल्या प्रकारचा झाला. पाद्र्याच्या तोडातले एक वाक्य त्याच्या चित्तावर विशेषपणे कोरले गेले होते. हे वाक्य त्याच्या भावी आयुष्यक्रमाच्या ब्रीदवाक्याप्रमाणे झाले. ते वाक्य असे:— तू जे काही करशील, ते मनःपूर्वक कर. मनुष्यासाठी नव्हे, तर परमेश्वराप्रीत्यर्थच आपण हे काम करीत आहो, अशा भावनेने ते कर.

ऑटोचा स्वभाव फार विनोदी असे आणि प्रसंगानुसार तो बाहेर पडे. एके वेळी सुटीत ऑटो आपल्या घरी आला होता. घराजवळच्या बागेत हरक्युलीसचा एक प्रचड पुतळा उभा केला होता. शिकारी करता हातात बदुक घेऊन ऑटो बाहेर पडला असता, त्याचे लक्ष सहज या पुतळ्याकडे गेले. त्यावर गोळीबार करण्याची इच्छा ऑटोला झाली. मागचा पुढचा विचार न करता त्याने त्या पुतळ्यावर बदुक झाडली. इतक्यांत फिरता फिरता त्याचे वडील तेथे आले. पुतळ्यावर ऑटोने बदुक झाडली, ही गोष्ट फर्डिनड याच्या लक्षात येऊन ते ऑटोला ह्मणाले; " ऑटो, तूं हरक्युलीसवर गोळी झाडलीस काय ? "

ऑटोने चटकन् उत्तर दिले, "होय बाबा, पण त्याने तो काही मरणार नाही. कारण मी बदुक पुढे करताच, त्याने आपले दोन्ही हात छातीवर धरले."

चिरजिवाचे हे उत्तर ऐकून फर्डिनंड यास हसू कोसळले. ऑटोच्या लहानपणाच्या या दाडगाईच्या खुणा त्या पुतळ्यावर अद्यापीहि आहेत.

ग्रेफ्रायरच्या शाळेत ऑटो दोन वर्षे होता. इ.स. १८३२ च्या एप्रिल महिन्याच्या तिसऱ्या तारखेस त्याने ही शाळा सोडली. शेवटच्या परिक्षेतही ऑटो चागल्या प्रकारे उत्तीर्ण झाला. फ्रेंच आणि इंग्लिश या दोन भाषांत त्याने विशेष नैपुण्य मिळविले होते. एके वेळी त्याच्या फ्रेंच शिक्षकाने जर्मनीसबधाने काही अनादराचे उद्गार काढले. यामुळे या देशभक्त ऑटोचे पित्त खवळले. पुढे केव्हा निबंध लिहावयाची पाळी आली, ह्मणजे ते फ्रेंच भाषेत न लिहिता इंग्रजीत तो लिहीत असे. अशा रीतीने वयाच्या १७ व्या वर्षी दुय्यम शिक्षण संपवून ऑटो उच्च विद्यापीठात प्रवेश करण्यास योग्य झाला. त्याचा शिक्षणक्रम फार चागल्या प्रकारे पार पडला होता. तथापि तेवढ्यावरून हा जर्मनसाम्राज्याचा जनक होईल, असे भविष्य त्याच्या गुरूपैकी कोणीहि वर्तविले नसते.

प्रकरण तिसरे.

राजकीय वातावरण.

सर्व युरोपखंड पादाक्रांत करून, ते आपल्या एकट्याच्या सत्तेखाली आणण्याचा यत्न नेपोलियनने केला. या दास्यशृंखलेतून सुटण्यासाठी युरोपखंडानेहि कबर बाधून नेपोलियनशी दोन हात करण्याची तयारी केली. या भांडणात अखेरीस युरोपखंडाचा विजय होऊन ज्या शांतीच्या प्राप्तीसाठी ते आतुर झाले होते, ती त्यास मिळाली; पण हे घडवून आणण्यास किमतहि तशीच जबर द्यावी लागली होती. हजारो शिपायाच्या रक्ताने व उघड्या पडलेल्या विधवांच्या व पोरक्या पोराच्या उष्ण अश्रूंनी युरोपने ही शाति मिळविली. युरोपखंडात अशा प्रकारे

शातता झाली; तथापि जर्मनीचे उद्दिष्ट अद्यापि साध्य झाले नव्हते. जर्मन राष्ट्रातल्या पुष्कळशा भानगडी अद्यापि मिटावयाच्या होत्या. जर्मन संस्थानाची एकी होऊन त्याचे सघटित साम्राज्य बनावे, यासाठी तिसरा फ्रेड्रिक वुइलियम धडपड करीत होता. नेपोलियनवरची इ.स. १८१५ तली मोहीम पूर्ण यशस्वी होऊन युरोपखडातून नेपोलियनचे उच्चाटन झाल्यानतर जर्मनीच्या एकीची ही चळवळ थोडीशी मदावली. वाटर्लूच्या लढाईत जर्मन संस्थानानी जे अश्रुतपूर्व यश मिळविले, त्याचे खरे फळ त्या वेळीं पद-रात पाडून घेण्याची उत्सुकता त्यानी दर्शविली नाही. यामुळे ही अखेरची फलप्राप्ति करून घेण्यासाठी जर्मनीला इ. स. १८७० पर्यंत वाट पहात्री लागली. " जर्मन सस्थानाची एकी होऊन त्या साम्राज्याचे अध्वर्युत्व दुसऱ्या कोणास प्राप्त झाले, तर ते मी कधीहि कबूल करणार नाही, तथापि हे पद साभाळण्याचे सामर्थ्यहि माझ्या आगीं नाही. कारण अशा प्रकारे बनलेल्या बादशहाशी संस्थानिक वैर करतील. त्याचप्रमाणे निरनिराळ्या सस्थानाचे प्रजाजनहि त्याला बरे पाहाणार नाहीत. त्याला कोणाचे पाठबळ मिळालेच, तर ते काही उलाढाल्या लोकाचे मिळणार. एकमेकास सदोदीत पाण्यात पहात असणाऱ्या सस्थानाचे चक्रवार्तित्व पत्करण्यास लागणारे सामर्थ्य माझ्या आगी आहे, असे मला वाटत नाही." असे उद्गार आस्ट्रियाचा बादशाहा फ्रान्सिस याने काढले होते. यामुळे इ. स. १८१५ साली व्हिएन्ना येथे भरलेल्या काग्रेसमध्ये जर्मन संस्थानाच्या एकीकरणाचा विचार तसाच मागे पडला. मध्ययुरोपात आस्ट्रियन साम्राज्यच त्या वेळी सगळ्यात प्रबळ होते. यामुळे जर्मन सं-स्थानाचे चक्रवर्तित्व पत्करण्याची पात्रता वस्तुतः आस्ट्रियन बादशाहाच्याच ठिकाणी होती; पण ही पात्रता त्याने स्वतःच नाकबूल केली आणि त्या जागेसाठी दुसरा कोणी उमेदवार पुढे न आल्यामुळे जर्मन सस्थानांचे

एकीकरणाचे कार्य तितकेच राहिले. जर्मन संस्थानाचे स्वतंत्र अस्तित्व लुप्त न होता त्यांचे एकछत्री साम्राज्य तयार करण्याचे काम फार बिकट होते. सर्व सस्थानिकास सारखेच पूर्ण अधिकार असावेत व नावाचे अध्वर्युत्व मात्र आस्ट्रियन बादशहाकडे असावे, असाहि एक विचार त्या वेळी निघाला होता. या विचारास केवळ आस्ट्रियाच्या बादशाहाचीच नव्हे, तर युरोपातील इतर राजाचीहि अनुकूलता होती, तथापि दुधाची तहान ताकावर भागविण्याचा हा प्रकार प्रशियाला मात्र सम्मत नव्हता. जर्मन सस्थानाची सहति राजकीय दृष्ट्या अधिक एकजीवी असली पाहिजे, असे प्रशियाचे ह्मणणे होते, तथापि या वेळीहि ही सहति घडवून आणण्यास प्रशियाने नेटाचे प्रयत्न केले नाहीत. नेपोलियनचा पाडाव करण्याचे कामी प्रशियाने जे कर्तृत्व दाखविले, ते या बाबतीत दिसलें नाही. या वेळची हकीकत लिहिताना एका इंग्रजी पत्राने पुढील उद्गार काढले होते.

"नेपोलियनच्या विजयी तरवारीस अडथळा करण्यासाठी जर्मनीत प्रथम कबर कोणी बाधली? प्रशियाने. हायनोची लढाई कोणी जिकली? प्रशियाने. ग्रसबीरेन, काझबॉश, डेनेविट्झ, यात अपूर्व यश कोणी मिळविले? प्रशियाने. कुल्म, वारटेबर्ग, मॉकर, आणि लिप्झिग येथील रणसग्रामात फत्ते कोणी मिळविली? प्रशियाने. जेथे तेथे प्रशियाचे पाऊल पुढे." अशा प्रकारच्या प्रशियाचे पाऊल या संहतीच्या कामी मात्र या प्रसगी मागे राहिले.

एकट्या युरोपच्याच काय, पण साऱ्या जगाच्या इतिहासात ज्या प्रशियाने एवढे अतुल कर्तृत्व दाखविले, तोच प्रशिया अशा प्रकारे निर्मिलेल्या जर्मन साम्राज्यातला एक नावाचा मात्र घटक होऊन बसला. या साम्राज्यघटनेत त्याच्या कर्तृत्वशक्तीस वाव मिळाला नव्हता.

आस्ट्रियन बादशाहीचा तो एक हस्तक मात्र होऊन बसला. आस्ट्रिया-च्या राज्यकाभाराचे सारे सूत्र या वेळी प्रिन्स म्याटरनिच् या नावाच्या प्रधानाच्या हाती होते. चाणक्य नीतीत हे प्रधान महापंडित होते, असे ह्मणण्यास हरकत नाही. राष्ट्राची जोमदार वाढ कशी करावी, ही विद्या म्याटरनिच् यास मुळीच अवगत नव्हती; तथापि आतून लावालावी करून प्रशियाचे महत्व कमी करण्याचा उद्योग मात्र त्यांनी यशस्वी केला. जर्मन राष्ट्र आस्ट्रियन बादशाहीच्या निशाणाखालील बाहुले न बनता ते स्वतंत्र राष्ट्र व्हावे, यासाठी प्रशिया व दुसरी काही संस्थाने धडपड करीत होती; पण या त्याच्या खटपटीस म्याटरनिच यानी यश येऊ दिले नाही. तोंडाच्या अघळपघळ व गोड गोड बातानी अनेक जर्मन संस्थानास त्यानी नुसते झुलवीत ठेवले होते. जर्मन संस्थानात लावालावी करण्याचा उद्योग म्याटरनिच् यानी केला असल्यामुळे कोण-त्याहि साम्राज्यविषयक बाबतीत या संस्थानाचे एकमत होत नसे. यामुळे कोणाचेहि पाऊल अघाडीस न पडता सर्वांची सारखीच पीछे-हाट होई.

साम्राज्यविषयक बाबीत जर्मन संस्थानात अशा प्रकारे आधीच फाटाफूट होती. यानंतर व्हिएन्नाच्या कांग्रेसमध्ये नवे साम्राज्य निर्माण होताना जे करारमदार झाले, ते अशा स्वरूपाचे होते की त्यामुळे, ही पूर्वीची फाटाफूट अधिकच बळावली. बाह्य शत्रूपासून कोणत्याहि एका संस्थानाचे रक्षण करण्याचा भार साम्राज्य सरकाराच्या शिरी राहील, असे जर्मन संस्थानास वाटत होते; पण या बाबीत रशिया, इंग्लंड आणि फ्रान्स यांचे ह्मणणे कांही वेगळेच पडले. या सहतीस आपण अनुमति दिली असल्यामुळे या नव्या साम्राज्याचे रक्षण करण्याचा भार आह्मा सर्वांच्या माथी आहे, असे ही राष्ट्रे ह्मणू लागली.

“कोणत्याहि मोठ्या राष्ट्राचे खरे महत्त्व त्याच्या स्वातंत्र्यावर अवलंबून असते.” हे तत्त्व सर्वमान्य आहे. पण रशिया, इंग्लंड आणि फ्रान्स यानी जर्मनसाम्राज्याच्या बाबतीत या तत्वासच प्रथम हरताळ लावला. ‘पहिल्या वुइलियमने निर्माण केलेले जर्मन साम्राज्य’ या ग्रथात हेनरिक फॉ सिबेल ह्मणतात,

“ ज्या सस्थानानी एकसारखे विजयावर विजय मिळविले, त्याच्या माथी असल्या प्रकारची क्षुद्र राज्यपद्धति यापूर्वी कोणीहि मारली नव्हती तसेच, असल्या अपमानकारक प्रकाराला यापूर्वी जर्मन सस्थानिकाप्रमाणे दुसऱ्या कोणीहि मान डोलाविली नव्हती जो हेतु मनात धरून प्रशियाने आपली तरवार म्यानातून वर काढली, तो हेतु अगदीच बाजूस राहिला, एवढेच नव्हे, तर प्रत्यक्ष घडलेले कार्य त्या हेतूच्या अगदी विरुद्ध होते यामुळे या बाबतीत प्रशियात सर्वत्र चळवळ उडाली, यात नवल नाही एकट्या नेपोलियनचे जू झुगारून देण्यासाठी प्रशियाने आपली तलवार उपसली व त्याप्रमाणे नेपोलियनचे जू नाहीसे झाले खरे, पण त्याऐवजी इग्लड, रशिया, फ्रान्स व आस्ट्रिया या चौघाचे जू या नव्या शासनपद्धतीने त्याच्या मानेवर बसविले. युद्धात विजयी होऊन परत आलेल्या जर्मन तरुणानी विश्वविद्यालयातील इतर विद्यार्थ्यास आपल्या देशाभिमानाने भारून टाकले राजकीय विषयाचे चर्चा करणारे समाज आणि सस्था स्थापन केल्या जर्मनीच्या सर्व सुशिक्षित तरुणात एकोप्याची प्रबल इच्छा त्यानी निर्माण केली या त्याच्या प्रयत्नामुळे जर्मन सस्थानाची एकी, त्याचे पूर्ण स्वातत्र्य आणि त्याचे स्वतत्र हक्क ही प्राप्त करून घेण्याबद्दल सर्व तरुण विद्यार्थ्यात विलक्षण उत्साह उत्पन्न झाला या सस्थेची ध्येये प्रथम केवळ काल्पनिक मात्र होती चालू राजकीय पद्धति उलथून पाडण्याचा त्याचा हेतु नव्हता जर्मनीच्या तरुण पिढीच्या मनात स्वातत्र्याच्या इच्छेचे बीजारोपण करून द्यावे, इतकाच त्याचा हेतु होता देशाभिमान आणि प्रबल नीतिमत्ता याचे बीज चालू तरुण पिढीच्या मनात उत्तम प्रकारे रुजलें, ह्मणजे अखेरचे साध्य सिद्ध करण्यास सोपे होईल, एवढ्याच इच्छेने त्यानी हा यत्न चालविला होता. आता जी एकी ते निर्माण करणार होते, तिचे राजकीय स्वरूप काय असावे, याबद्दल त्याचा चित्तात ठाम अशा कोणत्याहि स्वरूपाचा विचार न-

व्हता, ही गोष्ट खरी. तसेच त्याची काही मते अव्यवहार्य होती, हेहि खरे. यातील कित्येक तरुणाची मजल माथेफिरू बनण्यापर्यंत गेली असून जुलमी सत्ताधाऱ्याचे खून केल्याशिवाय आपले उद्दिष्ट सिद्ध होणार नाही, असेहि ते ह्मणत. तथापि असल्या मूठभर तरुणाना देशाच्या मोठ्या भागाचे पाठबळ मिळाले नाही, हेहि लक्षात ठेवण्यासारखे आहे "

जहाल भाषेने भरलेल्या चोपड्याचा सुकाळ या वेळी जर्मनीत झाला होता. यामुळे पुष्कळ तरुणाचे पित्त खवळले. हे वारे अखेरीस विद्यालयात शिरून त्यानें गुरू आणि शिष्य या दोघासहि पछाडले.

बिस्मार्क विश्वविद्यालयीन शिक्षण घेत असता त्याच्या मनावर कोणत्या प्रकारच्या परिस्थितीचा परिणाम घडत होता, हे बरोबर समजण्याकरिता त्या वेळच्या परिस्थितीचे सूक्ष्म अवलोकन करणे अवश्य आहे. जर्मनीचे सारे वातावरण या वेळी अगदी खवळून गेले होते आणि या वातावरणाचा परिणाम आपल्या चित्तावर होऊन आपण लोकसत्ताकवादी बनलो होतो, असे खुद्द बिस्मार्क यानीच कबूल केले आहे. तथापि त्याचे वय व त्यांचा अनुभव वाढत चालला, तसे त्याचे हे मत बदलले व ही गोष्टहि त्यानी तितक्याच स्पष्टपणे कबूल केली.

जेना येथील विद्यार्थ्याच्या संस्थेने तारीख १८ आक्टोबर रोजी एक मोठे सम्मेलन भरविण्याचे निश्चित केले. साऱ्या विश्वविद्यालयातल्या विद्यार्थ्यास या समारंभाकरता त्यानी बोलाविले होते. तारीख १८ आक्टोबर रोजीच लिप्झिगची लढायी होऊन त्यात जर्मन तलवार यशस्वी झाली होती. या समारंभास पाचशे विद्यार्थी व कित्येक गुरू हजर राहिले होते. विश्वविद्यालयीन शिक्षणात नैतिक शिक्षणाचा अतर्भाव होऊन तरुण पिढीची दानत अधिक बलवान् कशी करण्यात येईल, याचा विचार या समारंभात झाला. अशाच प्रकारच्या विद्यार्थ्याच्या संस्था जागोजाग स्थापण्याचा ठराव पास झाला.

लिप्झिग्च्या विजयस्मरणार्थ संध्याकाळी विद्यार्थ्यांनी एक प्रचड होळी पेटविली. जर्मनीविरुद्ध मजकूर असलेली काही पुस्तके या होळीत भस्मसात झाली. तथापि पुस्तके जाळण्याच्या या समारंभाच्या वेळी फारसे विद्यार्थी हजर राहिले नाहीत. वास्तविक हा निव्वळ पोरखेळ होता. असा प्रकार विद्यार्थ्यांनी करावयास नको होता, हे खरे, तथापि राज्य उलथून पाडण्याचा विचार त्याच्या मनात होता, असे अनुमान बाधणे या गोष्टीवरून अगदीच चुकीचे होईल; पण यामुळेच विद्यार्थ्यात दोन तट उत्पन्न झाले. या दोन तटात शाब्दिक तुमुल युद्ध कित्येक दिवस चालले होते. परस्परानी परस्परावर शब्दाचा प्रचंड भडिमार केला, तथापि एकंदरीने पाहता, विद्यार्थिवर्गाने आपली ही चळवळ शहाणपणाने आणि दूरवर नजर ठेवून चालविली होती, यात शका नाहीं. त्या वेळची चालू राजकीय पद्धति आपणास पसंत नसून तीत योग्य प्रकारचा बदल झाला पाहिजे, हे या चळवळीने त्यांनीं स्पष्टपणे सर्वांच्या निदर्शनास आणले. पन्नास वर्षाचा काळ लोटल्यानंतर बिस्मार्क याच्या हातून त्याच्या या आकाक्षा पूर्ण झाल्या. यातच कित्येक विद्यार्थी अत्यंत उतावळ्या स्वभावाचे होते. आपले अखेरचे उद्दिष्ट त्याच्या लक्षात राहिले नाही. सर्व काही आजच झाले पाहिजे, असे त्याना वाटत होते. असल्या प्रकारचे विद्यार्थी काळवेळ न पाहता बेफामपणे वागत. या त्याच्या वृत्तीचा परिणाम विद्यार्थ्याच्या सस्था मोडण्यात झाला. इ. स. १८१९ च्या मार्च महिन्यात या सस्था बेकायदेशीर ठरविण्यात आल्या. यामुळे हा उतावळा विद्यार्थीवर्ग अधिकच चिडला. त्याच्यापैकी सँड नावाच्या एका माथेफिरूने आगस्ट फॉं कोझेब्यू नावाच्या सुप्रसिद्ध ग्रथकाराचा खून केला. या ग्रंथकाराने विद्यार्थ्याच्या वर्तणुकीसंबंधाने काही कडक लेख लिहिले होते. असल्या

प्रकारच्या नुकसानकारक तत्वाचा बीमोड करण्याकरता जर्मन सस्थानिकानी नेटाचे प्रयत्न चालविले; पण त्याचा परिणाम विपरीत होऊन प्रजाजनात असंतोष माजला व सस्थानिक अधिक जुलमी बनले.

ऑटो फॉं बिस्मार्क यान्या बाल्याच्या व तारुण्याच्या काळी जर्मनीची स्थिति अशा प्रकारची होती.

प्रकरण चवथे.

विश्वविद्यालयीन शिक्षण.

(इ स १८३२ ते इ. स १८३५.)

शाळेतल्या कटाळवाण्या शिक्षणक्रमाच्या ओझ्यामुळे ऑटोच्या तोंडावरील तेज थोडे कमी झाले होते; तथापि त्याची शरीरप्रकृति उत्तम होती. उच्च विद्यार्थिदशेत त्याने प्रवेश केला, तेव्हा त्याचे हाडपेर मोठे होऊन शारीरिक बलहि वाढले होते. पुष्कळ प्रकारच्या शारीरिकखेळात तो तरबेज झाला होता. विशेषत· पोहणे, दाडपट्टा खेळणे आणि घोड्यावर रपेट करणे, त्यास फारच प्रिय असे. या सर्व गोष्टींत तो फार तरबेज असल्याबद्दल त्याची फार ख्याति होती. त्याला शिकारीचा विलक्षण नाद असल्यामुळे धावण्याचा व उंच कुपणावरून उड्या मारण्याचाहि आटोला चागला सराव झाला होता.

ऑटोचा प्रवेश भलत्याच कमी दर्जाच्या विश्वविद्यालयात झाला, तर तो बिघडेल, अशी त्याच्या आईला फार काळजी लागली होती. ऑटोचे वर्तन त्याच्या सरदार कुळास योग्य अशा थाटाचे असले पाहिजे, असे तिला वाटत होते. गाटिंजेनचे विश्वविद्यालय आपल्या मुलाच्या शिक्षणास सर्वतोपरी योग्य आहे, असे जाणून तिने त्याची रवानगी तिकडे करून दिली. त्याच्या बरोबरीच्या विद्यार्थ्यांपैकीं काहींजण

बॉन येथे व काही हिडलबर्ग येथे गेले होते. आपणहि या पैकी एकाद्या ठिकाणी जावे, असे ऑटोच्या मनात होतें; पण गाटिजनचे विश्वविद्यालय सरदारी थाटाचे ह्मणून त्याची प्रसिद्धी असल्यामुळे त्याच्या आईने त्याची रवानगी तिकडेच केली. बिस्मार्क याचा विशेष असा स्नेह फार करून कोणाशीं जडलाच नव्हता, पण ज्या कोणाशी तो जडला होता, त्याच्याशीं मात्र तो कायमचा टिकला. यात मॉरिट्झ् फॉ ब्लाकनबर्ग, आस्कर फॉं आर्निम, हॅन्स् फॉ डेविडस् व वुइलियम फॉ शेक हे त्याचे विशेष स्नेही होते. हे सर्व विद्यार्थी बॉन किंवा हिडलबर्ग येथे गेले होते. त्याजकडून ऑटोला नेहमी पत्रे येत असत. विश्वविद्यालयातील आपला आयुष्यक्रम निवळ बहारीचा आहे, अशा प्रकारची वर्णने हे विद्यार्थी आपल्या पत्रात करीत.

ऑटो याची इच्छा बॉन अथवा हिडलबर्ग येथे जाण्याचीच होती, पण घराण्याच्या एका जुन्या स्नेह्याच्या आग्रहामुळे त्याची रवानगी गाटिजनला झाली. गाटिजन येथील कांही गुरूंची व या स्नेह्याची ओळख होती. विशेषतः भूस्तरशास्त्राच्या गुरूचा व त्याचा विशेष स्नेह होता. या गुरूला ओळखपत्र देण्याचे या स्नेह्याने कबूल केले होते. या प्रसंगाला अनुसरून बिस्मार्क पुढे एक वेळ म्हणाले, “ जगभर खडक फोडीत मी हिंडावे, अशीच जणूंकाय या जुन्या स्नेह्याची इच्छा होती; पण काळाच्या ओघात मला निराळेच वळण लागले. बॉनला मी गेलो असतो, तर जुन्या स्नेह्यासोबत्याची तरी तेथे गाठ पडली असती. गाटिजन येथे जुन्यास्नेह्यापैकी मला कोणी भेटला नाहीं. शाळा सोडल्यानतर माझ्या थोड्याशा जुन्या स्नेह्याची व माझी भेट पार्लमेंटात मात्र झाली. ”

इ. स. १८३२ च्या मे महिन्याच्या १० व्या तारखेस ऑटो बिस्मार्क याची ‘ न्यायाचीं मूलतत्वे ’ व ‘अर्थशास्त्र’ या विषयात पहिली परिक्षा पास

प्रिन्स बिस्मार्क.

झाली. आरंभींच्या पहिल्या सहामाहीत बहुधा साऱ्या विषयाच्या व्याख्यानास ते हजर रहात; पण पुढें युरोपचा इतिहास, युरोपीय सामाजिक संस्था व फौजदारी कायदा; इतक्याच विषयाचा अभ्यास ते करू लागले. या वेळीं जुन्या रोमन कायद्याचाहि अभ्यास रोज दोन तास ते करीत असत.

विश्वविद्यालयात अभ्यास करीत असता व्हासगार्डन नावाच्या बागेच्या शेजारीं त्यानी एक खोली भाड्याने घेतली होती. नव्या विद्यार्थ्यांशीं ओळखपाळख करून विश्वविद्यालयांतील मौजा चार दिवस भोगाव्या असा विचार त्याच्या मनात आला. मेकलेनबर्ग येथील फॉं ड्रेकन या नावाच्या विद्यार्थ्याची व ऑटोची पहिली थोडीशी ओळख होती. ड्रेकनमुळे दुसऱ्याहि काही विद्यार्थ्यांची ओळख होऊन एक लहानसा चैनीचा आखाडा निर्माण झाला. एका सुट्टीत या मंडळीने हार्ज नावाच्या डोंगराळ मुलखाची सफर केली. सर्व मंडळी सफरीहून परत आल्यानंतर बिस्मार्कने त्यास एक मेजवानी दिली. मेजवानी ऐन रंगात आली होती. सर्व मंडळी तरुणाच्या स्वभावास अनुसरून थोडीशी उच्छृंखल बनली होती. जर्मन विद्यार्थी असभ्य असतात, असा आरोप त्याजवर युरोपातले इतर विद्यार्थी करीत असत. या मेजवानीच्या वेळी हा विषय चर्चेस निघून त्यावर बरीच भवती न भवती झाली. "आह्मावर असला आरोप करणारांस मी हे उत्तर देतो पहा!" असे ह्मणून ऑटो बिस्मार्क याने एक शाईची दौत खिडकीकडे भिरकावली. ती एका विद्यार्थ्याला लागली. तेव्हा चिडून जाऊन अधिकाऱ्याकडे त्याने तक्रार केली. आपल्यासमोर हजर राहाण्यास विश्वविद्यालयाच्या कोर्टाने ऑटोला हुकूम केला. पायात लष्करी पद्धतीचे जाड बूट, डोक्याला उंच टोपी

तोंडांत विलीमेची नळी आणि बरोबर एक लठ्ठ कुत्रा अशा थाटाने ऑटोची स्वारी कोर्टांत हजर झाली.

आपल्या पुढे येणाऱ्या आरोपीचा हा विलक्षण शिष्टाचार पाहून कोर्ट अगोदरच बुजून गेले. कोर्टाचा उपमर्द करण्याबद्दल आरोपीला प्रथम पंधरा रुपये दंड होऊन मग पूर्वीच्या अपराधाची चवकशी सुरू झाली. यातहि ऑटोला आणखी थोडा दंड झाला. कोर्टातून तो बाहेर पडतो न पडतो, तोच दुसऱ्या एका विद्यार्थिसंघातले चार इसम त्याला भेटले. ऑटोचा विचित्र पोशाख पाहून ते एकदम मोठ्याने हसत सुटले. दंड झाल्यामुळे ऑटो अगोदरच चिडला होता; आणि विद्यार्थ्यांच्या या सलामीने त्याच्या रागांत आणखी भर पडली. त्या विद्यार्थ्यांस तो ह्मणाला, " तुह्मी मलाच हसता काय ? " त्यांनी उत्तर दिले, " अर्थात् ! तुला नाहीं, तर दुसऱ्या कोणाला आम्ही हंसावे ? " ऑटो ह्मणाला, " तुह्मी महामूर्ख आहा."

जर्मनीत असल्या प्रकारच्या विद्यार्थ्यांच्या भांडणातील शेवट नेहमी द्वंद्वयुद्धांत व्हावयाचा, अशी चाल त्या वेळी असे. ऑटो बिस्मार्क याने त्या चौघांना उद्देशून अपशब्द उच्चारला असल्यामुळे चौघांबरोबर द्वंद्व करण्याची पाळी त्याला आली. या वेळी विश्वविद्यालयात निरनिराळ्या प्रांताचे निरनिराळे विद्यार्थिसंघ होते. वरील चार विद्यार्थी हॅनोवेरा संघातील होते. ऑटो बिस्मार्क ब्रनूस्वीक संघाचा सभासद होता. द्वंद्वाची जागा वगैरे ठरविण्याकरिता ब्रनूस्वीक संघाची एक सभाहि झाली; पण या भांडणाचा निकाल पुढे काही निराळ्याच प्रकारे लागला.

याच सुमारास गाटिंजन येथे आलेल्या तिघा अमेरिकन विद्यार्थ्यांशी बिस्मार्क याचा स्नेह जडला. या विद्यार्थ्यांची नावे जॉन मोटले, मिचेल किंग आणि एमरी कॉफिन अशी होती. अमेरिकन संस्थानांनी तारीख ४ जुलई

रोजी आपले स्वातंत्र्य जाहीर केले असल्यामुळे हा दिवस स्वातंत्र्यदिन या नावाने सणासारखा पाळला जातो. वरील तिघा विद्यार्थ्यांनीहि या दिवशी मोठी मेजवानी करून बिस्मार्क यास भोजनास बोलाविले. अशा रीतीने या अमेरिकन स्नेह्यांशी त्याचे सघटन वाढत जाऊन ते परस्पराचे पूर्ण स्नेही बनल. यानतर इ. स. १८३२ सालच्या अखेरीस ब्रन्स्वीक सघाशी असलेला ऑटोचा सबध तुटला आणि हॅनोवेरासघाशी त्याची दिलसफाई होऊन तो त्या सघाचा सभासद झाल्यामुळे त्याचे पूर्वीचे भाडण अर्थातच मागे पडले. अशा रीतीने पहिले भाडण मिटले खरे, पण त्यामुळे दुसरेच एक नवे भाडण जन्मास आले. ऑटो बिस्मार्कने आपला सबध एकदम तोडण्यात आपला अपमान केला, असे ब्रन्स्वीक सघाला वाटून त्याच्या सर्व सभासदानी ऑटोला द्वद्वयुद्धास पाचारण केले. ऑटोला स्वतःच्या सामर्थ्याची खात्री होतीच; पण याशिवाय तो फाजील धाडशीहि होता. सर्व ब्रन्स्वीक सघाबरोबर आपण एकदमच द्वद्व करणार, असे त्याने जाहीर केले.

गाटिजन येथील विद्यार्थ्यांची राहणी कशा प्रकारची असे, यांचे मुरस वर्णन मोटले याने आपल्या आईला लिहिलेल्या एका पत्रात केले आहे.

"विश्वविद्यालयाच्या नियामक मडळापुढे हजर होऊन मी आपले नाव एका मोठया लठ्ठ पटात दाखल केले ज्या गृहस्थाने हा मजकूर टिपून घेतला, त्याला त्याच्या मेहनतीबद्दल नऊ रुपये देऊन एक रुपया निराश्रित फडाच्या पेटीत मी टाकला विद्यार्थ्यांनी आपली वागणुक कशा प्रकारे ठेवावी, याजबद्दल येथे बरेचसे नियम आहेत या नियमाच्या एका छापील कागदावर माझी सही घेण्यात आली अशा रीतीने चागल्याप्रकारे वर्तणुक ठेवण्याबद्दल सर्व विद्यार्थ्यांकडून लेखी वचन घेतले जाते, पण एकहि विद्यार्थी यातला एकहि नियम पाळीत नाहीं. यामुळे ही वचनपत्रे ह्मणजे निव्वळ थट्टा झाली आहे. 'मी विद्यार्थिसघाचा सभासद होणार नाहीं, मी द्वद्व करणार नाहीं, बीर पिणार

नाहीं ' असल्या प्रकारची ही वचने असतात, आणि विद्यार्थी ती हटकून मोडतात

येथील विद्यार्थ्यांबद्दल काय आणि किती लिहावे, तेच मला समजत नाही जर्मन विद्यार्थ्यांची तऱ्हा काही जगानिराळीच आहे. त्यांच्यासारखे खोडकर आणि कल्पक डोक्याचे विद्यार्थी साऱ्या जगात कोठे सापडणार नाहींत विश्व-विद्यालयाची स्थले ह्मणजे विद्यार्थिसघाची माहेरघरेच होत लौकिक, रीत-भात आणि आचार ही पाळावयाचींच नाहीत अशी जणू काय त्यानी शपथच वाहिलेली असते. सगळेच जेथे विक्षिप्त तेथे विक्षिप्तपणे वागणे हीच सभ्यपणाची चालरीत. तेथे सामान्य लौकिक रूढीच्या सभ्यतेने कोणी वागला, तर त्याची गण-ना विक्षिप्तात व्हावयाची. येथले विद्यार्थी जशा प्रकारचा पोषाख करतात, तशा पोषाखाने कोणी दुसऱ्या देशात हिंडला, तर हुर्यो करीत रस्त्यातली पोरे त्या च्या खास मागे लागतील यात आणखी गम्मत ही की, प्रत्येक विद्यार्थ्यांच्या पोषाखात काही नव्याच तऱ्हेचा विक्षिप्तपणा आढळावयाचा एकाच तऱ्हेचा पोषाख केलेले दोन विद्यार्थी येथे आढळावयाचे नाहीत

बाहेरचा कोट निळ्या अथवा लाल रगाचा असावयाचा डोक्याला एक लहानशी टोपी असून तिच्या भोवती सघाची निशाणी असावयाची. बुटाला मागे टाचण्या असल्याच पाहिजेत. मग कोणी घोड्यावर बसो अथवा न बसो विद्यार्थ्यांच्या डाव्या हाताच्या तर्जनीत एक जाड आगठी असावयाची मग ती पितळेची असली तरी हरकत नाही येथील विद्यार्थी खालच्या ओठाला नूर राखतात व दाढीहि वाढवितात काहीं विद्यार्थी कल्लेहि राखतात तोडात लाब नळीची चिलीम, खाकोटीस पुस्तके आणि बरोबर एक दोन बुल जातीची कुत्री, अशा थाटानें जर्मन विद्यार्थ्यांची स्वारी विश्वविद्यालयात प्रवेश करते जर्मन विद्यार्थ्यांच्या खोलीत पाय ठेवताच प्रथम तबाखूच्या चिलमीचे दर्शन व्हावयाचे. काही मातीच्या, काही दगडाच्या, काही निरनिराळ्या जातीच्या लाकडाच्या; अशा अनेक प्रकारच्या आणि अनेक आकाराच्या चिलमी भिंतीवर टागलेल्या असावयाच्या. कित्येक चिलमीवर रगीत चित्रेहि असावयाची अशा प्रकारच्या पचवीस तीस चिलमी एका खोलीत सहज आढळावयाच्या परस्परास भेट देण्यासरखा जिन्नस ह्मटला ह्मणजे चिलीम. प्रत्येक विद्यार्थी वाटेल तेव्हा आणि वाटेल त्या ठिकाणी धुराचे फूत्कार सोडताना आढळतो रस्त्यात मात्र चिलीम ओढण्याची मनाई आहे. द्वद्वयुद्धे ही तर त्याच्या पाचवीस पुजली आहेत नव-

ख्या मनुष्याला या मारामाऱ्याचा प्रथम मोठा अचबा वाटण्यासारखा आहे, पण रोजच्या सरावाने या गोष्टीबद्दल पुढे काहीच वाटेनासें होते. मला येथे येऊन तीनच आठवडे झाले पण तेवढया अवधीत चाळीस द्वंद्वयुद्धे झाली आणि दुसरी दीडशे ठरली आहेत

माझ्या या वर्णनावरून जर्मन विद्यार्थ्यांबद्दल सामान्यत कोणाचेहि चागले मत होणार नाही, पण येथे ज्या काही थोडया विद्यार्थ्यांशी माझा स्नेह जमला आहे, त्याजबद्दल माझ्या मनात पूर्ण आदर उत्पन्न झाला आहे आता आह्मी एकमेकास 'तू' या एकेरी सबोधनानेच हाक मारतों "

मोटले यानी या पत्रात जो दोन तीन स्नेह्याचा उल्लेख केला आहे, त्यापैकीच ऑटो बिस्मार्क हाहि एक असावा. कारण हे पत्र लिहिल्यानतर तीन चार दिवसानीच जो स्वातत्र्य दिन अमेरिकन विद्यार्थ्यानी माजरा केला, त्यात ऑटो बिस्मार्कहि होता. जर्मन विद्यार्थ्याच्या चागल्या गुणाचे वर्णनहि मोटले याने आपल्या पत्रात पुढीलप्रमाणे केले आहे.

" सगिताची जर्मनाइतकी आवड असलेले दुसरे लोक जगात नाहीत. १०००।५०० चीजा ज्याला येत नाहीत आणि एकादे वाद्य वाजविता येत नाही, असा जर्मन विद्यार्थी बहुवा एकहि मिळावयाचा नाही आमच्या क्रौन नावाच्या खाणावळींत आह्मी जेवावयास जमलो ह्मणजे सगीताचा जणू जलसाच चालला आहे, असे वाटते जर्मन लोक अत्यत प्रेमळ आहेत, असे मला वाटते. तसेच ते दाडगे उत्साहीहि आहेत ह्याच्या उत्साहात बाह्य उच्छृखलपणा नसतो, यामुळे त्याचा उत्साह स्पष्ट दिसत नाही, तथापि त्याच्या इतक्या चिकाटीचे उद्योगशील आणि उत्साही लोक दुसरे नाहीत, अशी माझी खात्री झाली आहे. सर्व विद्यार्थी घरी थोडाबहुत अभ्यास करतात, पण गुरूच्या व्याख्यानाचा प्रत्येक शब्द टिपून घेण्यात मात्र ते पूर्ण दक्ष असतात "

केवळ तीन आठवडयाच्या सहवासानंतरच मोटले यानी हे पत्र लिहिले आहे, या गोष्टीचा विचार केला ह्मणजे त्याची निरीक्षक शक्ति किती सूक्ष्म व वर्णनशैली किती चोख होती, हे दिसून येते. मोटले हे एक नाणावलेले इतिहासकार असून लंडन आणि व्हिएन्ना येथील दरबारी अमेरिकन वकिलाचेहि काम त्यानी केले. बिस्मार्क व मोटले

यांचा स्नेह आमरण कायम राहिला. मरेपर्यंत यांच्या परस्पर भेटी होत असून त्याचा पत्रव्यवहारहि असे.

जर्मन विद्यार्थ्यांचे जे सामान्यवर्णन मोटले यानी वर दिले आहे, ते बिस्मार्क यास मात्र पूर्ण लागू पडण्यासारखे नव्हते. संगीत आणि दुसऱ्या ललितकला बिस्मार्क यांस प्रिय होत्या, तथापि त्याना स्वतःला त्याचा गधहि नव्हता. त्याप्रमाणे गाटिजन येथे असताना त्यांनी मोठा कसून अभ्यास केला, असेहि नाहीं. बिस्मार्क याने कसल्याच प्रकारची चैन केली नाही. त्या काळच्या एकदर विद्यार्थिवर्गाची राहणी सध्याच्या इतकी चैनीची बनलेलीच नव्हती. विश्वविद्यालयात शिरताना जो एक काळा कोट आगांत होता, त्याच एका कोटावर विश्वविद्यालयाचा अभ्यास सपवून ते बाहेर पडले.

द्वद्वयुद्धे करणे, चिलीम ओढणे आणि बीर पिणे, या विद्यात मात्र ऑटोने लवकरच पहिला नबर मिळविला. पहिल्या वर्षी हॅनोवेरियन आखाड्याचे ते सभासद असतां, त्या वर्षात त्याने अठ्ठावीस द्वद्वे करून त्या सर्वांत त्याने विजय मिळविले. प्रतिपक्षाचा एकहि वार त्याने आपल्या अगास लागू दिला नाहीं. या गोष्टीवरून त्याना ‘अभेद्य अकिलीस’ असे नाव विद्यार्थ्यांनीं दिले. फक्त एका प्रसगीं मात्र हातातली तलवार मोडल्यामुळे प्रतिपक्षाचा एक जबर वार त्यांच्या डाव्या गालावर लागला होता. या प्रतिस्पर्ध्याचे नाव ब्रिडेनवेग असे होते. या गोष्टीस कित्येक वर्षे लोटल्यानतर बिस्मार्क व बिडेनवेग यांची गाठ पार्लमेटांत पडली. तेव्हां आपल्या गालावरील वण बिडेनवेग यांस दाखवून ते ह्मणाले, “ हें आपलेच हस्तकौशल्य काय ? ” बिडेनवेगने हंसून उत्तर दिले, “होय मेहेरबान. मी आपल्या हस्तकौशल्यानेच ही जखम केली. ती कांहीं नकळत झाली नाहीं. ”

इ. स. १८३३ च्या जानेवारी महिन्यात एका द्वंद्वांतील मध्यस्थ या नात्याने बिस्मार्क याने काम केल्याचे दिसून येते. नाईट आणि ग्रॅब्रो या नावाच्या दोन विद्यार्थ्यांचे भांडण झाले. त्याचा निकाल पिस्तुलाच्या द्वारे करण्याचे त्यांनी ठरविले. एका आड जागीं हे द्वंद्व होण्याचे ठरले होते, पण या द्वंद्वाची बातमी चोहोकडे पसरून ती गोष्ट विश्वविद्यालयाच्या नियामक कमिटीच्या कानावर गेली. कमिटीच्या कोर्टापुढे या गोष्टीची चवकशी झाली. त्या वेळी आपल्या साक्षीत ऑटो बिस्मार्क ह्मणाले, "हे द्वंद्व प्रथम तीन पावलाच्या अंतरावरून होण्याचे ठरले होते; पण खटपट करून मी ते अंतर बारा पावलाचे केले. याशिवाय लांब लांब टांगा टाकून ते अंतर वाढविता येईल तितके वाढविले. नाईट याने पिस्तुले आणली होती. मी ती भरून दिलीं. शस्त्रवैद्य आह्मी आपल्याबरोबर घेतला होता. फक्त एकच गोळीबार झाला. दोघांपैकी कोणासहि जखम झाली नाही. आता त्या दोघांची दिलसफाई झाली आहे."

या द्वंद्वात मध्यस्थाचे काम स्वीकारल्याबद्दल दहा दिवस कोठडीत राहण्याची सजा ऑटो यास झाली. याशिवाय बोलावल्याबरोबर हजर न झाल्यामुळे आणखी एका दिवसाची भर त्यात पडली.

इ. स. १८३३ च्या एप्रिल महिन्यात खुद्द ऑटोचीं तीन द्वंद्वे ठरलीं होती, पण अधिकाऱ्यास त्याची बातमी आगाऊ लागल्यामुळे शाळेतून हांकून देण्याचा धाक ऑटो यास दाखवून ती त्यानीं बंद केलीं. याचप्रमाणे आणखीहि एक द्वंद्व अधिकाऱ्यास बंद करावे लागले. एकंदरीने बिस्मार्क याचें नाव अधिकारीवर्गाच्या कानावर वारंवार जाई, हे मात्र खरे. दुसऱ्या एका द्वंद्वांत हजर राहण्याच्या अपराधावरून तीन दिवसाच्या कैदेची शिक्षा त्यास झाली होती. यानंतर मे महि-

न्यात आणखी एक तोहमत त्याच्यावर आली. कायद्याने बद केलेल्या एका आखाड्याचे ते सभासद आहेत, असा आरोप त्याजवर ठेवण्यात आला. विद्यार्थिसंघ आणि क्लब वगैरे आखाडे जरबेत ठेवण्यासाठी इ. स. १८३२ च्या एप्रिल महिन्याच्या सहाव्या तारखेस एक कायदा पास झाला होता. कारण हा कायदा पास होण्याच्या आधी थोडेच दिवस काही विद्यार्थीनी फ्रँकफोर्ट येथील मुख्य पोलीसठाण्यावर हल्ला करून मोठी मारामारी केली होती. यामुळे असले आखाडे नामशेष करण्याचा उद्योग अधिकारीवर्गाने आरभिला. सार्वजनिक शाततेचा भग होईल, अशा तत्वावर चालणाऱ्या सर्व आखाड्यास कायद्याने मनाई केली होती. यामुळे या बाबीत सर्व विद्यार्थ्यांकडून शपथ घेवविण्यात आली होती. ज्या आखाड्यानी अशा शपथा घेतल्या तेवढेच जिवत राहून बाकीचे आखाडे कायद्याने बद झाले हे खरे, तथापि त्याचे अस्तित्व समूळ नाहीसे झाले, असे मात्र नाही. बिस्मार्क हे हॅनोवेरियन आखाड्याचे प्रमुख असल्यामुळे शपथ घेऊन आपला आखाडा कायद्याप्रमाणे नोदावेणे त्यास भाग होते; पण आपणास परवानगी मिळणार नाही, असे वाटून बिस्मार्क यानी शपथ घेतली नाही व आखाडा नोदविला नाही. या अपराधाबद्दल बिस्मार्क यास चार दिवसाच्या सक्त कैदेची शिक्षा झाली व शपथपत्रिकेवरहि त्यास सही करावी लागली.

बिस्मार्क यास एके वेळी हिवताप येऊ लागला, तेव्हा कोयनेलाच्या पुड्या डॉक्टराने त्यास पाठविल्या. त्याच वेळी घरून खाऊचाहि एक डबा आला होता. विशेष जड अन्न खाऊ नको, असा हुकुम वैद्याने केला होता; पण डब्यातला खाऊ पाहून त्याच्या जिभेचे पाणी आवरेना. तो सारा शेर दीडशेर खाऊ खाऊन फस्त करून व क्विनाईनच्या पुड्या फेकून देऊन बिस्मार्कची स्वारी रपेट करावयास गेली. परत येऊन वर

दोन ग्लास बीर झोकली. दुसऱ्या दिवशी त्याचा ताप साफ बरा झाला. वैद्यबोवा पाहण्यास आल्याबरोबर आपला ताप गेला असल्याचे त्यानी त्यांना सागितले. आपल्या औषधाची तारीफ वैद्यबोवा करूं लागले, तेव्हा आपण स्वत: काय औषध घेतले, ते बिस्मार्क यानी सागताच वैद्यबोवांसहि हंसूं कोसळले.

• विद्यालयात असता तबाखू ओढण्याचे जे व्यसन बिस्मार्क यास लागले, ते मरेपर्यंत कायम होते. फ्रॅंको-जर्मन युद्ध आटोपल्यानतर काही कामासंबधी बोलणे करण्याकरता जूल्स फावर या नावाचा एक फ्रेंच मुत्सुद्दी व्हार्सेली येथे आला होता. बिस्मार्क यानी एक चिरूट त्याच्या पुढे केला. पण तो तंबाखू ओढणारा नसल्यामुळे त्याने तो घेतला नाही. तेव्हा बिस्मार्क त्याला ह्मणाले, "तुह्मी अगदी चुकता. मुत्सुद्देगिरीच्या सभाषणात वादविवादाचा प्रसग येऊन मनुष्याचे डोके सहजच तापते. या करता एकादा चिरूट त्या वेळी तरी ओढणे फायद्याचे आहे. हातातून चिरूट पडू नये, ह्मणून त्याकडे लक्ष ठेवणे अवश्य असते. यामुळे देहाच्या हालचालीला आळा घालणारे एक बधन आपोआपच निर्माण होते. आपल्या बुद्धीची तीव्रता कमी न करता आपले मन शात ठेवण्यास चिरूट फार उपयोगी पडतो. चिरूट ओढतांना निळ्या रगाच्या धुराची जी कडी एकामागून एक वर जात असतात, तीं पाहून अंत:करणाला किती सतोष होतो बरे? यामुळे तुमच्या चित्ताला सतोष राहून डोळे आणि हात हेहि कामात गुततात. आपल्या घ्राणेंद्रियालाहि कमी सतोष होतो, असे समजू नका. मुत्सद्देगिरीत देवाण घेवाण नेहमी करावी लागते. काही प्रसगी आपल्या प्रतिस्पर्ध्याचे ह्मणणे कबूल करावे लागते. असे झाल्याशिवाय कोणताहि मुद्दा निकालास येत नाही. चित्तवृत्ति शात नसली, म्हणजे मुत्सद्दी एककल्ली बनतो आणि आपलेच

म्हणणे खरे करण्यास पाहू लागतो. देवाण घेवाण करणे भाग आहे, हे तत्त्वच तो विसरतो."

द्वंद्वाच्या भानगडीत वारंवार सापडल्यामुळे व आनदी स्वभावामुळे ऑटो बिस्मार्क यांचे नाव गाटिजनच्या विश्वविद्यालयात सर्वतोमुखी झाले होते. एवढेच नव्हे, तर बाकीच्या विश्वविद्यालयातील विद्यार्थ्यांतहि त्यानी प्रसिद्धी मिळविली होती. त्याची धिप्पाड मूर्ति आणि लष्करी थाटाची वागणूक, यामुळे विद्यार्थ्यांसहि ते प्रिय झाले होते. जेना येथील धुरीजेन आखाडयातून त्याना पाचारण झाले होते. या बोलावण्याप्रमाणे फॉ ट्रोथा नावाच्या आपल्या एका स्नेह्याला बरोबर घेऊन ऑटो जेना येथे गेला. तेथे मोठया थाटमाटाने विद्यार्थ्यांनी त्याचे स्वागत केले. त्याच्या सन्मानार्थ गाणेबजावणे वगैरे उत्सव विद्यार्थ्यांनी सुरू केले. ही बातमी विश्वविद्यालयाच्या अधिकाऱ्यास लागताच त्यानी एक विद्यालयाचा अधिकारी त्याजकडे पाठविला. मोठया पहाटेस तो अधिकारी बिस्मार्ककडे येऊन म्हणाला, "मेहेरबान्, आपली झोपमोड झाली, याचे मला फार वाईट वाटते; पण उपाय नाही. दोन तासाच्या अवधीत जेना गावाची शीव ओलाडून जाण्याचा हुकूम विश्वविद्यालयाने आपणास केला आहे. गाटिजन येथील एक अधिकारी आला आहे, तो आपणास सोबत करील. गाटिजन येथील दोन विद्यार्थ्यांनीं जेनाच्या विद्यार्थ्यास बिघडवावे, ही गोष्ट गाटिजन विश्वविद्यालयालाहि आवडत नाही."

ही बातमी विद्यार्थिवर्गात पसरताच सारे विद्यार्थी संतापून गेले. आपल्या सन्माननीय पाहुण्यास अधिकाऱ्यानी अशा रीतीने हांकून द्यावे, हे त्यास नापसंत पडल्यामुळे मोठ्या थाटाने त्यांची रवानगी करण्याचे त्यांनीं ठरविले. धुरींजेन आखाड्याने एक प्रचंड मिरवणूक तयार

केली. बिस्मार्क आणि त्याचा मित्र यास एका सहा घोड्याच्या गाडींत बसविण्यात आले. त्यांच्या समोरच्या जागी धुरीजेन आखाड्याचे मुख्य गृहस्थ बसले. विद्यार्थ्यांचा मोठा समारंभ गीते गातगात पुढे चालूं लागला. अशा रीतीने अधिकारीवर्गाने केलेल्या अपमानाचे उट्टे विद्यार्थ्यांनी सव्याज भरून काढले.

यानंतर इ. स. १८९२ साली बिस्मार्क एक वेळ जेना येथे गेले असता, आपल्या भाषणात या गोष्टीचा उल्लेख त्यानी केला. ते ह्मणाले, "पूर्वी एकवार थोडे दिवस राहण्यासाठी मी येथे आलो होतो; पण विश्वविद्यालयाच्या अधिकारीवर्गाची मर्जी मजवर खप्पा झाल्यामुळे मला आपला मुक्काम ताबडतोब हलवावा लागला."

आपल्या मुलाला सभ्यतेचे वळण लागावे, अशी बिस्मार्क याच्या आईची फार इच्छा होती. तंबाखू ओढणे, बीर पिणे, द्वंद्वे खेळणे, असले चाळे तिला आवडत नसत. आपला मुलगा घरी आला, तेव्हा या सर्व गुणात तो पक्का तरबेज झाला असल्याचे पाहून बिस्मार्कच्या आईला काय वाटले असेल, याचा वाचकांनीच विचार करावा. तथापि एक-दोन गोष्टीमुळे तिला थोडेसे बरे वाटले. बिस्मार्क अंगापिंडाने चांगला झाला होता. याशिवाय विश्वविद्यालयीन शिक्षणाने त्याच्या मनाची कोमलता नष्ट झाली नव्हती, हे पाहून तिला त्यातल्या त्यात आनंद झाला.

इ. स. १८३३ सालच्या उन्हाळ्याचे सुटीत लेफ्टेनट ऑल्ब्रेट फॉं रून यांच्याशीं बिस्मार्क याची प्रथम मुलाखत झिमरहासन या गावी झाली. या गावी लष्करी दृष्ट्या तेथील भूमींचे नकाशे तयार करण्याकरिता फॉं रून हे गेले होते. त्याजबरोबर आजूबाजूच्या जंगलात आणि रायांत बिस्मार्क नित्य फिरत असत. बिस्मार्क यानीं शिकार करावी आणि रून यांनी नकाशे तयार करावे, असा क्रम साऱ्या सुटी-

भर चालला होता. जर्मन साम्राज्याच्या आद्यजनकत्वाचा मान ज्याच्या वांट्यास आला, त्यापैकी रून याजकडे बराच मोठा भाग जाईल, असे त्या वेळी बिस्मार्क याच्या स्वप्नीहि आले नसेल.

बिस्मार्क याचा प्रवेश विश्वविद्यालयात झाला, त्या वेळी एकंदर विद्यार्थिवर्गाबद्दल व विशेषतः आखाड्याबद्दल त्याचे काय मत होते, ते त्यांनी आपल्या ८० व्या वाढदिवसाच्या प्रसंगी स्वतःच सांगितले. "विश्वविद्यालयात माझा प्रवेश झाला, त्या वेळी आखाड्यास नाके मुरडणाऱ्या लोकासंबंधी माझे फार वाईट मत होते. विशेषतः अशा प्रकारच्या ज्या काही लोकांशी माझा प्रथम परिचय झाला, त्यांची चालचणूक मला आवडण्यासारखी नव्हती. त्याचप्रमाणे मवाळपणाबद्दल आखाड्याची थट्टा करून वाटेल त्या अत्याचारास उत्तेजन देणारे विद्यार्थीहि मला प्रथम फार अप्रिय होते. आपणास जर्मन म्हणविणाऱ्या सर्व संस्थानांचा एक अभेद्य संघ बनावा ही इच्छा, त्या वेळी माझ्याहि चित्तात प्रज्वलित झाली होती; तथापि कोणत्याहि प्रकारचे अत्याचरण करणे अनिष्ट आहे, असे त्या वेळीहि मला वाटत होते. यामुळे या जहाल संघाचा द्वेष मी करीत असे. कालेकरून माझ्या मनातील हा दोष नाहीसा झाला, आणि आता अशा लोकाबद्दलहि माझ्या मनात मुळीच द्वेष नाही. बर्लिन येथील प्राथमिक शाळेत मी शिकलो. यानंतर ग्रेफ्रायर्सच्या शाळेतहि माझे शिक्षण झाले. या ठिकाणी राष्ट्रैक्य भावनाचे बीजारोपण माझ्या ठिकाणी झाले. किंबहुना मी पुरा लोकसत्ताकवादी या वेळी बनलो होतो. माझ्या वेळच्या पुष्कळशा विद्यार्थ्यांची अशीच स्थिति झाली आहे. केवळ एकाच व्यक्तीने मनास वाटेल तसे करावे आणि सामान्य जनतेच्या इच्छेस कधीहि मुळीच मान देऊं नये, हे तत्व आम्हा विद्यार्थी जनास आवडण्यासारखे नव्हते"

विद्यार्थिदशेत एकराष्ट्रीयत्वाचे बीजारोपण चागलेच झाले होते, असे त्याच्या त्या वेळच्या काही कृतीवरूनहि स्पष्ट दिसून येण्याजोगे आहे. एके वेळी एक इंग्रज गृहस्थ ऑटोला म्हणाला, "तुमचे जर्मनराष्ट्र म्हणजे छत्तीस चिध्याची कानटोपी डोक्याला घालून निजलेला एक राष्ट्र-पुरुष होय." या वेळच्या जर्मन राष्ट्रसंघात छत्तीस पूर्ण स्वतंत्र सस्थानाचा अंतर्भाव झाला होता. त्या सर्वाची राष्ट्रीय निशाणे वेगवेगळी असत. या गोष्टीला अनुलक्षून त्या इंग्रज गृहस्थाने वरील उद्गार काढले होते. ऑटोने त्याला उत्तर दिले, "इंग्लडचा सारा गर्व आणि ताठा हीं तुझ्यात ओतप्रोत भरलीं असली, तरी माझ्यासारखा जर्मन तरुण तुला तिरस्कारार्ह आणि तुच्छच लेखील." या भाडणाचे पर्यवसान शेवटी द्वद्वात झाले. ऑटोचे हे पहिले द्वद्वयुद्ध होय.

"कौट बिस्मार्क आणि जर्मन लोक" या नावाचे एक पुस्तक मॉरिट्झ् बुश यानी लिहिले आहे. जर्मन संस्थानाची अखेरीस एकी होऊन त्याचे जर्मन साम्राज्य बनेल, अशी खात्री बिस्मार्क यास आरभापासूनच होती, असे या ग्रथकर्त्याने त्या पुस्तकात म्हटले आहे. बिस्मार्क गाटिजन येथे असता कॉफिन नावाच्या एका अमेरिकन विद्यार्थ्याबरोबर त्यानी या बाबतीत पैजहि मारली होती. इ. स. १८५३ सालापर्यत जर्मन संस्थानाचे साम्राज्य बनेल, असे बिस्मार्क ह्मणाले. याबद्दल कॉफिन याचे मत विरुद्ध होते. तेव्हा त्या उभयतात पैज लागली. पैज जिकणाराला पंचवीस बाटल्या शापेन नावाची दारू मिळावयाची असे ठरले होते. हरणाराने अटलांटिक महासागर ओलाडून ती जिकणाराच्या घरी पोहोचवावयाची. इ. स. १८५३ साली जर्मन साम्राज्य अस्तित्वात आले नाही, तेव्हां ठरल्याप्रमाणे बिस्मार्क अमेरिकेस जावयास निघाले ! पण कॉफिन मरण पावल्याचे त्यास समजल्यामुळे

त्याचे जाणे राहिले. ते ह्मणाले, ' कॉफिन, (तिरडी) या नावावरूनच हा गृहस्थ फार दिवस जगणार नाही, असे मला वाटले होते. ' ही गोष्ट बुष् यानी आपल्या ग्रथात नमूद केली आहे. यावरून जर्मनीच्या एकीकरणासबधी बिस्मार्क यास विद्यार्थिदशेतसुद्धा किती तळमळ लागली होती, हे दिसून येते.

बिस्मार्क याच्या विद्यार्थिदशेचे वर्णन वर आलेच आहे. त्यावरून त्याचा त्या वेळचा आयुष्यक्रम किती स्वच्छंदीपणाचा होता, हे दिसून येते; तथापि नीचपणाच्या खोडया अथवा हलकट कुटाळक्या करण्याकडे त्याची प्रवृत्ति केव्हाच झाली नाही. असभ्यपणाच्या चालीरीतीचा आणि नीच कर्माचा द्वेष त्याच्या मनात लहानपणापासूनच बाणला होता. ते मनाने अगदी मोकळेपणाने वागत असत. जे काही करणे असेल, ते चारचौघासमक्ष उघडपणे ते करीत असत. यामुळे त्याच्यापासून अन्याय्य वर्तन होणे शक्यच नव्हते. पाठशाळेतल्या पुष्कळशा वर्गास ते हजर रहात नसत; तथापि त्याची बुद्धि तीव्र असल्यामुळे व जात्याच ते व्यवहारचतुर असल्यामुळे पुस्तकी शिक्षणाची उणीव त्यास केव्हाच भासली नाही. सर्व विद्यार्थ्यास एकाच पद्धतीच्या साच्यात दाबून काढल्याने त्याची स्वाभाविक वाढ खुटते. यामुळे पुढे त्याच्याकडून व्हावी तशी कर्तबगारी होत नाही. असे जरी स्वत: बिस्मार्क याचे मत होते. तरी आपण करावा त्या रीतीने अभ्यास केला नाही, याबद्दल बिस्मार्क याना पुढे केव्हा केव्हा वाईट वाटे. 'मला अधिक अनुभव असता, तर मी निराळ्या पद्धतीने वागलो असतो " असेहि ते केव्हा केव्हा म्हणत. त्याच्या ८० व्या वाढदिवशी आखाडयातर्फे एक विद्यार्थिमडळ मानपत्र घेऊन आले होते; तेव्हा एकंदर विद्यार्थिगणास त्यानी पुढील उपदेश केला:—

" विद्यालयांतील माझ्या आयुष्याचे सिंहावलोकन करता, त्यात काही भाग अनादरणीय आहे असे, मला आढळून येते. उल्लडपणाने उधळपट्टी करून कित्येक वेळा मी कर्जबाजारी बनलो. करावा तसा अभ्यास मी केला नाही. याचे कारण एका आखाड्याचा मी सभासद होतो हेच होय. मी आखाड्याच्या नादी लागलो नसतो, तर खात्रीने मी अधिक अभ्यास केला असता आणि मी कर्जबाजारीहि बनलो नसतो. साप्रतचे विद्यार्थी तर आमच्याहूनहि अधिक दिवाळखोर आहेत. आमच्या वेळी खर्चाकरिता आम्हास घरून जे मिळे त्याच्या दुप्पट रक्कमहि आजच्या विद्यार्थ्यास अपुरी होते. सध्या तुह्मी अधिक चैनी मात्र झाला आहा. हल्ली तुह्मी ज्या चैनीने वागता, ती चैन आमच्या स्वप्नीदेखील कधी आली नाही. गाटिजन येथे असता जे कर्ज मला झाले, ते मला तेथून बाहेर पडल्यावरहि भोवले. आजच्या स्थितीत मी पुन्हा कालेजात आलो आणि पूर्वीसारखाच वागलो, तर मला होणारे कर्ज जन्माततरी फिटेल की नाही याची मला शकाच आहे. "

द्वद्वयुद्धाच्या भानगडींत सापडल्यामुळे बिस्मार्क यास कैदेची शिक्षा कित्येक वेळा झाली होती. याशिवाय तबाखू ओढण्याच्या नियमाचे उल्लघन केल्यामुळे त्यास कित्येक वेळा दडहि झाला होता. गाटिजनचे विद्यालय त्यानी सोडले, तेव्हा विद्यालयाच्या अधिकारीवर्गाने त्यास चागलेसे शिफारसपत्रसुद्धा दिले नाहीं.

इ. स. १८३३ साली बिस्मार्क कायद्याचा अभ्यास करण्याकरता बर्लिन येथे आले. ते गाटिजन येथे असता त्यास कैदेची शिक्षा झाली, पण प्रकृतीच्या अस्वास्थ्यामुळे ती त्यानी भोगली नव्हती. ती शिक्षा बर्लिन येथे भोगण्याची परवानगी गाटिजनच्या अधिकाऱ्याकडून त्यानी मिळविली. बर्लिन येथील आयुष्यक्रमास हा त्यास प्रथमच अपशकून झाला. शिक्षेचे

संपल्यावर फॉ सॅव्हिग्नी नावाच्या प्रख्यात कायदेपडिताच्या हाताखाली त्याचा कायद्याचा अभ्यास सुरू झाला. आता सपाटून अभ्यास करावयाचा असा निश्चय त्यानी प्रथम केला होता; पण थोड्याच दिवसात हा निश्चय लटपटला आणि उलट दुप्पट झपाट्याने गाटिजनचा क्रम बर्लिन येथेंहि सुरू झाला.

या वेळीं त्यांचे अमेरिकन स्नेही मोटले हेहि अभ्यासाकरता बर्लिन येथे आले होते. मोटले याच्या सहवासापासून बिस्मार्क यांस पुष्कळ फायदा झाला. विशेषत: इतिहासविद्येत झाला. मोटले चागले इतिहास निपुण असल्यामुळें बिस्मार्क यासहि हा विषय चागला अवगत झाला. मोटले मेहनती आणि बुद्धिमान् गृहस्थ होते. यामुळे त्याच्या सहवासाने बिस्मार्क यास चागला फायदा झाला. बिस्मार्क हे बाह्यत: केवळ उडाणटप्पू वाटत असले, तरी निव्वळ चैन करण्याकडे त्याची प्रवृत्ति केव्हाहि नव्हती. या दोघाचा स्नेह आमरण अखंड कायम राहिला, याचेहि कारण हेच की, आस्थेने कोणतेहि काम करण्याची प्रवृत्ति दोघातहि सारखीच होती.

इ. स. १८३५ सालच्या मे महिन्याच्या २० व्या तारखेस बिस्मार्क याची दुय्यम ॲडव्होकेटची परिक्षा पास होऊन जून महिन्याच्या ४ थ्या तारखेस बर्लिन कोर्टात त्यास नौकरीहि मिळाली. अशा रीतीने बिस्मार्क याची विद्यार्थीदशा संपून नव्या आयुष्यक्रमास सुरुवात झाली.

प्रकरण पाचवे.

गडबडीचे दिवस.

बर्लिन येथील कोर्टात नौकरी मिळाली, तेव्हा ऑटो बिस्मार्क आपला वडील भाऊ बर्नार्ड याजबरोबर राहूं लागले. हा वेळपर्यंत बर्नार्ड

याचे लष्करी शिक्षण सुरू होते; पण शिक्षण घेण्याची साले संपल्यामुळे ते पुन्हा विश्वविद्यालयात अभ्यास करू लागले. एका वर्षांत त्याचा क्रम संपला व पॉट्स्डयाम येथे त्यास नौकरीहि लागली. बर्नार्ड यास लष्करी शिस्त लागली असल्यामुळे ऑटोचे स्वछंदी वर्तन त्यास फारसे पसंत पडले नाही; तथापि कित्येक वेळा ऑटोच्या काही मौजा ऐकून त्याचा लष्करी बाणा मावळून त्यास हंसूं कोसळे. बर्लिन येथील कोर्टात ऑटो एका साक्षिदाराची साक्ष घेत होते. या साक्षिदाराचे उद्दाम वर्तन आणि फाजील बोलकेपणा पाहून ऑटो यास सताप आला. त्या साक्षिदाराच्या अंगावर मोठ्याने खेकसून ते त्याला ह्मणाले, "आतां तुम्ही सभ्यतेने वागला नाही, तर धक्के मारून मी तुम्हास कोर्टाच्या बाहेर घालवीन." ऑटोचे हे शब्द ऐकून म्याजिस्ट्रेट त्याजकडे वळून हळूच ह्मणाले, "कोणालाहि कोर्टातून घालविण्याचे काम तुमचे नसून माझे आहे." खटल्यास पुढे सुरुवात झाली. त्या साक्षिदाराचा उद्धटपणा अधिकच वाढत चालला. तेव्हा बिस्मार्क पुन्हा ओरडून त्याला ह्मणाले, "तुह्मी नीट रीतीने वागला नाही, तर म्याजिस्ट्रेट साहेबाकडून मी तुम्हास धक्के मारवीन." अशा रीतीने म्याजिस्ट्रेटची कोटी उलट त्याच्या गळ्यात घातली.

कायदेपंडिताचा धदा बिस्मार्क यास आधीच अप्रिय होता. तशातून वरच्यासारखे प्रकार नेहमी घडत असल्यामुळे या धद्याचा त्यास अधिकच वीट आला. याशिवाय अधिकारीवर्गाचा उद्दामपणाहि त्यास खपेनासा झाला. एके वेळी घटस्फोटाचा खटला ते चालवीत होते. कोर्टात आलेली बाई काडी मोडून देण्यास काही केल्या कबूल होईना. तिची समजूत घालण्याचा प्रयत्न बिस्मार्क यानी नानाप्रकारानी केला. पण काहीं केल्या तिची समजूत पटेना. तेव्हा त्यानी आपल्या वरिष्ठ

ॲडव्होकेटला खटला पुढे चालवून तडजोड करण्यास विनंति केली; बिस्मार्ककडे पाहून हंसत हंसत व तुच्छतादर्शक मुद्रा करून वरिष्ठाची स्वारी मोठ्या थाटाने उभी राहिली. धंद्याचे कौशल्य बिस्मार्क यांच्या आगी नाही, असेच जणूं काय हे वरिष्ठ आपल्या मुद्रेने सुचवीत होते. पण ती बाई असली खमंग की, येवढ्या मोठ्या कायदेपडिताच्या जिव्हास्त्रापुढेहि ती नरम पडली नाही. आमच्या कायदेपंडितानी अखेरीस नानाप्रकारचे धाकहि दाखवून पाहिले, पण अखेरीस तो खटला त्यास तेथेच सोडावा लागला. असल्या प्रकारच्या खटल्यात निदर्शनास आलेला कायद्याचा अपुरेपणा व वरिष्ठ कायदेपंडिताचे व सरकारी अधिकारीवर्गाचे उद्दाम वर्तन यामुळे या धंद्यापासून बिस्मार्क याचे मन अधिकच प्रवृत्त होत चालले.

धद्यांत त्यांस अशा प्रकारे त्रास होत असला, तरी बर्लिनसारख्या राजधानीच्या शहरीं मिळणाऱ्या इतर सामाजिक सुखामुळे या त्रासाचा त्याना बराच विसर पडे. कौट फॉं बिस्मार्क-बोहलेन या नावाचे त्याचे एक आप्त बर्लिन शहरी होते. त्याजकडे बिस्मार्क याचे बरेच जाणे येणे असे. याशिवाय त्याच्या मावशीचा नवरा जनरल फॉं केसेल हाहि त्या वेळी बर्लिन येथेच होता. त्याजकडेहि बिस्मार्क वारंवार जात येत असत. बिस्मार्क याच्या मावसबहिणी स्वभावाने आनंदी आणि कलाकुसरीच्या कामात चतुर असल्यामुळे मावशीच्या घरी त्याचा वेळ मोठया आनंदाने जाई. त्याची हेलेना या नावाची एक मावसबहिण चित्रकलेत मोठी कुशल होती. बिस्मार्क यांचे तिने काढलेले एक चित्र अद्यापीहि उपलब्ध आहे. मनाचा मोकळेपणा, कर्तबगारी आणि एकाग्रता हे भाव या चेहऱ्यावर तिने स्पष्टपणे रेखाटले होते. याच गुणामुळे बिस्मार्क बर्लिनमध्ये मोठे लोकप्रिय झाले. त्याची वागणूक नेह-

मीच मोठी सरदारी थाटाची व फार सभ्यपणाची असे. यामुळे ते कोठेंहि चार मंडळींत गेले तरी कोणासहि ते अप्रिय होत नसत.

बिस्मार्क यांचे आप्तसंबंधी वरच्या दर्जाचे लोक असल्यामुळे राजदरबारीं त्यांची चांगली वग असे. त्याचमुळे बिस्मार्क याचाहि प्रवेश राजवाड्यात झाला. इ. स. १८३५ च्या अखेरीस राजवाड्यांत एक मोठ्या थाटाचा बॉल—नाच—झाला. त्या प्रसंगी बिस्मार्क यांनाहि बोलावणे होते. त्याच वेळी त्या वेळचे प्रशियाचे युवराज प्रिन्स वुइलियम यांची व बिस्मार्क याची पहिली मुलाखत झाली. प्रिन्स वुइलियम हेच पुढे पहिले जर्मन बादशहा झाले. या मुलाखतींत बिस्मार्क यांजबरोबर त्याचे सहाध्यायी व मित्र फॉं शेक हेहि हजर होते. या दोन उंच आणि धिप्पाड तरुणास पाहून प्रिन्स वुइलियम ह्मणाले, “ गार्ड पलटणीच्या मोजमापानेच वकिलीच्या धंद्यांतलीं माणसेहि निवडली जातातसे दिसते.”

नखरेबाज शिष्टाचार पद्धति आणि हंसत मुरकत मितभाषण करणे या सामाजिक कलांचे वळण बिस्मार्क याच्या आगी प्रथमपासूनच नव्हते. गरीबाच्या झोपडीपासून राजवाड्यापर्यंत सर्वांशी सारख्याच मोकळेपणाने ते वागत. प्रस्तुत बॉलच्या प्रसगींहि त्याची अशीच वागणूक झाली. तेव्हा दरबारी रिवाजात मुरलेल्या काही फाजिल शिष्टांच्या अंगावर त्यामुळे शहारे यावेत यात काही मोठेसे नवल नाही. बिस्मार्क याच्या मोकळ्या वागणुकीकडे पाहून हे शिष्ट प्रसगी मोठ्याने हंसतहि असत. राजदरबारांत बिस्मार्क यांचा प्रवेश झाल्यामुळे दुसऱ्याहि सरदार दरकदार वगैरे घराण्यातून प्रसंगविशेषी त्यांस बोलावणी येऊं लागलीं. बिस्मार्क यास नृत्यकलेचा शोक असे व त्या कलेत ते तरबेजहि होते. यामुळे बॉलसारख्या प्रसंगी त्यास हटकून बोलावणे येई व सर्व मंडळीस ते प्रियहि होत असत. एके वेळी एका दरबारी

वकिलाकडे असाच नाचाचा समारंभ झाला; तेव्हा बिस्मार्क व त्यांचे स्नेही शेक हे दोघेहि हजर होते. युरोपीय पद्धतीचे नृत्य बऱ्याच मोठ्या शारीरिक श्रमाची बाब आहे. यामुळे आपल्या या नर्तक मंडळीस श्रमपरिहारार्थ कांही खाद्य पेय वस्तु देण्याची रीत आहे; पण आमचे वकील साहेब पक्के तिमाजी नाईक असल्यामुळे त्यानी खाण्यापिण्याची तजवीज काहींच केली नव्हती. बिस्मार्क आणि शेक याच्या सारख्या तरण्या बाडास हे अर्थातच पसंत होण्यासारखे नव्हते. सभ्यतेने हळूहळू सूचना देऊन आपले मनोगत यजमानास कळविणे या कलेचे बाळकडू बिस्मार्क यास कोणी पाजले नव्हते. तेव्हा बिस्मार्क व शेक यानीं या वकीलसाहेबांची खोड मोडण्याचा निश्चय केला. वकीलसाहेबाकडे पुन्हा दुसरा नृत्यसमारभ झाला, तेव्हा नृत्याच्या अखेरीस या दोघानी आपल्या खिशातून मोठमोठाले भाकरीचे तुकडे व लोणी बाहेर काढून फराळास आरभ केला. त्याचे हे कृत्य पाहून सारी मंडळी आश्चर्यचकित होऊन त्यांजकडे टकमका बघूं लागली. ही गोष्ट एके प्रसंगी बिस्मार्क यानी स्वतःच सागितली व अखेरीस ते ह्मणाले, “आपल्या उदार वकील साहेबानी यापुढे खाण्यापिण्याची चंगळ उडवून दिली; पण पुढे कोणत्याहि प्रसगी त्यानी आह्मांस मात्र बोलाविले नाही.”

असल्या प्रकारच्या बारिकसारिक कथातून एकच मुद्दा आपणास घेण्यासारखा आहे. तो हाच की, बिस्मार्क याच्या आगी प्रसगावधान आणि धैर्य हे गुण विशेषेकरून होते. कोणत्या प्रसंगी काय करावे, याबद्दल ते कधींहि बुचकळ्यात पडले नाहीत. प्रसग आला की, त्यावरची तोड त्याजपाशी हजर असे. तसेच त्या तोडीचा अम्मल करण्यास लागणारे मनोधैर्यहि त्याजपाशी होते. क्रोनेन रस्त्यावर एक चांभार त्या वेळी रहात असे. तो आपल्या धद्यात फार प्रवीण होता; पण वक्तशीर काम करणे त्याला

ठाऊक नव्हते; यामुळे त्याची गिऱ्हाइकें अगदी कंटाळून जात. तो काम चांगले करीत असल्यामुळे त्याला सोडून देणेहि जिवावर येई. एके वेळी बिस्मार्क यांचा जोडाहि ठरलेल्या वेळी त्यास मिळाला नाही. वेळ ठरविणे आणि ती चुकविणे, या दोन्ही गोष्टी त्या चाभाराच्या अंगवळणीच पडल्या होत्या. पुन्हा दुसऱ्या दिवशीं सकाळी बिस्मार्क याचा गडी चाभाराऱ्या घरी हजर झाला. अर्थात् जोडा तयार नव्हता. तो थोड्या वेळाने तयार होईल, असे नेहमीचे उत्तर देऊन चांभाराने गड्याची रवानगी करून दिली. गडी जाऊन सुमारे दहा मिनिटे होतात न होतात तोच बिस्मार्क यांजकडून दुसरा एक गडी येऊन जोडा मागूं लागला. अशा रीतीने प्रत्येक दहा मिनिटास एक याप्रमाणे तगादे सध्याकाळपर्यंत सुरू झाले. एकसारख्या पडणाऱ्या पाण्याच्या थेंबाने जसे दगडासहि भोक पडते, तशीच गोष्ट या चाभाराची झाली: या तगाद्यानी कटाळून जाऊन त्याच दिवशी संध्याकाळी त्याने बिस्मार्क याचा जोडा तयार करून दिला यानंतर पुढे केव्हाहि अशी दिरंगाई बिस्मार्क याच्या कामास त्याने केली नाही, हे सागावयास नकोच.

बर्लिन शहरी एक वर्ष गेल्यानंतर बिस्मार्क याची नेमणूक सरकारी वकील या नात्याने एलाशापेल येथे झाली. या गांवी कौट अर्निम-बायटझेनबर्ग या नावाचे अधिकारी चीफ कमिशनरच्या हुद्यावर होते. आपल्या कामात फार वाकबगार, असा त्याचा फार लौकिक होता. हे पुढे मागे चागल्या पदवीस चढतील असे लोक ह्मणत. अशा प्रकारच्या सरकारी अधिकाऱ्यांची बहाल मर्जी ज्या नोकरावर असेल, त्याचें नशीब पुढे मागें चागले खुलण्याचा संभव होता. एलाशापेल येथे गेल्यावर बिस्मार्क हे शिरस्त्याप्रमाणे आपल्या वरिष्ठास भेटावयास गेले व कौट

साहेबांनीं त्याचे आदरातिथ्यहि चागल्याप्रकारे केले. आरंभी बिस्मार्क यानीं आपले सरकारी वकिलीचे काम फार आस्थेने आणि फार झटून केले; पण त्याचा स्वभाव जन्मतः पडला स्वछदी.तो त्यास कसचे स्वस्थ बसूं देतो! मोठमोठया सरदार घराण्यात त्याचा प्रवेश झाला आणि त्याच्या आनंदी आणि रगेल स्वभावामुळे लोकहि त्यास चाहूं लागले. अशा रीतीने नाच गाणी पुन्हां चालू झाली. त्याना फ्रेच आणि इंग्लिश या दोन भाषा चागल्या अवगत होत्या, ऑकेन अथवा एलाशॉपेल हे सरहद्दी नजीकचे गाव असल्यामुळे तेथे फ्रेच, इंग्रज वगैरे लोकाची बरीच वस्ती आहे. विशेपतः श्रीमंत व चैनी इंग्रज आणि फ्रेच या गावी नेहमी येऊन राहतात. ऑकेनच्या इंग्रज रहिवाशास तर बिस्मार्क फारच प्रिय झाले. त्या वेळी ड्यूक ऑफ क्लीव्हलंड नावाचे एक इग्रज उमराव तेथे रहात होते. त्यांची मर्जी बिस्मार्क याजवर अगदी बहाल असे. बिस्मार्क याची वृति अस्सल इंग्रजाचीच आहे, असे ड्यूकसाहेब ह्मणत. वास्तविक पहाता बिस्मार्क याच्या मनोवृत्ति खरोखर अस्सल जर्मन वळणाच्या होत्या. असे असताहि त्यानीं आपली छाप ड्यूक याजवर बसविली, यावरून आजुबाजूची परिस्थिति ओळखून तदनुरूप आपले वर्तन ठेवण्याची कला बिस्मार्क यास कशी अवगत होती, हे दिसून येते. अशाच प्रकारे ऑकेन येथील बेल्जन् व फ्रेच रहिवाशावरहि त्यांनी आपली छाप बसवून आपणास प्रिय करून घेतले होते. बेल्जम, फ्रान्स आणि ऱ्हाईन नदी काठचा प्रात यांत आपल्या नव्या स्नेह्याबरोबर त्यानी अनेकवार प्रवास केला. अशा रीतीने काही काळ त्यानी चैनींत घालविला, पण पुढे ही चैन लवकरच संपुष्टात आली. कर्जात आपण अगदी बुडून गेलो आहो, असें बिस्मार्क यास दिसून आले. यापुढे एलाशॉपेलसारख्या चैनीच्या आगरांत राहून आपला निभाव लागावयाचा नाही, असें त्यास दिसून

आले, तेव्हा पॉट्स्डयाम येथे आपली बदली करून घेऊन इ. स. १८३७ सालच्या पावसाळ्यात बिस्मार्क त्या गावी गेले.

सरकारी ऑफीसचे काम करणे बिस्मार्क यास मनापासून केव्हांच आवडत नसे. विश्वविद्यालयात असता स्वच्छंदीपणाचा जो विकार त्यास जडला, तो अद्यापि नाहींसा झाला नसल्यामुळे सरकारी कचेरीचे काम मानेवर धोंडा दिल्याप्रमाणे त्यांस वाटे. तथापि पॉट्स्डयाम येथे प्रथम काही दिवस त्यानी मन लावून काम केले. त्याचे मदतनीस वुइल्के हेहि फार काम करणारे गृहस्थ होते. यामुळे बिस्मार्क यांचेहि काम बहुधा तेच आटोपीत.

त्या वेळी जमिनीच्या बाबतीत काही नव्या सुधारणा सरकारातून होत होत्या. त्यात एका शेतकऱ्याची जमीन सरकारात घेण्याचे ठरले, तेव्हा त्या शेतकऱ्याच्या तर्फे बिस्मार्क यानी केलेल्या भाषणातील एक लहानसा उतारा अद्यापिहि विशेष प्रसिद्ध असा आहे. ते ह्मणाले, "अलीकडे जे सुधारणेचे खूळ पिकले आहे, त्याला बेलगामपणे वाटेल तसा धुडगूस घालू द्यावयाचा काय? ही सुधारणा आगगाडीच्या वेगाने धावून वाटेल तिकडे आणि वाटेल तसा खराटा फिरवीत आहे! आमची शेतेभाते आणि जमिनी तुडवून ही सुधारणा आमची पवित्र मानसिक बंधनेहि नष्ट करीत आहे! माझ्या वाडवडिलानी लावलेली एकादी बाग तुह्मी मोडून टाकली अथवा माझ्या एकाद्या पूज्य पितराचे थडगे मोडून तेथे तुह्मी एकादे तळे निर्माण केले, तर माझ्या हृदयाला जो चरका बसेल, त्याचा वण तुम्ही कितीहि पैसा दिला, तरी भरून येईल काय?"

बिस्मार्क हे सुधारणेच्या विरुद्ध होते, असे यावरून सकृद्दर्शनी दिसते, पण ते खरे नाही. किंबहुना बिस्मार्क हे "भयंकर सुधारक"

आहेत असे त्याचे स्नेही म्हणत असत. सर्वत्र समता आणि बंधुभाव असला पाहिजे, हे मत त्या वेळी जर्मनीत बरेच प्रचलित झाले होते. या मताचा फ्रिट्झ् रूटर या नावाचा एक मोठा प्रवर्तक तुरुंगात शिक्षाहि भोगीत होता. पाठशाळा आणि विश्वविद्यालये यात हे मत सर्वत्र प्रचलित झाले होते. बिस्मार्क याच्या मनावरहि या वेळी या मताचा पगडा पूर्ण बसला होता.

सैन्यात दाखल होण्याचे बिस्मार्क याचे वय झाल्यामुळे पॉट्स्ड्याम येथील जागर गार्डस् नावाच्या पलटणींत इ. स. १८३८ च्या मार्च महिन्याच्या २५ व्या तारखेस ते दाखल झाले. त्या वेळी त्याच्या वरिष्ठाने त्याजबद्दल फार चागले मत दिले. “ हर्र फॉं बिस्मार्क यास स्वभावतःच सरकारी कामाचा कंटाळा आहे, तथापि केवढ्याहि उच्च सरकारी जाग्यास लागणारी पात्रता त्याच्या आगी पूर्ण आहे, अशी माझी खात्री आहे.” असे या वरिष्ठाने आपले मत प्रदर्शित केले.

जर्मन साम्राज्याच्या मुख्य प्रधानाच्या पदावर बिस्मार्क आरूढ झाले, तेव्हाहि कामाचा कटाळा त्याच्या आगी पूर्वीप्रमाणेच होता; तथापि राजकारणाच्या भानगडी जसजशा उपस्थित होत, तसतसे त्यास पुरे पडण्याकरता तासाचे तास ते काम करीत बसत. जरुरीच्या कामात आळटाळ करावयाची नाही, असा त्याचा बाणा असे. काम आवडले अथवा न आवडले, तरी ते पुरे केल्यावाचून त्याचा पिच्छा ते सोडीत नसत. कित्येक वेळा एकसारखे ते इतके काम करीत की, ते पाहून मोठ्या मी मी म्हणणाराची देखील छाती फाटावयाची.

बर्नार्ड आणि आटो या बंधुद्वयाना आता थोडेसे काळजीचे दिवस आले. बिस्मार्क याची आई या वेळीं बरीच आजारी पडली. त्यांतून ती बहुधा उठत नाही, असे बिस्मार्क यास वाटूं लागले. या वेळी बिस्मार्क

घराण्याची सापत्तिक स्थितीहि बरीच काळजी करण्याजोगी होती. बिस्मार्क याचे वडील आनदी स्वभावाचे आणि हाताचे सढळ असल्यामुळे इस्टेटीला कर्ज झाले होते. शेतकी सुधारण्याकरतां बिस्मार्कच्या आईने बराच खर्च केला होता, पण त्यापासून फायदा न होता त्यातला बराच भाग अगावर राहिला होता, स्वतः ऑटोनेहि बरेच कर्ज करून ठेवले होते, हे पूर्वी सागितलेच आहे. विश्वविद्यालयातील आणि एलाशॉपेल येथील आपल्या वर्तणुकीचा बिस्मार्क यास आता पुरा पश्चात्ताप होऊं लागला.

आता घरच्या इस्टेटीची व्यवस्था स्वतः पाहून खर्चाला आळा घा-लून उत्पन्न वाढवावे असे या दोघा बंधूनी ठरविले. एल्डेना या नावा-च्या गावी एक शेतकीचे कॉलेज होते. त्यात जाऊन अभ्यास करण्याचे बिस्मार्क यानीं ठरविले. हे साधण्याकरता ग्रीफस्वाल्ड गावी असलेल्या पलटणींत त्यानी लष्करी खात्याकडून आपली बदली करून घेतली.

कॉलेजातील सर्व शिक्षण बिस्मार्क फार मनःपूर्वक करीत असत. त्याचप्रमाणे लष्करी नौकरीहि चागल्या रीतीने बजावून आपल्या शिपा-ईगिरीबद्दल त्यानी सर्वांची खात्री पटविली.आपल्या बरोबरीच्या शिपायाशी ते बंधुभावाने वागत असत. त्याच्यासाठीं प्रसंगी जिवास जीव देण्याची त्याची तयारी होती, असे त्या वेळच्या एका हकीकतीवरून दिसून येते. एके वेळी लष्करी तालीम घेण्याकरता त्यांची पलटण रानात गेली होती. जागर पलटणीतील लोकास बगळ्याची शिकार करण्याचा मोठा शोक असे. पाखराची शिकार करण्याच्या बाबतीत त्या वेळीं प्रशियात फार कडक कायदे होते, तथापि लष्करी लोक चोरून हा उद्योग करी-तच असत. आपली नेहमीची तालीम सपवून बिस्मार्क याची पलटण बराकीत येत होती. वाटेत त्यांना बगळ्यांचा एक मोठा कळप दिसला, तेव्हा बिस्मार्क यांच्या मागच्या रागेतील एका गृहस्थास

शिकारीची अनावर इच्छा होऊन त्याने आपली बंदुक त्या कळपावर झाडली. पलटणीचे मुख्य अधिकारी बरेच पुढे असल्यामुळे ही गोष्ट त्याच्या फारशी लक्षात येणार नाही, असे या शिकाऱ्यास वाटले; पण त्या बिचाऱ्याचा अदमास अगदी चुकला. बदुकीचा आवाज ऐकून कप्तान साहेबानी आपली पलटण एकदम उभी केली आणि सर्व शिपायाच्या बदुकाची तपासणी सुरू केली. पहिल्या रागेतल्या सर्व शिपायाच्या बंदुका बरोबर असल्याचे त्यास आढळून आले. आता मागच्या रागेची पाळी आली. ज्या गृहस्थाने बंदुक उडविली होती, त्याचे काळीज धडधडू लागले. रिझर्व सैन्यात लेफ्टेनटच्या जागेवर त्याची नेमणूक लवकरच व्हावयाची होती; पण अशा प्रकारच्या अपराधात सापडल्यावर या बढतीची आशा आपणास नाही, हे त्यास स्पष्ट दिसले. पुढे सरून अपराधाची कबुली देण्यास तो अगदी तयार झाला. बिस्मार्क त्याच्या शेजारीच उभे होते. ते हळूच त्याला म्हणाले, 'बंदूक बदल.' ही अदलाबदल एका मिनिटात झाली. बिस्मार्क याच्या या कृतीमुळे त्या गृहस्थाच्या बढतीस खो मिळाला नाही, हे निराळे सांगावयाला नकोच.

या वेळच्या बिस्मार्क याच्या एका शिपायी स्नेह्याने त्याचे पुढीलप्रमाणे वर्णन केले आहे:—" आपल्या पूर्वीच्या शाळा सोबत्यापैकी ग्रीफस्वाल्ड येथे कोणी भेटला, तर पूर्वीप्रमाणे त्याच्याशी बिस्मार्क मोकळेपणाने वागत नसत. तसे करण्यास काही कारणे आहेत, असे ते म्हणत. ग्रीफस्वाल्ड येथील बड्या लोकाच्या कुटुंबातहि ते जातयेत नसत. त्याचा सर्व बाणा पूर्ण सरदारी थाटाचा होता. यामुळे भलता कोणी मनुष्य त्याजपाशीं फाजील सलगी करण्यास धजत नसे. उद्दाम अथवा हलकट मनुष्याशी त्यानी कधीहि स्नेह केला नाही."

इ. स. १८३९ सालच्या अगदी आरंभींच बिस्मार्क याजवर एका मोठ्या दुःखाचा पहिला घाला पडला. इ. स. १८३९ च्या जानेवारी महिन्यांत त्याची प्रियमाता इहलोक सोडून गेली. आईवर बिस्मार्क याचे अतोनात प्रेम होते. त्याचप्रमाणे बिस्मार्क यांची मनोघटना त्याच्या आईला जशी समजली होती, तशी ती दुसऱ्या कोणासही ठाऊक नव्हती. यामुळे या मायलेकराची चित्ते अगदी एकरूप होऊन गेली होती. आईच्या मरणाने बिस्मार्क यास अनिवार दुःख झाले. आपल्या कर्तबगारीसंबंधीं आपल्या आईला फार आशा होती, व ती पुरी करण्याजोगे कोणतेहि कार्य आपल्या हातून घडले नाही, हे मनात येऊन त्याच्या दुःखात आणखी भरच पडली. काही अलौकिक कर्तबगारी करावी अशी इच्छा त्याच्या चितात अनिवार होती; पण काय करावे, हेच त्यांस सुचेना. आपले अखेरचें साध्य काय, हेच त्यानी आपल्या चितात अद्यापि ठरविले नव्हते. संसाराच्या ओघाबरोबर आजतागाईत ते कोठें तरी वाहवत होते. या साऱ्या गोष्टीबरोबरच स्वतःचे पूर्वचरित्र आठवून ते फार पश्चाताप करूं लागले. आईची आशा तृप्त करण्यासारखे आपण काही केले नाही, ते नाहीच; पण उलट स्वच्छंदीपणे वागून तिला दुःख मात्र दिले, हे मनात येऊन त्यांचे चित्त होरपळूं लागले. पूर्वकाळ स्वच्छंदात घालविला आणि भविष्यकाळ अद्यापि अंधेरात आहे, असे त्यास वाटूं लागले. कायदेपंडिताचा धंदा त्याच्या मनाजोगा मुळीच नव्हता. मनाची कितीहि समजूत घालण्याचा यत्न केला, तरी आपले चित्त या धंद्याकडे लागत नाही, असे त्यास दिसून आले. 'ऑटो मोठा राजकारणी पुरुष होईल' असे आपली आई ह्मणत असल्याचे स्मरण त्यास या वेळीं झाले; पण एकाद्या राजकीय खात्यांत आपला प्रवेश होणार कसा, आणि झाला

तरी आपल्या हातून विशेष ते काय होणार, हेच त्यास समजेना. याशिवाय घरची इस्टेट धूळ खात पडली होती, तिची व्यवस्था प्रथम लावणे फार अगत्याचे होते. यामुळे कोणत्याहि सरकारी खात्याकडे ढुंकून पाहणेसुद्धा या वेळी शक्य नव्हते. या काळासंबंधीं पुढे एका प्रसगी बोलत असता बिस्मार्क ह्मणाले, “ मी त्या वेळी कायद्याचा एक मोडका अवयव बनलो होतो. ” आपणास आवडत नाही, अशा धंद्यात पडण्याचे ज्याच्या नशिबी येते, असे लोक त्या धंद्यात बहुधा अपेशी ठरल्याचे दिसून येते. एवढेच नव्हे, तर त्यामुळे त्याचे मन अदु होऊन पुढे दुसऱ्या कोणत्याहि धंद्यास नालायक ठरते. सामान्य मनुष्याची ही गोष्ट झाली. पण लूथर, लेसिग, गटे, शीलर, फिच, इत्यादि लोकोत्तर पुरुषाची गोष्टच वेगळी. आरंभीच्या अपयशाने त्याची चित्ते मृदु न होता ती अधिक तेजस्वी मात्र होतात. आरभीच्या अपेशामुळे केवढीहि दु:खे त्यास भोगावी लागली असली अथवा केवढ्याहि आपत्ती त्याजवर कोसळल्या असल्या, तरी त्याची चित्ते भंग न पावतां वज्राहूनहि अधिक कठोर बनतात.

वज्रादपि कठोराणि मृदूनि कुसुमादपि ।
लोकोत्तरायां चेतांसि कोहि विज्ञातुमर्हति ॥

हं महाकवी भवभूतीचे वचन किती खरे आहे !

अशा प्रकारे बिस्मार्क याची मन:स्थिति फार चमत्कारिक झाली होती. त्यांचे मन दुभग होऊन गेले होते आणि काय करावे हे त्यास सुचत नव्हते. शिपायी या नात्याने ज्या कामगिऱ्या त्यास कराव्या लागत, त्यात त्याच्या या फाटलेल्या मनोवृत्तींचे प्रदर्शन फारसे होत नसे; तथापि खाजगी वर्तनात त्यांचे औदासिन्य ताबडतोब निदर्शनास येई. अशा प्रकारची मन:स्थिति असता घरच्या इष्टेटीची व्यवस्था त्याच्या

अंगावर पडली. पोमेऱ्यानिया प्रांतातील कुल्ज, नीपॉक आणि जॉर्चे-लिन इतक्या गावी त्याची वडिलार्जित मिळकत होती. तिची व्यवस्था दोघा बंधूंनी करावी असे ठरले. शॉनहॉसन गावी त्याचा मुख्त्यार बेलिन हा तेथील सगळी व्यवस्था पहात होता. बिस्मार्क याचे वडील व त्याची बहीण मालवीन ही शॉनहॉसन गावी जाऊन राहिली. बिस्मार्क याचे वडील फर्डिनंड याच्या स्वभावात काही बदल झाला होता असे नाही. ते पूर्वीसारखेच निष्काळजी वृत्तीचे असून अरण्यातून शिकार करण्यात आपला बराच वेळ घालवीत. तथापि ते परोपकारी असल्यामुळे बाकीचा वेळ गावच्या कामी ते घालवीत असत. शॉनहॉसन गावची कुटुंबे त्याचे नाव अद्यापि मोठ्या प्रेमाने आणि आदराने घेत असतात.

इस्टेटीचे दोन विभाग करून तिची व्यवस्था प्रत्येकाने स्वतत्रपणे करावी, असे बिस्मार्क यांचे ह्मणणे होते. उलटपक्षीं दोघाहि बधूनी समाईक व्यवस्था पहावी, असे बर्नार्ड याचे मत होते. आपला हात अधिक सढळ आहे, ही जाणीव बिस्मार्क यास असल्यामुळे आदा व खर्च ही समाईक राहिली, तर आपल्या वडील बधूंचे नुकसान आपल्यामुळे होईल, असे त्यास वाटले; पण बर्नार्ड यास हे ह्मणणे पसत पडले नाही.

उभयतां बिस्मार्क बंधू आतां झटून काम करूं लागले. पहांटे दिसूं लागल्यापासून तो बरीच रात्रपडेपर्यंत ते आपल्या इस्टेटीवर खपत असत. हा वेळपर्यंत अत्यत अव्यवस्थेमुळे साऱ्या इस्टेटीची वाताहत झाली होती. प्रत्येक बारिकसारिक बाबतीत सुद्धां मालकाचा हात फिरल्यावांचून ती उत्पन्नास येण्यासारखी नव्हती. या वेळी बिस्मार्क घराणे अगदी खालावले असून दहापाच रुपयेसुद्धां हातउसने देण्यासारख्या स्थितीत ते नव्हते, असे बिस्मार्कचे काहीं चरित्रकार ह्मणतात;

पण त्याच्या ह्मणण्यात फारसे तात्पर्य दिसत नाही. बिस्मार्क घराण्यास या वेळी बरेच देणे झाले होते, ही गोष्ट खरी; पण इस्टेटीची व्यवस्था बिस्मार्क बधूच्या हाती आल्यापासून दोन वर्षाच्या अवधीतच त्यानीं सर्व देणे फेडून टाकले, यावरून त्यांची स्थिति इतकी खलावली असावी, असे दिसत नाही. गैरव्यवस्थेमुळे यावे तसे उत्पन्न येत नव्हते ही गोष्ट मात्र खरी. याशिवाय उत्पन्नाचा जेवढा पैसा येई तेवढा सारा जमिनीचा मगदूर वाढविण्याकडे खर्च होत असे.

इस्टेटीची व्यवस्था आपल्या हाती घेतल्यावर बिस्मार्क बंधूंनी शक्य तितका खर्च कमी करून टाकला. ऑटो बिस्मार्क हे आता अगदी मध्यम शेतकऱ्याच्या थाटाने राहू लागले. पूर्ववयातील स्वछदी वर्तन आणि साप्रतच्या स्थितीतील अत्यत साधेपणा या दोन परिस्थितीचा विरोध बिस्मार्क यास आरभी चागलाच जाणवला. कांही तरी अचाट कार्य करावे ही त्यांची प्रबल मानसिक इच्छा यत्किंचितहि कमी झाली नव्हती, पण परिस्थितीचा ओघ असा प्रबळ होता की, त्याच्या सपाट्यात स्वतत्र अशा कोणत्याच कर्तबगारीस वाव मिळण्यासारखा नव्हता. अशा रीतीने एका बाजूस प्रबळ इच्छाशक्ति आणि दुसऱ्या बाजूस तितकीच प्रबळ परिस्थिति बिस्मार्क यांस ओढीत असता, त्यांचे कसे हाल झाले असावेत, याची कल्पनाच केली पाहिजे.

बर्नार्ड आणि ऑटो या बंधूंत परस्परप्रेम चागले असल्यामुळे ऑटो यास आपल्या भावाच्या संगतीपासून थोडातरी विरंगुळा प्राप्त होई; पण एवढेहि सुख त्याच्या दैवाला जणूं सहन झाले नाहीं. कारण या वेळी बर्नार्ड यांची नेमणूक नागॉर्ड गावी एका सरकारी हुद्यावर झाल्यामुळे ते आपल्या पत्नीसुद्धा तेथे रहावयास गेले. आता इस्टेटीची व्यवस्था दोन भागांनी करणे प्राप्तच झाले. कूल्ज गांवाची व्यवस्था

बर्नार्ड पहात असत. बिस्मार्क यास आता पूर्ण एकात मिळाला होता; पण कवीना जो एकात मोठा सुखप्रद वाटतो, तसा तो बिस्मार्क याना वाटला नाहीं. उलट त्यामुळे त्याचे चित्त अधिक उदास मात्र झाले.

इ. स. १८४१ सालच्या आगष्ट महिन्यात लष्करी तालमीसाठीं बिस्मार्क यास बोलावणे आल्यामुळे त्याच्या एकाताचा आणि त्याबरोबरच त्याच्या उदासीनतेचाहि भग झाला, हे एका अर्थी बरे झाले. या साली त्याची नेमणूक ९ व्या लँडव्हर पलटणीत दुय्यम लेफ्टेनंटच्या हुद्यावर झाली. या पलटणीचे मुख्य ठाणे स्टारगार्ड गांवी होते.

इ. स. १८४२ च्या जून महिन्यात जी मोठी सहामाही कवाईत झाली, तीत लँडव्हर उल्हान स्वाराच्या पथकातील एक अम्मलदार या नात्याने बिस्मार्क हजर होते. ही कवाईत सुरू असता एके वेळी उल्हान पलटणीतील दुसऱ्या काही अम्मलदाराबरोबर वेडेल नदीच्या पुलापाशीं ते उभे होते. त्याचा मोतद्दार हिल्डब्रँड घोड्यास पाण्यावर घेऊन गेला होता. नदीच्या बऱ्याच खोल जाग्यापर्यंत हिल्डब्रँड घोड्यावर बसूनच गेला. इतक्यात काय झाले असेल ते असो, घोडा बिचकून उधळला आणि हिल्डब्रँड पाण्यात पडला. त्याच्या मागोमाग कुल्ह या नावाचा एक स्वार नदीपर्यंत घोडा उडवीत गेला. पण तेथे नदीचा काठ इतका ओढ होता की, पुढे जाताच घोडा एकदम थबकला. यामुळे कुल्ह याचा तोल जाऊन तोहि पाण्यात पडला. त्याच्या घोडयानेहि त्याच्या मागोमाग पाण्यात उडी टाकली. तेव्हा त्याच्या मानेस विळखा घालून कुल्ह याने आपला जाव कसाबसा वाचविला. हिल्डब्रँड अद्यापि गटंगळ्या खात असून त्याला लवकर मदत मिळण्याचे चिन्ह नाही, असे बिस्माक यांस दिसून येताच पुलावरून आपल्या कपडयासुद्धां त्यांनीं नदींत उडी फेकली व पोहोत पोहोत ते हिल्डब्रँडपाशीं गेले.

घाबरलेल्या हिल्डब्रॅंडने एकदम त्याच्या गळ्यालाच मिठी मारली व अशा रीतीने ते दोघेहि नदीच्या तळीं गेले. काही वेळपर्यंत त्या दोघाचा मागमूस काही समजेना, पण थोडयाच वेळाने नदीच्या तीरी बिस्मार्क आणि हिल्डब्रॅंड बाहेर पडले. त्याचा घोडा अद्यापि पाण्यातच चकरा मारीत होता. तेव्हा ते घोडयापर्यंत पुन्हा पोहोत गेले व त्यालाहि त्याने तीरापर्यंत खेचून आणले.

ही हकीकत लिपेन गावी घडली आणि तेथल्या स्टेर नावाच्या पाद्र्याने ती नमूद करून ठेवलेली आहे. गोष्टीच्या शेवटी तो म्हणतो, " लेफ्टेनंट फॉ बिस्मार्क यानी आपल्या मोतद्दाराचा जीव जसा आज वाचविला, त्याच प्रमाणे पुढेहि जर्मनीचा जीव ते वाचवितील, असें भविष्य मी त्या दिवशी केले असते, तर ते कोणास खरे तरी वाटले असते काय ?"

या शौर्याच्या कृत्याबद्दल बिस्मार्क यास एक चादीचे पदक मिळाले. पुढे त्याजवर अनेक प्रकारच्या पदव्याचा व पदकाचा वर्षाव झाला, तरी हे पदक धारण करण्यास त्यास जसे भूषण वाटे, तसे दुसऱ्या कोणत्याहि पदकाने ते वाटत नसे. सघटित जर्मन संस्थानांच्या प्रतिनिधीची बैठक फ्रँकफोर्ट येथे भरत असे. प्रशियातर्फे बिस्मार्क हे एक वेळ प्रतिनिधि होते. बैठकीच्या वेळी आपले हे पदक धारण करून बिस्मार्क सभा स्थानी गेले, तेव्हा पुष्कळसे चाद लटकाविणाऱ्या एका आस्ट्रियन प्रतिनिधीने त्यास थट्टेने ह्मटले, " काहो, हा चाद कशाचा? हा पूर्वी माझ्या कोठेहि पाहण्यात आलेला नाही." बिस्मार्क यानी उत्तर दिले, " आपल्या पाहाण्यात तो आलेला नाही, हें बरोबरच आहे. कधीं कधी मनुष्याचा जीव वाचविण्याची संवय मला असल्यामुळे मला तो मिळाला आहे."

इ. स. १८४२ च्या आगष्ट महिन्यात बिस्मार्क यांची बदली लँड-व्हर घोडदळात झाली. त्यानंतर इ. स. १८४३ साली, ट्रेपटो आणि ग्रिफनबर्ग गावी असलेल्या चवथ्या उल्हान पथकात त्यानी आपली मुद्दाम बदली करून घेतली. आघाडीवरची कामे शिकण्याची बिस्मार्क याची इच्छा होती व त्यासाठी या स्वाराच्या पथकाबरोबर काहीं काळ ते राहिले.

नीपॉफ येथील काही स्नेही त्यास या पथकात भेटले. युद्धकला मनापासून शिकण्याची बिस्मार्क याची इच्छा असेल असे त्याच्या या स्नेही मडळीस मुळीच वाटले नाही. केवळ काही दिवस मौजेने काळ काढून शिकार वगैरे करावी, एवढ्याच साठी ही स्वारी या पथकात आली असावी, असे त्यास वाटले. बिस्मार्क याचा रगेल स्वभाव त्याच्या पुऱ्या ओळखीचा होता. तशातून रस्त्यात चिलीम ओढीत फिरणे, मन मानेल तसे स्वतंत्रपणे वागणे अशा प्रकारच्या ज्या संवयी बिस्मार्क यास जडल्या होत्या, त्या अद्यापीहि कायम असल्यामुळे युद्ध-कलेसारख्या जबाबदारीच्या व कडक शिस्तीच्या विद्येत त्याचे मन रमेल असे कोणासच वाटेना. लँडव्हर पथकाचे मुख्य अधिकारी, लेफ-टेनंट कर्नल फॉ प्ल्यू या नावाचे होते. हे स्वतः पूर्ण लष्करी पेशाचे व कडक शिस्तीचे होते. बिस्मार्क हे खरोखर चागले अम्मलदार होतील, असे कर्नल प्ल्यू यासहि वाटेना. तशातून ते पायदळ पलटणीतून व लँडव्हर घोडदळांतून आले असल्यामुळे उल्हान स्वारांची कडक शिस्त त्याच्या आगी मुळीच नव्हती. यामुळे ड्यूटीवर असता कित्येक वेळा त्याचे हातून थोडाबहुत गाफीलपणा होई. अशी वेळ आली ह्मणजे कर्नल प्ल्यू हेहि प्रसंगी त्यांस चापण्यास कमी करीत नसत. लष्करी बाबीत कोणी ढिलेपणा केला, तर त्याची चवकशी गोल्डनपग

नावाच्या एका उपाहारगृहात बसून कर्नल प्ल्यू हे करीत असत. ग्रिफ-नबर्ग आणि ट्रेपटो याच्या दरम्यान हें उपाहारगृह आहे. गोल्डनपग हे नाव सर्व पलटणीला मोठ्या बागुलबोवासारखे वाटत असे. या उपा-हारगृहात जाण्याचा प्रसग बिस्मार्क यास वारवार येऊं लागल्यामुळे पहिली सहामाही सपताच त्यानी हे पथक सोडले. यानतर पुन्हा केव्हांहि ते उल्हान पथकात गेले नाहीत.

बिस्मार्क यास लष्करी बढती आरंभीं तरी लवकर मिळाल्याचे दि-सून येत नाही. फ्रॅंकफर्ट येथे भरणाऱ्या जर्मन प्रतिनिधी सभेत प्रशिया तर्फे त्याची नेमणूक झाली, तेव्हा सुद्धा त्यांचा लष्करी दर्जा दुय्यम लेफ्टेनंटाचाच होता. प्रशियाच्या प्रतिनिधित्वाचा मोठ्या मानाचा अधि-कार त्याजकडे असता त्याचा लष्करी दर्जा बऱ्याच कमी प्रतीचा होता. यामुळे त्याचे स्नेही त्यांस ‘ मेहेरबान लेफ्टेनट ’ (His Excellency the Lieutenant) असे थट्टेने ह्मणत. लष्करी आणि मुलकी दर्जाच्या या भेदामुळे बिस्मार्क यासहि वाईट वाटे. तेव्हा आपला लष्करी दर्जा वाढविण्यासाठी त्यानी एका ब्रिगेड मेजरकडे खटपट केली. तेव्हा ‘तुम्हास लष्करी बढती लवकर पाहिजे असेल, तर खड्या लष्करात आणखी कांही काळ तुम्हास शिक्षण घेतले पाहिजे ’ असा जबाब या अधि-काऱ्याने त्यांस दिला. लष्करी पेशाची नोकरी आधीच कठीण. या शिवाय मुलकी दृष्टीने आपण ‘ मेहेरबान ’ हे उपपद धारण करीत असता एकाद्या अक्षरशत्रु हडेलहप्याच्या हाताखालीं नोकरी करणें बिस्मार्क यास बरे वाटेना, आणि तशी नोकरी करण्यास त्यास फुरसतहि मिळण्यासारखी नव्हती. यामुळें अधिक शिक्षण घेण्यास आपणास वेळ नाहीं, अशी सबब त्यांनीं ब्रिगेड मेजरला सांगितली. पुढे एके प्रसंगीं ब्रिगेड मेजर याची खासगी गांठ घेऊन त्यास ते म्हणाले, “आपणास

लष्करी कायद्याची उत्तम माहिती आहे. तशातून आपण लेखणीचेहि बाके आहा, तेव्हा एकाद्या कायद्याचा आधार घेऊन माझा अर्ज वरिष्ठ अधिकाऱ्याचे मर्जीस येईल, असे करा." कोणत्याहि लॅंडव्हर अधिकाऱ्याचा दर्जा त्याच्या सामाजिक दर्जाशी विसगत असला, तर त्याचा लष्करी दर्जा वाढवावा, अशा अर्थाचा प्रधान मडळाचा एक जुना हुकूम या ब्रिगेड मेजर साहेबाने काढला. बिस्मार्क याच्या बाबीत हा हुकूम लागू पडेल की नाही, अशी शका मुख्य सेनापती प्रिन्स आगस्टस यानीं प्रदर्शित केली; तथापि स्वतः चागला शेरा लिहून बिस्मार्क याचा अर्ज युद्धखात्याकडे त्यानी पाठवून दिला. तेथे तो अर्ज मंजूर होऊन बिस्मार्क यास बढतीचा हुकूम झाला. यानतर क्याप्टनच्या हुद्यापर्यंत त्याची बढती झपाट्याने झाली. हा क्याप्टनचा हुद्दा मिळाला, तेव्हा त्याची नेमणूक म्याजूबर्ग येथील घोडदळात झाली. या नतर त्याची आणखीहि बढती होऊन त्यास कर्नल जनरल व जनरल फिल्डमार्शल हेहि हुद्दे मिळाले. नीपॉफ येथे असता लष्करी कामकाजात त्याचा फारच थोडा वेळ जाई. बाकीचा वेळ ते अगदी रिकामे असल्यामुळे त्यास अगदी कंटाळवाणा वाटूं लागला. हा कंटाळवाणा वेळ कसा घालवावा, हे बिस्मार्क यास सुचेना, तेव्हा पुष्कळ शापेन पिऊन व काही उडाणटप्पू स्नेही गोळा करून ते रानावनात भटकत. त्याच्या या कृतीमुळे नीपॉफ गावच्या लोकानीं 'वेडा बिस्मार्क' असे नाव त्याना दिले होते. घोड्यावर बसून बाहेर पडावे आणि दिवसच्या दिवस रानांत भटकत रहावे, असा त्याचा क्रम सुरू झाला. नीपॉफपासून सत्तर मैलांवर पोल्झीन नावाचे एक गाव आहे. त्या गावी त्यांच्या एका स्नेह्याने त्यांस मेजवानीस बोलाविले होते. मेजवानीच्या दिवसाचे स्मरण बिस्मार्क यास आदल्या दिवसापर्यंत राहिले नाहीं. स्मरण होताच

घोड्यावर स्वार होऊन, तो सत्तर मैलाचा प्रवास एका दिवसांत करून ते मेजवानीस हजार राहिले. असे दौडीचे प्रसंग त्यास वारवार येत. अशा रीतीने रानावनातून घोडा पिटाळीत जात असता शेतकऱ्यानी त्यास पाहिले ह्मणजे 'हा वेडा पोरगा आपल्या बापाचे नाव बुडविणार' असे ते मनात ह्मणत.

त्याचा घोडाहि मोठा उमदा होता. त्याचे नाव त्यानी क्यालेब असे ठेवले होते. जो जो अंतर अधिक होई. तो तो क्यालेब यास अधिक स्फुरण चढून अधिक झपाट्याने तो धावू लागे. असल्या छंदाने कित्येक वेळा ते विलक्षण प्रसंगातहि सापडत. एके वेळी रेजिनवॉल्ड गावी जात असता अर्ध्या वाटेत रात्र झाली. पाऊलवाट असून तीहि दाट झाडीतून गेलेली असल्यामुळे रस्त्याचा उमज बरोबर पडेना. इतक्यांत वाटेत एक दरड लागली. दरडीवरून घोडा खाली घसरला आणि बिस्मार्क सपाट्याने जमिनीवर आपटून बेशुद्ध झाले. ते पडले तेथेच त्यास झोपहि लागली. ती इतकी गाढ की सकाळी सूर्य बराच वर येईपर्यंत ते जागे झाले नाहीत. ते जागे झाले तेव्हा, आपण एका देवदाराच्या वृक्षाखाली पडलो असल्याचे त्यास आढळून आले. जमिनीवर उठून बसून व डोळे चोळून ते इकडेतिकडे पाहू लागले, तो त्याचा क्यालेब पलीकडेच स्वस्थपणे चरत असल्याचे त्यास आढळून आले.

दुसऱ्या प्रसंगी ब्यागेरीन नावाच्या गावी ते फराळासाठी उतरले. गांवांत एकच उपाहार गृह होते आणि तेहि अगदी कनिष्ट प्रतीचे होते. तेथे बीर अथवा दुसऱ्या कोणत्याहि प्रकारची दारू मिळण्यासारखी नव्हती. आणि बीरसाठी तर बिस्मार्क यांस शोष पडला होता. अशा प्रसंगी काय करावे, अशी चिंता बिस्मार्क यास पडली; पण बिस्मार्क याचे नशीब सवाई शिकंदर असल्यामुळे त्याची तीहि चिंता

निवारण झाली. उपाहारगृहात ते क्षणभर बसतात न बसतात तोच दारूच्या कारखान्याचा एक एजंट तेथे उतरण्यास आला. त्याजपाशीं निरनिराळ्या प्रकारच्या मालाचे बरेच नमुने होते. ते नमुने एकामागून एक पाहण्यास बिस्मार्क यानीं सुरुवात केली. अखेरची बाटली सपली, तेव्हां त्या एजंटाचे आभार मानून त्यानी सरळपणे रिकिबीत पाय ठेवला. आपले हे गिऱ्हाइक अशा रीतीने गेलेले पाहून तो बिचारा एजट मोठ्या बुचकळ्यात पडला. नमुने घेऊन गावोगावच्या व्यापाऱ्याकडे तो जात होता. आता नमुने तर सर्व संपले आणि या भल्या गिऱ्हाई-काने मालाची मागणीहि मुळीच केली नाहीं, तेव्हा कारखान्याकडे परत जाण्याचा विचार तो करू लागला. इतक्यात उपाहारगृहाच्या मालकाने एक पत्र त्याच्या हातीं दिले. त्यात आपला पत्ता देऊन बऱ्याच मोठ्या मालाची मागणीहि बिस्मार्क यानीं केली होती. पत्र वाच-ताच त्या एजंटाचा चेहरा खुलला, हे सागावयास नकोच.

बिस्मार्कच्या वागणुकीसबंधी भयंकर आणि विलक्षण गोष्टी जिकडे तिकडे पसरूं लागल्या. बिस्मार्क याची वागणुक हा लोकाच्या चर्चेचाच एक विषय होऊन बसला. एके वेळी बिस्मार्क आपल्या एका स्नेह्यास भेटावयास गेले. त्याचा तो स्नेही त्या वेळी गाढ झोपेत होता. आपला स्नेही लवकर उठत नाहीसे पाहून बिस्मार्क यानी भरलेले पिस्तुल त्या-च्या कानाजवळ उडविले. दुसऱ्या एका वेळीं केसेल नावाच्या आपल्या आप्ताच्या दिवाणखान्यात चार कोल्हे त्यानीं हळूच सोडून दिले. ते प्राणी घाबरून इकडे तिकडे पळत सुटले. दिवाणखान्यात काय गडबड आहे, हे पाहण्याकरिता मालक व एकदोन नोकर दिवाणखान्यात आले, तेव्हा ते कोल्हे अधिकच घाबरून टेबलावरून व खुर्च्यांवरून धावूं लागले. अर्थात् टेबलांवरील सर्व काचेचीं भाडी पडून त्यांचा चूर झाला.

बिस्मार्क याची अशा प्रकारची वागणुक पाहून गांवातली ह्मातारीं माणसे त्याना शिव्याशाप देऊ लागली व 'वेडा बिस्मार्क' ह्मणूं लागली, यात नवल नाही. बिस्मार्क हिंदुस्थानात जाणार, आफ्रिकेत जाणार, असल्या प्रकारच्या गप्पा लोकात उठू लागल्या. बिस्मार्कबद्दल कोणी कितीहि विलक्षण बातमी सांगितली, तरी ती लोकास खोटी वाटेनाशी झाली.

तथापि बिस्मार्क याचा हा क्रम हळूहळू बदलत चालला. लोकाच्या दृष्टीने ते सुधारत चालले. मारीट्झ, ब्लॉंकनबर्ग, डेविझ, फॉ बुलो वगैरे आपल्या स्नेह्याबरोबर ते राजकीय विषयावर चर्चा करीत असत. त्या वेळीं त्याची राजकीय मते फार जहाल असत. विश्वविद्यालयातील त्याचा शिक्षणक्रम आणि त्यानंतर झालेली त्याची वागणुक यामुळे त्याची मते जहाल बनली, यात काहीं नवल नाहीं. राजकीय विषया-संबंधीं तेव्हाची सामान्य जर्मन जनता फारशी चर्चा करीत नसे. राजा करील ते कारण आणि बांधील ते तोरण असा प्रकार त्या वेळी जर्म-नीत होता. राजा आणि त्याचे प्रधान याच्या कर्तृत्वावर लोकाचा पूर्ण भरवसा होता. प्रशियन जनतेस जे शिक्षण त्या वेळी दिले जात असे, त्याचे धोरण प्रजेत आज्ञाधारकता आणि शिस्त हे गुण उत्पन्न करणे एवढेच होतें. बुद्धिमान् आणि कर्तृत्वशाली राजे आणि प्रधान याच्या अमलात या दोन गुणाचा उपयोग कसा उत्तम प्रकारे झाला होता, हे लोकाच्या नजरेस अनेक वार आलेच होते. यामुळे राजघराण्यावर त्याचा स्वाभाविकच विश्वास बसला. सरकार करीत असलेल्या गोष्टी-संबंधी चर्चा करण्याचे काही कारण आहे, असे लोकाच्या मनात सुद्धा येत नसे. यामुळे असल्या विषयाची चर्चा बिस्मार्क जेव्हा करूं लागले, तेव्हा लोकाना अधिकच नवल वाटले. बिस्मार्क घराणे जमीनदार वर्गातले आणि सारा जमीनदार वर्ग राजाचा अंकित. राजाचा हुकूम होण्याब-

रोबर रिकिबीत पाय ठेवणे एवढेच आपले कर्तव्य असे जमीनदार वर्गास वाटे. तो हुकूम बरा कीं वाईट हे ठरविण्याचे आपले कामच नव्हे, असे ते ह्मणत. अशा स्थितीत प्रधानानी केलेल्या राजकारणांसंबंधीं बिस्मार्क जेव्हा उघड चर्चा करूं लागले, तेव्हा सारा जमीनदार वर्ग त्याजविरुद्ध बिथरून जावा यात नवल नाही. बिस्मार्क याच्या या वागणुकीचे पर्यवसान कोठे होणार, याचा अजमास कोणासहि लागेना.

एकाद्या मुलकी अथवा राजकारणी खात्यात बिस्मार्क यानी नौकरी करावी अशी त्याच्या स्नेह्याची व बंधूचीहि इच्छा होती. राजकीय विषयात बिस्मार्कची बुद्धि तरतरीत आहे, असे त्यास वाटे. स्नेह्याचे व बंधूंचे हे म्हणणे बिस्मार्क यासहि पटले. ऑफीसचे काम त्याना प्रिय होते असे नाही, तथापि चालू आयुष्यक्रमाचा त्यास इतका कंटाळा आला होता की, अशा रीतीने माशा मारीत बसण्यापेक्षा ऑफिसच्या कंटाळवाण्या कामाचे जूंसुद्धा त्यास बरे वाटू लागले. खरडेघाशीच्या धद्यात इतक्या लोकाना जर सुख वाटते, तर तेच सुख आपल्याहि वाट्यास पुढेमागे येईल अशी त्यास आशा वाटे. म्याचिव्हेली, स्पायनोझा, बायरन, वगैरे ग्रंथकाराच्या कृतीत त्याचे मन रमेनासे झाले.

नौकरीत शिरण्याचा निश्चय बिस्मार्क यानी केला खरा; तथापि त्याच्या चित्ताची उदासीनता जाईना. नीपॉफ येथे आजपर्यंत घालविलेला आयुष्यक्रम सोडून देणे त्याच्या जिवावर येऊ लागले. पक्षाप्रमाणे रानावनात स्वतंत्रपणे फिरणे स्वभावतः त्यास फार प्रिय होते. मध्यंतरीं इंग्लड, स्विट्झरलंड व फ्रान्स या देशात ते प्रवास करूनहि आले होते. या वेळी मनुष्यस्वभावाचे ज्ञान त्यानी चागले करून घेतले होते. निरनिराळ्या देशातील लोकांची सामाजिक आणि राजकीय परिस्थिति कोणत्या प्रकारची

आहे याचेहि ज्ञान त्यास चागल्या प्रकारे होऊन त्याच्या मनाला प्रगल्भता आली होती. काही तरी विशेष कर्तबगारी करावी, ही त्याची पूर्ववयातील महत्वाकाक्षा या प्रवासामुळे अधिकच बळावली होती. अशा स्थितीत सामान्य खरडेघाशीचे काम करणे, त्याच्या जिवावर आले. एकाद्या क्षुद्रबुद्धि अम्मलदाराच्या चुकीसहि मान डोलावणे आपणास भाग पडणार, याचे त्यांस वाईट वाटूं लागले. त्याची वृत्ति स्वतत्रबाण्याची. तिला असला करडा अम्मल कसा खपावा; तथापि आपले हे सारे विचार बाजूस ठेवून पॉटस्ड्याम येथील एका ऑफिसात ते पुन्हा रुजू झाले. तेथे जाऊन थोडे दिवस होतात न होतात, तोच 'मूळ स्वभाव जाईना' या उक्तीचे सत्यत्व लोकास दिसू लागले. थोडेसे कारण घडताच बिस्मार्क याचा स्वतत्रबाणा उसळून बाहेर पडे. आपल्या वरिष्ठाची चूक स्पष्टपणे त्याच्या तोडावर सागण्यास ते कमी करीत नसत. यामुळे कित्येक वेळा वरिष्ठाशीं खडाजगीचे प्रसग येऊन उभयताची मने एकमेकाबद्दल कलुषित होऊन जात. एके प्रसगीं ते आपल्या वरिष्ठास ह्मणाले, " ऑफिसांत तुह्मी माझे वरिष्ठ असला, तरी फॉ बिस्मार्क आणि फॉ तुह्मी याचा सामाजिक दर्जा एकच आहे. " दुसऱ्या एका प्रसंगी काही कामानिमित्त ते आपल्या वरिष्ठाच्या खोलीत गेले. त्याजकडे मुद्दाम दुर्लक्ष करून वरिष्ठसाहेब खुर्चीच्या मागील तावदानावर टिचक्या वाजवीत राहिले. तेव्हा बिस्मार्क यास राग येऊन वरिष्ठाची खोड मोडण्याचा निश्चय त्यानीं केला. ते दुसऱ्या एका खिडकीपाशी गेले आणि तिच्या तावदानावर पलटणीच्या पडघमप्रमाणे एका लष्करी गीताचा ताल वाजवूं लागले. या त्याच्या अपराधाबद्दल त्याच्या वरिष्ठाने आणखी एक तास त्याची भेट घेण्याचे नाकारले. एका तासाने वरिष्ठांनीं त्यास आपल्यासमोर बोलावून ह्मटले, " काय काम आहे ? "

बिस्मार्क यानी उत्तर दिले, " थोड्या दिवसाची रजा मागण्यासाठीं मी आलो होतो; पण आता राजीनामा सादर करण्यासाठी आलो आहे. "

अशा रीतीने इ. स. १८४४ च्या प्रारभी बिस्मार्क याच्या राजकीय खात्यातील नौकरीची इतिश्री झाली. सरकारी खात्यातील वरिष्ठ अम्मलदार निव्वळ जुलमी आहेत, असे ह्मणून आपल्या ह्मणण्याच्या पुष्टीकरणार्थ स्वतःचेच उदाहरण ते लोकाना दाखवू लागले.

नीपॉफ येथे परत येऊन पूर्वीचा कटाळवाणा आयुष्यक्रम पुन्हा चालू करण्याशिवाय दुसरे गत्यतर बिस्मार्क यास उरले नव्हते. त्याची कर्तृत्वशक्ति दाडगी आणि मेहनत करण्याची इच्छाहि प्रबळ; पण या गुणाचे चीज होण्याजोगी परिस्थितीच त्यास प्राप्त होईना. या वेळी त्याचे वडील बधु बर्नार्ड-बिस्मार्क यास सरकारी कामगिरी मिळून दक्षिण युरोपात जाणे भाग झाले. तेव्हा ते परत येईपर्यंत त्याच्या इस्टेटीची व्यवस्था पाहण्याचे बिस्मार्क यानी कबूल केले.

बिस्मार्क यास मालविन या नावाची एक बहीण होती. तिच्यावर त्याचे फार प्रेम असे. या वेळी साऱ्या विश्वासाचे काय ते हेच एक ठिकाण त्याना होते. बिस्मार्क याचे वडील आणि मालवीन हीं शॉन हॉसन गावी रहात असत. आपल्या स्वतःबद्दलच्या तपशीलवार हकिकतीचीं पत्रे ते आपल्या बहिणीला लिहीत असत. त्याचे चित्त या वेळी अगदीं उदासवाणे झाले होते, तथापि त्याच्या मूळच्या आनंदी स्वभावाची छटा या वेळच्या पत्रातहि दिसून येते. आपल्या आशा आणि आकाक्षा काय आहेत, हे या पत्रात त्यानी कळविलेले दिसते. इ. स. १८४४ च्या २७ जूनला त्यांनी मालवीनच्या वाढदिवसानिमित्त तिला एक पत्र लिहिले. ते असे—

" प्रिय मालवीन,

मी कधीहि कोणाला पत्र लिहीत नाही कोणाला पत्र न लिहिण्याची जणू मी शपथच घेतली आहे, तथापि तुझ्यासाठी मी ती शपथ मोडतों तुझ्या वाढदिवसाला मी स्वत च आलो असतों, पण येथे काम पाहण्यास आमचे व्हाइसराय नसल्यामुळे मला येववत नाही. दुसरे असे की, मी तुझ्याचसाठी आलो, तरी काही आपल्या कामालाच आला असेल, असे तू ह्मणशील हे मला माहीत आहे. तुझ्या वाढदिवसाला परमेश्वराजवळ तुझ्यासाठी मीं काय मागावे, हेच मला समजत नाही कारण तू आहेस तशीच चागली आहेस, असे मला वाटते या दिवशी तुझी करमणुक करण्यास तुझ्या दोन भावजया तुझ्याजवळ असत्या, तर मला बरे वाटले असते, पण एक आपल्या नवऱ्या-बरोबर फिरतीवर आहे, आणि दुसरी कोठे आहे ते मला माहीत नाहीं. कसे तरी करून मी आठ पधरा दिवसानी तिकडे येतो तोपर्यंत दिवस मोजित रहा. बाबाना आणि वडील माणसाना माझे नमस्कार साग

नीपॉफ २७-४-४४ } बिस्मार्क."

आस्कर फॉ आर्निम या नावाच्या गृहस्थाशी मालविन हिचे लग्न ठरले होते. आर्निम व बिस्मार्क हे बर्लिन येथील शाळेत एकत्र शिकत होते; तेव्हापासूनच त्या दोघाचा चागला स्नेह जमला हाता.

बिस्मार्क यास सरकारी ठरीव पद्धतीच्या कामकाजाचा किती कंटाळा होता, हे त्याच्या पुढील पत्रात दिसून येते.

" माझ्या छोटया ताई,

लॅडव्हर पलटणीत जाण्यासाठी मी निघालो असून त्यासाठी बाधाबाध करण्याची माझी अगदी धादल उडून गेली आहे. पुढे पत्र लिहिण्यास वेळ मिळेल की नाहीं, याची वानवा असल्यामुळे आताच कशातरी दोन ओळी खरडीत आहे आमचे म्याजिस्ट्रेट साहेब उडाणटप्पू असल्यामुळे त्याचे सगळे काम मलाच करावे लागे बाहेरगावी फिरतीवर किती फिरावे लागे, याचा नियमच नाही. कितीतरी दिवस माझ्या घोड्याच्या पाठीवरच मला काढावे लागले. लोकाना न्याय देण्याच्या या कामाचा मला आता पुरा वीट आला आहे. आणि

आता चार आठ दिवस विश्रांति मिळते न मिळते, तोंच मला शिपायीगिरी करावी लागणार. माझा पहिला घोडा लष्करी नौकरीस निरुपयोगी ठरला. पुढे मला नवा घोडा घ्यावा लागला. याशिवाय एकादा घोडा शिलकी ठेवावा लागेल तो वेगळाच माझ्या धान्याच्या विक्रीचे पैसे आले, ह्मणजे हा दुसरा घोडा मी खरेदी करीन. (येथे पत्रावर बरेच डाग पडले आहेत) ही नवीच लिपी पाहून तुला फार नवल वाटेल, पण काय करू, पत्राची दुसरी प्रत करण्यास मला आता वेळ नाही आमचा पहिला मुक्काम स्टारगार्ड जवळ होणार असून दुसरा फिडिचौ आणि बान येथे होणार आहे आता सामान बाधण्याची धादल असल्यामुळे येथेच पुरे करतो

तुझा प्रियबधु—**बिस्मार्क.** ”

हे पत्र इ. स. १८४४ च्या जुलई महिन्यात बहुधा लिहिलेले असावे. वर सागितलेली लष्करी नौकरी पुरी झाल्यानंतर उत्तर समुद्रकाठच्या हवा खाण्याच्या ठिकाणी बिस्मार्क गेले होते. तेथून पुढील पत्र त्यानी आपल्या बहिणीला लिहिले आहे.

नार्डरनी, ९--९--४४

“ प्रियभगिनी,

गेला पधरवडा तुला पत्र लिहिण्याचा विचार मी करीत आहे, पण काही काम आणि काही चैन यामुळे मला अवकाशच सापडला नाहीं. एवढे काम तरी कसले, ह्मणून तू ह्मणशील, तर तेंहि मला नीटसे सागता येत नाही. कारण समुद्राच्या भरती ओहोटी बरोबर त्याचे स्वरूप एकसारखे पालटत असते पुरी भरती झाली ह्मणजे मी स्नान करतो कारण उच लाटाची मौज तेव्हाच असते यामुळें सकाळी सहापासून सध्याकाळी सहापर्यंत केव्हातरी माझा स्नानाचा वेळ असतो. यामुळे निरनिराळ्या वेळीं स्नान करण्याच्या मजेचाहि उपभोग घेता येतो कधी पहाटेच्या थडीचा कडाखा असतो, तर कधी भर दुपारचे कडक ऊन असते. याप्रमाणे स्नानाच्या वेळेला धरबध नसल्यामुळे जेवण्याची वेळहि ठरावीक नसते जेवण्याच्या वेळी माझ्या शेजारी एक ड्यानिश तरुणी बसत असते. तिच्याकडे पाहिल्याबरोबर मला नीपॉफला जावेसे वाटू लागते. किबहुना नीपॉफला मी आपल्या घरीच बसलो आहे, असे वाटते. आपल्या हडकुळ्या फेपरचीच ती प्रतिमा आहे. तिला पाहून मला त्याची

आठवण होते आणि मग नीपॉफचा साराच देखावा डोळ्यापुढे दिसू लागतो. माझ्या खुर्चीच्या खालीच एक लठ्ठसा कुत्रा बसत असतो त्या बिचाऱ्याचे पुढचे पाय तुटलेले आहेत तेव्हा उड्या मारून त्याला खाणे मागता येत नाहीं. भाकरीचा तुकडा पुढे केला, ह्मणजे पडमाच्या पिशवीसारखें तो आपले तोंड मात्र उघडतो माझ्या पलीकडच्या बाजूस एक रशियन लष्करी अम्मलदार बसत असतो याचा बांधा मोठा चमत्कारिक आहे कमरेपासून हा वर अधिक उंच असून त्याचे पाय आणि मांड्या आखूड आहेत

आता पुढच्या आगबोटीने ह्मणजे एक दोन दिवसातच हेलिगोल्याडला जाण्याचा माझा विचार आहे तेथून हॅंबर्गला जाऊन मग शॉनहॉसनला येईन. आता येथला मोसम सपत आल्यामुळे बहुतेक मडळी निघून जात आहे. यामुळे मला एकटे एकटेसे वाटू लागले आहे. नाही तर आणखी काहीं दिवस येथे मी राहिलो असतो. किनाऱ्याला खडक अगदी नसून नरम वाळूचे मोठें पटागण पसरले आहे उंच उंच लाटा आल्या म्हणजे त्याच्या सपाट्यात दहा-दहा गोलाट्या खाव्या लागतात. अशा रीतीने स्नान करण्यात मला मोठी गम्मत वाटते सायकाळच्या वेळीं बोटीत बसून मी फिरावयासहि जातो. सुमारे पधरवड्यापूर्वी येथे एक मोठे तुफान होऊन बारीक बारीक पुष्कळ जहाजास जलसमाधी मिळाली पुढे कित्येक दिवसपर्यंत फुटकी पिपे,भांडीकुंडी,कपडे, कागद आणि काही प्रेतेसुद्धा किनाऱ्यास लागत वादळातला प्रवास कसा असतो, याचा थोडासा अनुभव मलाहि आला. एके दिवशीं शेजारच्या एका बेटावर मी मौजेने फिरावयास गेलो होतो, परत येताना आमची होडी वादळात सापडली आणि चोवीस तासपर्यंत आह्मी समुद्राच्या पाठीवर मोठमोठे हेलकावे खात होतो होडींत बसून तासभर होतो न होतो तोंच मोठ्या लाटा उठू लागून माझ्या अगातले कपडे भिजून चिंब झाले. फराळाचे सामान बरोबर होते म्हणून बरें, नाहीं तर भुकेनें मी अर्धमेला झालो असतो बाबाना नमस्कार.

तुझा प्रियबधु---**बिस्मार्क** ”

आस्कर फॉं आर्निम याशी मालविनचा विवाह होऊन ती लवकरच ॲंगरमुंड गावी रहावयास गेली. आर्निम यांस तेथे म्याजिस्ट्रेटची नौकरी होती. मालविन आपल्या नवऱ्याकडे गेल्यानंतर बिस्मार्क शॉनहॉसन

गावी आपल्या वडिलाबरोबर राहूं लागले. येथून मालविनला त्यानी पुढील पत्र लिहिले आहे.

"तू निघून गेल्यानतर आपले घर अगदीं ओकेओके दिसू लागले तुम्ही मुली खरोखर किती अप्पलपोट्या ? आपल्या भावाना मागे टाकून तुम्ही खुशाल चालत्या होता असो, आता असा विचार करण्यात काही फायदा नाही. यदा मी निवडणुकीसाठी उभा राहिलो होतो, पण इतराना पुष्कळशी मते आधीच मिळाल्यामुळे मी हा नाद सोडून दिला. सध्यातरी बाबाच्याच कडे राहण्याचा माझा विचार आहे खाणेपिणे आणि तबाखू ओढणे यांखेरीज मला उद्योग नाही. कधी शिकारीचा फार्स बाबा करितात आणि त्यास मीही मदत करतों वारा सुटला आहे, आणि बर्फ पडत आहे, अशा वेळी आमच्या स्वाऱ्या बदुका खाद्यावर टाकून बाहेर पडतात जनावरानी बिचकू नये, ह्मणून मोठ्या सावधगिरीने आह्मी पावले टाकीत असतो, पण काटक्या वेचणाऱ्या बायका-शिवाय दुसरे कोणतेहि सावज आढळत नाही मग आमचे फासे पारधी दोन कुत्रे बरोबर घेऊन रान उठविण्यास जातात 'हू, ला, ला, हे हा, हा,' असल्या आरोळ्यानी सारे रान दुमदुमून जाते. बाबा मला हळूच विचारतात, 'कारे, काही दिसले काय ?' मीहि त्याना 'नाही' असे उत्तर देतो काही सापडा-वयाचे नाही, अशी माझी अगाऊच खात्री असते तथापि सावज न दिसल्या-बद्दल मला साधेल तितके आश्चर्य मी आपल्या चेहऱ्यावर दाखवितो मग वाऱ्याला आणि बर्फाला शिव्या देत देत आम्ही दुसऱ्या जगलात जातो. अशा रीतीने दमून शिकारीची इच्छा नाहींशी झाली, म्हणजे आम्ही घरीं परत येतो

एल्ब नदी अगदी बर्फमय होऊन गेली आहे. तू नसल्यामुळे बाबाना अगदी चुकल्याचुकल्याखारखे होते. याकरता वारवार पत्र लिहून स्वत बद्दलची सारी माहिती तू त्याना देत जा तुझे नोकरचाकर नीट वागतात की नाही, घराचीं दारे उघडझाक करताना आरडाओरड करतात की नाही, फुटक्या खिडक्यातून दव घरात येते की नाही, इत्यादि सगळ्या गोष्टी त्याना तू लिहीत जा. बाबानी तुला आशीर्वाद सागितले आहेत आता मी लवकरच येथून जाईन ह्मणतों. आस्करला नमस्कार

तुझा भाऊ--**बिस्मार्क.**"

हे पत्र इ. स. १८४४ च्या अखेरीस बहुधा लिहिले असावे. या नंतर बिस्मार्क याची नेमणूक नागार्ड गांवी म्याजिस्ट्रेटच्या जागेवर झाली. त्या सर्व तालुक्याचे काम त्याच्याकडे असून त्यानी आपली सदर कचेरी नीपॉफ गावीच ठेवली होती. मधून मधून तेथूनच ते फिरतीवर जात. नीपॉफ येथून पुढील पत्र त्यानी ९ एप्रिल सन१८४५ रोजी लिहिले आहे.

" बाईसाहेब,

सध्या शेतकीची जी दुर्दशा झाली आहे, ती कळविता येत नाही रात्रभर पातळ बर्फ पडत असते गुरेढोरें अजारी पडली आहेत बकरी किती तरी मेलीं. चाऱ्याचा दुष्काळ पडला बटाटयाचे पीक चागलेसे नाहीं खत मिळेनासे झाले आणि माझ्याजवळ पैसाहि नाही असल्या रडकथा तुह्माला काय सागाव्या ? तशातून बदसुरी लावण्याचे हेल काढून जॉन माझे डोकें उठवितो. बिचाऱ्याची तेवढी करमणूक बद करण्याचा निष्ठुरपणा मला करवत नाही तो आपल्या लग्नाच्या खटपटीत होता, पण मुलीच्या आईबापानीं नकार दिल्यामुळे त्याचा सर्व बेत जागच्या जागींच राहिला. या आपल्या दु खाला, विरजण घालण्यासाठीं बेसूर लावण्या तो गात असतो. मलासुद्धा आता लग्न करावेसे वाटू लागले आहे. एकटे राहण्याचा मला आता अगदी कटाळा आला. असल्या त्रासाला कटाळून मला अखेरीस लग्न करावे लागणार हे खरे गावचे लोकहि लग्न कर ह्मणून माझ्या पाठीस लागतात. कित्येक मुली येथे मी पाहिल्या आणि त्याच्या सभाषणापासून मला त्रास होत असताहि तो मी किती शाततेनें सहन केला, हे बाबानी तुला सागितले असेलच.

अॅगरमुडहून नीपॉफ येथे येत असता वाटेत झापल नदीला पूर आल्यामुळे अर्ध्या वाटेंतच मला मुक्काम करावा आगला. बरोबर घोडा असता तर पुरांतूनहि मी पलीकडे गेलों असतों पण नागार्ड गावचा कोणीहि मनुष्य मला आपला घोडा देण्यास तयार होईना. तेव्हा आणखी बऱ्याच उतारूबरोबर ती रात्र मला तेथेंच काढावी लागली. रात्रीच्या वेळीं पूर आणखी वाढला. झापल नदीवरचे दोन्हीहि पूल वाहून गेले. म्याजिस्ट्रेट नोबल डॉर्फ माझ्याबरोबरच होता. आह्मी म्याजिस्ट्रेट ह्मणजे आमच्या प्राताचे राजेच. त्या रात्रीं आम्हा

दोघा राजाना त्या ओसाड जागेत राहण्याची वेळ आली सकाळी पाणी थोडे उतरले, तथापि प्रवाहाचा जोर तसाच राहिला. दोन पिपे आत असलेला एक खटारा नदींतून पलीकडे जात असता वाहून जाऊन गाडी हाकणारा आणि एक घोडा याना जलसमाधी मिळाली गालनो गावात किर्तातरी घरे जमीनदोस्त झाली तुरुगातल्या एका कैद्याने रात्री आत्महत्या केली. चाऱ्याच्या दुष्काळास त्रासून माझ्या शेजाऱ्याने डोक्यात पिस्तुल उडवून घेतलें. एकदरीने काळ मोठा चमत्कारिक आला यदाचे साल आह्मा शेतकऱ्यावर चागलाच वरवटा फिरविणार असें दिसते. पीक अगदी कमी. धान्याला भाव नाही आणि थडी अजूनमुद्धा मी ह्मणते

बर्नाड उद्या येऊन आपल्या कामाचा चार्ज घेईल असे वाटतें. तसे झाले तर या नौकरीच्या त्रासातून तरी मी सुटेन. नौकरीतून मोकळा झाल्यावर मी तुझ्या गावीं येईन ह्मणतो आस्कर साहेबानी नाही ह्मटले, तर मात्र नाइलाज आहे. नमस्कार बाईसाहेब

नीपॉफ, ९--४--४५. **बिस्मार्क.** ”

या नतर याच महिन्यात आणखी एक पत्र त्यानी आपल्या बहिणीला लिहिले आहे.

“ प्रियभगिनी,

तुझ्या चाव्यापैकी एकहि माझ्या जवळ नाही. एकादी चावी नाहीशी झाली, ह्मणजे तिला न सापडण्याची खोड असते, हे मला माहीत आहे ती शोधीत बसण्याच्या भरीस केव्हाहि पडू नये. नवे कुलूप करावें हा उत्तम मार्ग आता झोप येऊ लागल्यामुळे माझ्याने अधिक लिहवत नाहीं. दिवसभर मी इकडे तिकडे भटकत असतो. काल रात्रीं एका नाचाला गेलो होतो तेथे द्राक्षासवहि थोडा अधिक झाला. नाचून नाचून पायाला पेटके येऊ लागले आणि द्राक्षासवानें पोटात ढवळू लागले. तशात पडजीभ लाबली असल्यामुळे अन्न गिळण्याचीहि मुष्कील झाली आहे. डोके एकसारखें दुखते बाहेरच्या बाजूस बाधलेला शिकारी कुत्रा एकसारख्या वेडयावाकडया किंचाळ्या फोडतो आहे. त्याला रात्रीचा मोकळा सोडला, तर तो लोकाच्या आवारात शिरून बकऱ्या मेंढयांची शिकार करतो. आणि बाधून ठेवला, तर ओरडून मला झोंप येऊ देत नाहीं

आणखी एक दोन दिवसात आणखी एका नाचाला मी जाणार आहे. ११ वाजले आता गुपचीप नीज कशी पाहू

२७-४-४५ **बिस्मार्क.**"

तारीख २२ नोवेंबर सन १८४५ रोजी बिस्मार्क यांचे वडील वारले. या सालच्या उन्हाळ्यात नीपॉफ गावी आपल्या धाकट्या मुलाबरोबर ते बरेच दिवस राहिले होते. या साली पाऊस फार पडल्यामुळे शॉनहॉसन गावी आणि आजुबाजूच्या प्रातातहि फार नासाडी झाली होती. एल्ब नदीला महापूर येऊन कांठाची कित्येक धरणे फुटली. नदी कांठचे मोठमोठाले वृक्ष उन्मळून पडले. शॉनहॉसन गावची फर्डिनंड याची बागहि बरीच मोडून गेली. ईडलिबाची जुनी झाडे मोडून पडली. शॉनहॉसन गावी फर्डिनंड परत आले, तेंव्हा बागेची ही दशा पाहून ते आपल्या कारभाऱ्याला म्हणाले,'जुनी झाडे गेलीं आणि माझीहि आता वेळ आली.' गेल्या बरेच दिवसापासून फर्डिनंड याची प्रकृति ढासळत होती. अखेरीस त्यास बिछाना धरावा लागला. वडील बरेच आजारी आहेत, असे कळल्याबरोबर ऑटो बिस्मार्क तातडीने शॉनहॉसन गावी गेले. ते पोहोचले त्याच दिवशीं त्याचे वडील परलोकवासी झाले. अखेरची माडी देण्यास ऑटो जवळ होते, इतकेच.

शॉनहॉसन गावची इस्टेट ऑटो यांस मिळाली. यानतर त्याच गावी त्यानी आपले कायमचे ठाणे केले. या पुढील बरेच महिने तेथील इस्टेटीची व्यवस्था लावण्यास व गावच्या लोकाच्या ओळखीपाळखी करण्यात निघून गेले.

एल्ब नदीच्या कांठी बांधलेल्या बंधाऱ्यावर देखरेख करण्याचे काम इ.स.१८४६च्या उन्हाळ्यात त्याना मिळाले. याशिवाय सॅक्सनी प्रांताच्या

प्रिन्स बिस्मार्क

प्रातिक कमेटीत प्रतिनिधि या नात्यानेहि ते निवडून आले. या कमेटीची बैठक मर्सबर्ग या गावी भरत असे. जेरिचौ जिल्ह्याच्या सरदार मंडळीतर्फे त्याची निवडणूक झाली होती. या कमेटीत कोणाच्याहि हाताखालीं त्यास काम करावे लागत नसल्यामुळे त्याच्या बुद्धिस्वातंत्र्याच्या विकासास अवकाश मिळाला. कमेटीच्या बैठकीच्या कामात आणि बंधाऱ्याच्या देखरेखीत त्याचा बराच वेळ जाऊं लागला. या सालीहि मोठें वादळ होऊन त्याच्या पिकाची भयकर नासाडी झाली. यासबधाची हकीकत त्यानी पुढील पत्रात आपल्या बहिणीस कळविली आहे.

"आर्निम बाईसाहेब,

मला गेल्या थोडया दिवसात इतकीं पत्रे लिहावी लागली की, माझ्याजवळ पत्र लिहिण्यास आता कागद उरला नाही आज माझ्याजवळ एकच कागदाचा तुकडा असून त्यावरहि कॉफीचे डाग पडले आहेत. तोच आता तुमच्या वाटणीला आला आहे सरकारी कामाच्या याद्या आणि तपशील तयार करण्याचे कटाळवाणे काम मला सध्या करावे लागते तशात हाताखालची माणसे वेळेवर आली नाहींत, म्हणजे आणखी दुप्पट त्रास होतो. नुकताच गाराचा पाऊस पडून तुफान झाले आणि त्यात माझे राय धान्याचे सगळे पीक बुडाले. खोकल्याने तर माझें डोके उठविले आहे हल्ली मी कसल्याहि प्रकारचे आसव घेत नाही आणि थडी होऊ नये म्हणून फार जपतों, तरी खोकला अजून जात नाही. भुकेबद्दल मात्र हरकत नाहीं, आणि झोपहि चागली लागते. मला क्षयरोग झाला आहे की काय हे समजत नाहीं पण लोकाना मी असे म्हटलें, तर माझ्या लठ्ठपणाकडे पाहून ते नुसते हसतात परवाच्या दिवशी म्याजबर्गला मी जाणार आहे तेथे एकदोन दिवस राहून नतर मी तुझ्या गावी परत येईन. नवी पिके साधारण बरी दिसतात पुरामुळे बागेचे फार नुकसान झाले आहे. गेल्या साली काही झाडे तर वाहून गेली. आणि उरलीसुरली झाडे मृत्युपथास लागली आहेत. लिबाच्या सतरा झाडांचे खराटे झाले आहेत. दुसरीहि कित्येक फळझाडे नाहीशी झाली. रानांतहि जिकडे तिकडे उघडेबोडके भाग दिसू लागले आहेत. जमिनीच्या वरचा मातीचा थर धुवून गेल्यामुळे कित्येक ठिकाणीं तर गवतहि उगवत नाही.

तुझा क्षयरोगी भाऊ,

शॉन हॉसन, २२–७–४६. **बिस्मार्क.**

अशा प्रकारच्या बारीकसारीक अडचणी बिस्मार्क याच्या मागें या वेळी लागल्या होत्या. त्यातच आणखी एका मानसिक रोगाची भर पडली. पोमेऱ्यानिया प्रातांतील रीनफेल्ड गावच्या एका जहागीरदाराच्या मुलीवर त्याचे प्रेम जडले होते. या जहागीरदाराचे नांव पुटक्यामर असे असून त्याच्या मुलीचे नाव जोहाना असे होते. या मुलीशी लग्न करण्याची खटपट ते करीत होते. जोहाना ही वागणुकीने विनीत व साधीभोळी होती. पेहेरावांत आणि चालण्याबोलण्यात नटवेपणाचा गंधहि नसून सर्व जुनी पद्धत तिनें कायम ठेवली होती. यामुळे ऑटो बिस्मार्क याचे चित्त तिजकडे ओढले. कामांत अथवा वाचनात त्याचें चित्त लागेनासे झाले. तिचा ध्यास विसरून जावा ह्मणून त्यानी पूर्वींचा उडाणटप्पूपणाहि काही दिवस करून पाहिला; तथापि यापैकी कोणत्याहि उपायाचा उपयोग होईना. आपल्या सुखात कोठे तरी अपुरेपणा आहे, ही त्यांची जाणीव नष्ट होईना. "कौटुंबिक सुखाकडे तुझी ओढ आहे" असे त्याचे गुरू डॉ. बॉनेल हे त्यास एकवार ह्मणाले होते. त्याच्या बोलण्याची आठवण बिस्मार्क यास आता वारंवार होऊं लागली. जोहानाचा शांत आणि धिम्मा स्वभाव व परमेश्वरावरील अढळ विश्वास ही पाहून बिस्मार्क याचे चित्त तिजकडे एक सारखे ओढ घेऊं लागले. जोहानाचें लक्षहि बिस्मार्क यांच्या अंतर्गत गुणाकडे ओढूं लागले. बिस्मार्क हे स्वभावतः निष्काळजी आणि उडाणटप्पू आहेत, असे वरवर पाहणारास वाटे. तथापि त्याचे अंतःकरण उदार आणि त्याचे स्वाभाविक गुण बिनमोल होते. सत्याचे ते कट्टे भक्त होते. त्याची सत्यप्रियता त्यांच्या पुढील साऱ्या आयुष्यात स्पष्टपणे निदर्शनास आली. इ. स. १८४६ च्या उन्हाळ्यात ब्ल्याकनबर्ग कुटुंबाबरोबर हार्ज डोंगरात हवा खाण्यासाठीं ते गेले होते. या कुटुंबाबरोबर जोहानाहि आली

होती. या प्रवासात परस्परांच्या प्रेमास आणखी नवी भरती आली. शॉनहॉसनला परत आल्याबरोबर पुटक्यामर यास एक पत्र लिहून त्यांनीं आपला मनोदय कळविला. हे पत्र वाचून पुटक्यामर यास विलक्षण नवल वाटलें. वेडा बिस्मार्क आपल्या मुलीला मागणी घालतो, हे पाहून त्यांस अनावर राग आला. " माझ्या डोक्यांत कोणी कुऱ्हाडच घालीत आहे, असे हे पत्र पाहून मला वाटले. " असे ते लोकाजवळ बोलूं लागले. आपल्या मुलीला हाक मारून तिला त्यानीं ते पत्र दाखविले. बिस्मार्कच्या मागणीचा तिरस्कार आपली मुलगी करील, अशी तिच्या वडिलाची पुरी खात्री होती; पण तसे न होता. तिने उलट रुकार दिला, हे पाहून पुटक्यामर यास अत्यंत आश्चर्य वाटले. ' असल्या वेड्याच्या नादी लागूं नको, ' असा उपदेश तिची आई देखील तिला करूं लागली. तथापि तिच्या उपदेशाकडे लक्ष न देता जोहानाने आपला निश्चय कायम ठेवला.

' तुम्ही सध्यां चार दिवस इकडे राहण्यास या. लग्नाचा विचार पुढे करता येईल. ' अशा अर्थाचे उत्तर पुटक्यामर यानी बिस्मार्क यास पाठविले. पत्राच्या एकदर स्वरूपावरून आपला शब्द वाया जात नाहीं, असा अजमास बिस्मार्क यानीं काढला. इ. स. १८४७ च्या जानेवारी महिन्याच्या १२ तारखेला ते रीनफेल्डला गेले आणि नंतर लौकरच त्यानीं आपल्या बहिणीला ' सर्व ठीक झाले, ' असे पत्रानें कळविले.

जानेवारी महिन्याच्या अखेरपर्यंत बिस्मार्क रीनफेल्ड येथे राहिले. ते परत आले, तेव्हा आपल्या प्रवासांतील वादळाचे दिवस संपले, असे त्यास वाटले. त्यांचे चित्त शांत आणि प्रसन्न झाले. अंतःकरणातील संदेह, भीति आणि बावरेपणा हीं नाहींशीं झालीं. इ. स.

१८४७ सालच्या जुलई महिन्याच्या २८ व्या तारखेस जोहानाशी त्याचा विवाह होऊन त्याच्या नव्या मार्गक्रमणास सुरुवात झाली. परिचयाने या दोघाचे प्रेम कमी न होता, उत्तरोत्तर अधिक वाढत जाऊन ते अखेरपर्यंत टिकले.

जोहानाबाई पियानो फार उत्तम वाजवीत असत. बिटोव्हन, शूमन, शूबर्ट इत्यादि विख्यात संगीतकारांच्या चीजा त्या फार चागल्या रीतीने वाजवीत. बिस्मार्क यास सगीताची फारशी गोडी नव्हती, तरी पियानोवर जोहानाबाईचा हात फिरू लागला ह्मणजे, त्यासहि विलक्षण आनद होई. शॉनहॉसन गावी संध्यासमयी बागेत बसून एक दोन चीजा ऐकल्याशिवाय त्यासहि चैन पडेनासे झाले. जोहानाबाई फार धार्मिक बुद्धीच्या होत्या. त्याच्या सहवासाने बिस्मार्क याचेहि मन धर्मशास्त्रांतील अंतर्गत उदात्त विचाराकडे वळू लागले. बाह्य आचार आणि शुष्क धर्मविधि त्यास अगोदरच अप्रिय होते. यामुळे तत्त्वविचाराकडेहि त्यांचे दुर्लक्ष झाले होते. पण धार्मिक पत्नीच्या सहवासाने तत्वविचाराकडे त्याचे मन ओढले. बाह्य आचार आणि शुष्क विधि याचे विलक्षण प्राबल्य या वेळी प्राशियात झाले होते. त्या वेळचा प्रशियाचा राजा चवथा फ्रेड्रिक वुइलियम हा ह्या बाह्य विधीचा कट्टा भक्त होता.

राजा बोले आणि दळ हाले, या ह्मणीला अनुसरून सरदारदरकदार आणि गावातील इतर शिष्ट लोक हेहि धार्मिक बाबींत फ्रेड्रिक वुइलियमचे अनुकरण करू लागले. राष्ट्रातील विचारवत मनुष्यावर आपल्या वागणुकीचा परिणाम काय होतो, हे पाहण्याचे कारण या शिष्टास कधीच नसते. सरदाराच्या आणि शिष्टाच्या अशाप्रकारच्या वागणुकीचीं हजारो उदाहरणे इतिहासातरी दिसून येण्याजोगीं आहेत. जुना राजा जाऊन त्याच्या जागी नवा आला आणि त्याने आणखी

एकादी नवी टूम काढली, तर हे लोक आपले तोंड फिरवून तिचेहि अनुकरण करूं लागतात. असल्या प्रकारच्या परिस्थितींत बिस्मार्क मात्र अगदीं स्वतंत्रपणे वागत होते. धर्माची जी तत्वे त्याना मान्य झालीं होती, त्याचे ग्रहण त्यानीं बुद्धिपूर्वक केले असल्यामुळे त्या तत्त्वास ते अखेरपर्यंत चिकटून राहिले. केवळ मोठ्या लोकाच्या नादीं लागून ते तत्वविमुख झाले नाहीत.

विवाह झाल्याबरोबर आपल्या नववधूस बरोबर घेऊन ड्रेसडेन, प्रेग, व्हिएन्ना, साल्सबर्ग इत्यादि गावीं बिस्मार्क यानीं प्रवास केला. परत येताना इटली आणि स्विट्झरलंड या देशातहि त्यांनीं प्रवास केला. इ. स. १८५२ साली सरकारी कामानिमित्त ते व्हिएन्नाला गेले होते, तेव्हा तेथून आपल्या पत्नीला लिहिलेल्या एका पत्रात ते ह्मणतात, "इ. स. १८४७ सालीं आपण बरोबर या शहरी आलो होतो, तेव्हा येथे मला जी मौज वाटली, ती आता वाटत नाही. पूर्वपरिचित ठिकाणे पाहून आपल्या त्या दिवसाची आवठण मला होते आणि त्यामुळे जी काही मौज वाटते तेवढीच. बाकी आता हे शहर मला अगदी शुष्क वाटू लागले आहे."

इ. स. १८४७ च्या प्रवासात बिस्मार्क व्हेनिस येथे गेले असता राजे फ्रेड्रिक वुइलियम याशी त्याची मुलाखत झाली. यापूर्वी काहीं दिवस प्रशियाच्या संयुक्त पार्लमेंटात बिस्मार्क यानीं राजाची तरफदारी करणारे एक जोरदार भाषण केले होते. हे भाषण फ्रेड्रिक वुइलियम याच्या चागले लक्षात राहिले होते. यामुळे व्हेनिस शहरी त्याची गाठ पडली, तेव्हा राजेसाहेबानी बिस्मार्क यांस आपल्या पंक्तीचा लाभ दिला. भोजनाच्या वेळीं त्या वेळच्या राजकीय परिस्थितीचा उल्लेख होऊन त्यात जर्मनीबद्दलहि

सहजच बोलणे निघाले. त्या वेळी बिस्मार्क याचीं स्पष्ट आणि जोरदार मते ऐकून राजेसाहेबाच्या मनावर बिस्मार्क याच्या कर्तृत्वशक्तीबद्दल चागला ग्रह झाला. आणि बिस्मार्कसारख्या कर्तृत्वशाली आणि विशाल बुद्धीच्या मनुष्याचा उपयोग राजकारणात करून घेण्याचा निश्चय राजेसाहेबांनी केला.

राजेसाहेबाकडे मेजवानीस ते गेले परंतु त्या प्रसंगाला साजेल अशा प्रकारचा पोषाक बिस्मार्क याजपाशी नव्हता. तेव्हा घटकाभर त्यानी एक पोशाक उसना आणला. तो त्याच्या अंगाला बरोबर बसत नव्हता. यामुळे बिस्मार्क यांचे चित्त थोडेसे अस्वस्थ झाले होते; तथापि तो सारा प्रसंग मनाप्रमाणे पार पडला, हे पाहून बिस्मार्क यांस संतोष झाला.

आपला प्रवास सपवून बिस्मार्क आपल्या पत्नीसह शॉनहॉसन गावीं परत आले. आपली पत्नी स्वभावाने आनंदी आणि समाधानवृत्तीची आहे, असे त्यांच्या अनुभवास येऊन त्याना फार संतोष वाटला. राजकारणात जी दगदग त्याच्या भावी आयुष्यात त्यास झाली, तिचे परिमार्जन घरी होत असे. आपल्या सर्व स्नेही मंडळीपाशींहि आपल्या पत्नीचे गुण ते नित्य गात असत. बिस्मार्क याची ही व्याज स्तुति होती, असे नाही, तर त्याची पत्नी खरोखरच तशी गुणवती होती. बिस्मार्क यांचे परम स्नेही मोटले आपल्या एका पत्रांत ह्मणतात, 'ती किती तरी दयाळु अंतःकरणाची आणि आनंदी आहे, ह्मणून सांगूं ! खरोखर ती फारच सात्विक स्त्री आहे. बिस्मार्क अद्यापिहि अगदीं पूर्वींसारखाच माझ्याशीं वागतो. मी असलो, म्हणजे जणूं काय आपण पूर्वींच्या विद्यार्थिदशेतच आहो, असे त्याला वाटते. यामुळे माझें राहणें जोहा-

नाबाईच्याहि पसंतीस उतरते. या जोडप्याचे परस्परावरहि अत्यत प्रेम आहे. ’

प्रकरण सहावे.

राजकारणांत प्रवेश.

चवथ्या फ्रेड्रिक वुइलियमच्या अमदानीच्या आरंभीच्या काही वर्षात प्रशियाच्या राजकीय परिस्थितीत बरीच बदलाबदल झाली होती. जर्मन संस्थानांचे एकीकरण होऊन त्यांचे एक बलाढ्य साम्राज्य बनावे, अशी जी इच्छा लोकांच्या मनात इ. स. १८१९ सालापासून प्रादुर्भूत झाली होती, ती आता पूर्ण बळावून या ध्येयाच्या साद्ध्याकरितां सर्व तट एक चित्ताने झटण्यास तयार झाले होते. आस्ट्रिया आणि प्रशिया यानी परस्पराच्या संमतीने इ. स. १८१९ सालीं कार्ल्सबाद येथे एक कायदा पास केला होता. लोकात उत्पन्न झालेली साम्राज्याची महत्वाकांक्षा दाबून टाकण्याचा या कायद्याचा हेतु होता. साम्राज्य विषयक कोणी चर्चा केली, तर असा मनुष्य या कायद्याने शिक्षेला पात्र होत असे. यामुळे सरकार आणि लोक यात विरोध उत्पन्न झाला. पूर्वीच्या दहावीस वर्षात झालेल्या युद्धात प्रशियाने मोठाले जय मिळविले होते. या युद्धात प्रशियन जनतेने विलक्षण आत्मत्याग केला होता. युद्धांत मिळालेल्या यशाने सरकार आणि जनता यात चागला सलोखा उत्पन्न झाला होता; पण ही युद्धे संपल्यानंतर जी परिस्थिति उत्पन्न झाली, तिने या सलोख्यास बरेच विरजण घातले. आस्ट्रिया, रशिया, प्रशिया या तिघानी ‘ होली अलायन्स ’ या नांवाचा एक त्रिकुटसंधि केला होता. या संधीची कलमे प्रशियाला अत्यंत बाधक अशीं होती. यामुळें प्रशियन राजघराण्याशीं एकनिष्ठेने राहणाऱ्या मुत्सद्यांचीं मनेहि

हवालदील झाली. इ. स. १८२४ च्या एका पत्रांतील पुढील उद्गार मनन करण्यासारखे आहेत. त्यावरून प्रशियाच्या त्या वेळच्या राजकीय परिस्थितीचें चागले अनुमान करतां येते. हे उद्गार असे.

" इ. स. १८१३ साली प्रशियाने जी कर्तबगारी दाखविली व जो असामान्य आत्मयज्ञ केला, त्याचे पर्यवसान अशा प्रकारच्या क्षुद्र राजकीय परिस्थितीत होईल, असे स्वप्न जर त्या वेळी प्रशियन लोकास पडले असते, तर त्यानी एवढा आत्मयज्ञ केला असता की नाही, याची शकाच आहे. जर्मनीला चागले दिवस दिसतील, या आशेने प्रशियन लोकानी रणकुडात धडाधड उड्या टाकल्या, पण एवढ्या अट्टाहासाचा परिणाम आज अकरा वर्षानी काय झाला आहे पहा! प्रशियासारख्या सव्वा कोट प्रजेच्या लहानशा राष्ट्राने न भूतो न भविष्यति अशा प्रकारे स्वदेहाच्या आहुत्या रणयज्ञांत दिल्या आहेत. धारातीर्थी पावन झालेल्या या वीराचे रक्त एक पवित्र कर्तव्य करण्यास आपणास बजावीत आहे. आपण साडलेले रक्त वाया जाऊं देऊं नका, असे हे वीर पुरुष आपणास बजावीत आहेत. पण आता या विषयाकडे कोणाचे लक्षहि नाही."

वरील उद्गारावरून प्रशियाची राजकीय परिस्थिति फार भयंकर झाली असावी, असे उघड दिसून येते. हा उतारा युवराज वुइलियम यांच्या पत्रातील आहे. हेच वुइलियम पुढे पहिले जर्मन बादशाह झाले.

इ. स. १८३० च्या जुलई महिन्यांत प्यारीस मध्ये घडून आलेल्या राज्यक्रान्तीने जर्मनींतील काहीं असंतुष्ट प्रजाजनाचीं चित्ते खवळली. आस्ट्रियाचे मुख्य प्रधान मेटरनिक हे जर्मनीला आपल्या पायाखालीं पूर्ण दडपावयास पहात होते. व बिथरलेल्या जर्मन लोकानी मेटरनिकची सत्ता उलथून पाडण्याचा यत्न चालविला होता. पुढे देशभर लहानसहान बंडेहि झालीं.

या बंडांस चांगले पुढारी नसल्यामुळे व त्याचे प्रमाणहि अल्प असल्यामुळे सरकाराने तीं ताबडतोब मोडून टाकली हे खरे, तथापि एवढ्यामुळे सुद्धा ब-याच जर्मनसंस्थानांच्या राज्यव्यवस्थेत बदलाबदल झाली. जर्मन-सस्थानाचे साम्राज्य बनू नये, एतदर्थ फ्रेंच लोकानी जी गडबड या वेळीं केली, तीमुळे या प्रश्नात आणखी एका नव्या अडचणीची भर पडली. खुद्द जर्मन सस्थानिकात अनेक प्रश्नासंबंधी मतभेद होते. युद्धप्रसगीं कोणत्या सस्थानाने किती सैन्य द्यावे, या प्रश्नाबद्दल, तसेच या सस्था-निकाच्या सयुक्त सैन्याचे आधिपत्य कोणाकडे असावे, याबद्दलहि या संस्थानिकात एकमत नव्हते. सर्व सस्थानाचे मिळून एक मध्यवर्ती सरकार असावे, याबद्दल तर कोणाच्या चित्तात कल्पनाहि नव्हती. अशा प्रकारचे सयुक्त सरकार असावे, असे नुसते विचार कोणी प्रदर्शित केले, तर त्याला कायद्याने शिक्षा होत असे. नेपोलियनचे जूं झुगारून देऊन स्वातंत्र्यप्राप्ति करून घ्यावी या आशेने प्रशियाने नेपोलियनशीं युद्धे करून जय मिळवूनहि अखेरीस ती त्याची आशा अशा रीतीने नष्ट होण्याच्या पंथास लागली.

प्रशियातील लोकमत थंड पडण्यास आणखी एक कारण होतें. राजे फ्रेड्रिक वुइलियम हे वयातीत झाले होते. तेव्हा त्याच्या अंतका-ळच्या दिवसात काहीं गडबड करावी, अशी लोकाची इच्छा नव्हती. इ. स. १८०६ पासून इ. स. १८१५ पर्यंत जो अस्मानी सुलता-नीचा काळ गेला, त्यात या राजाचे सद्गुण लोकाच्या चागले नजरेस आले होते. त्याचे धैर्य, लोककल्याणाची त्याची इच्छा आणि त्याचे उदार वर्तन, या गुणामुळे लोकाची भक्ति त्याच्या ठिकाणीं बसली होती. राज्यक्रातिकारक मतांचा प्रसार बंद करण्यासाठी जे कडक कायदे त्यांनीं केले होते, त्यानीहि त्याजबद्दल लोकाची मने कलुषित

झालीं नाहींत. कारण खुद्द राज्यालाच अपाय होईल असल्याच प्रकारची चळवळ बंद करण्याचा त्यांचा हेतु होता, हे लोकास चागले ठाऊक होते. लोककल्याणासाठी फ्रेड्रिक वुइलियम यानीं विलक्षण संकटे सोसून कौटुंबिक सुखाचाहि त्याग केला होता; ही गोष्ट लोकांच्या स्मरणातून गेली नव्हती. राजभक्ति दाखविण्याचा कोणताहि प्रसंग आला, तरी लोक तो वांया जाऊं देत नसत. इ. स. १८२७ सालीं त्याच्या पायाला इजा होउन ते बरेच दिवस आजारी होते. ते बरे झाले, तेव्हा लोकानी आनद प्रदर्शित करण्याकरता आपलीं मुले राजवाड्याकडे पाठविलीं. हजारो मुले राजेसाहेबाच्या खिडकीखालीं जमलीं आणि ‘ महाराजास परमेश्वर शतायु करो ’ अशा अर्थाचे गीत त्यानी गाईले. राजेसाहेबानींहि मुलास फळे आणि मिठाई वाटली. फ्रेड्रिक वुइलियम या आजारातून बरे झाल्यानंतर ते प्रथमच नाटकाला गेले, तेव्हां सर्व लोकानीं प्रचंड जयघोष करून पाचचार मिनिटेपर्यंत नाटक बंद पाडले. पुष्कळाच्या डोळ्यातून त्या वेळी खरोखरच आनंदाश्रु गळाले.

इतर जर्मन संस्थानातील प्रजाजन अद्यापिहि असंतुष्ट स्थितींत होते. इ. स. १८३० सालीं झालेल्या दंग्याधोप्यामुळे काही संस्थानाच्या राज्यपद्धतीत थोडीबहुत सुधारणा झाली होती. तरी ती सुधारणा केवळ कागदी होती. पूर्वीचा अनियंत्रित अम्मल तसाच चालू होता. या नंतर इ. स. १८३७ सालीं हनोवरच्या राजाने या कागदी सुधारणाहि नाहींशा करून टाकल्या. राजाचें हे कृत्य दंडेलीचे आहे, अशा प्रकारचे मत गाटेजन विद्यालयाच्या सात पंडितानी प्रदर्शित केल्यावरून त्यांस कारागृहवास भोगावा लागला. हानोवरच्या राजाला मेटरनिक यांचे पूर्ण पाठबळ होते. जर्मन संस्थानांची खरी एकी घडून येऊं नये,

हीच मेटरनिक यांची इच्छा होती. फ्रेड्रिक वुइलियम यास हनोवरच्या राजाचे हे कृत्य आवडले नाही, तथापि तो त्याचा मेव्हणा असल्यामुळे कसल्याहि संकटात त्याला मदत करणे आपले कर्तव्य आहे, असे त्यास वाटले.

जर्मनीची परिस्थिति दिवसेदिवस अधिक भयकर होत चालली. जर्मन लोकांत देशाभिमान फार होता; तथापि जर्मनसाम्राज्याची संघटना करण्यासाठीं प्रसंग पडेल, तर दंगेधोपे अथवा राज्यक्रातीहि घडवून आणावी, असेहि विचार त्याच्या चित्तांत घोळूं लागले. प्रशिया आणि आस्ट्रिया हे एकमताचे होऊन सस्थानिकाच्या जुलुमाला आळा न घालतां जेव्हा भरच देऊ लागले, तेव्हा जर्मन राष्ट्राच्या भावि कल्याणावर पाणीच पडले, असे लोकास वाटू लागले. अशा प्रकारें हॅनोवरच्या राजाच्या जुलमी कृत्याला मिळालेल्या प्रशियाच्या व आस्ट्रियाच्या पाठबळाचा असा परिणाम झाला.

जर्मनीची राजकीय परिस्थिति अशा प्रकारची असता प्रशियाचे राजे तिसरे फ्रेड्रिक वुइलियम हे इ. स. १८४० च्या जून महिन्याच्या ७ व्या तारखेस परलोकवासी झाले. त्याच्या मागून त्याचा मुलगा चवथा फ्रेड्रिक वुइलियम हे गादीवर बसले. नवा राजा वागणुकीने फार चांगला; पण काळवेळ न जाणणारा होता. प्रजेच्या आकाक्षा त्याच्या ध्यानात आल्या नाहीत. पूर्वकाळचे राजे जसे मन मानेल तसे वागत, तसेच वागणे राजाच्या इभ्रतीस साजेसे आहे, असे त्यास वाटे. हा राजा फार गोडबोल्या असून लोकास भरपूर वचने देण्यास कमी करीत नसे, तथापि प्रत्यक्ष राजकारभारात तो मेटरनिक याचाच पट्टशिष्य शोभण्यासारखा होता. राजाच्या अशा वागणुकीने प्रशियाच्या सर्व प्रजा-

जनात असंतोष उत्पन्न झाला. पूर्वीच्या राजाने प्रातिक कौन्सिलाची स्थापना केली; तथापि याच्या बैठकी फारशा कधी भरत नसत. राज्यकारभारात लोकाचा हात आपण कधीहि शिरकूं देणार नाही, असे नव्या राजाने लोकाच्या लवकरच प्रत्ययास आणून दिले. पूर्वीच्या अमदानीत वर्तमानपत्राचा कायदा रद्द झाला असल्यामुळे सर्व पत्रे मोकळेपणी लोकनियुक्त पार्लमेंटाच्या स्थापनेबद्दल ओरड करूं लागली. लोकाच्या या मागणीस राजाने स्पष्टपणे नकार दिला. लोकातील असंतोष दिवसेदिवस अधिक वाढत चालला. अमेरिकेतून आणि स्विट्झरलंडातून गुप्त हस्तपत्रके येऊन त्याचा प्रसार साऱ्या जर्मनींत होऊं लागला. हीं हस्तपत्रके क्रातिकारक मजकुराने भरलेलीं असत. बंडाचा बावटा उभारून सर्व राजाचा आणि सरदार घराण्याचा व अधिकारी वर्गाचा निःपात करावा, असा उपदेश या पत्रकातून केलेला असे.

ज्वालाग्राही पदार्थ अशा प्रकारे एकत्र जमले असता त्यात लवकरच एक ठिणगी पडली. श्लेश्वीग आणि हॉलस्टीन या दोन जहागिऱ्या जप्त करून त्या आपल्या राज्यास जोडाव्या, असा विचार डेन्मार्कचा राजा क्रिश्चन याच्या मनात आला. हे त्याचे कृत्य शुद्ध अन्यायाचे होते; तथापि न्यायान्याय न पाहता आपला हेतु तडीस नेण्याचा उद्योग त्याने आरंभला. राजाच्या या कृत्याला वास्तविक जर्मन संस्थानिकाच्या संघानें आळा घालावयास पाहिजे होता; पण ती गोष्ट या संघाच्या हातून झाली नाहीं. यामुळे जर्मन राष्ट्र फारच खवळलें. जर्मन सस्थानिकाचा संघ न्यायाच्या बाबतीतहि इतका दुर्बळ आहे, हे पाहून जर्मन राष्ट्रास असल्या भेकड संघाचा वीट आला.

या वेळी लोकनियुक्त राज्यपद्धतीबद्दल बर्लिनमध्ये मोठ्या जोराची चर्चा चालत होती. अशा प्रकारच्या राज्यपद्धतीस राजा अत्यंत प्रतिकूल

होता. लोकनियुक्त पद्धतीच्या ऐवजीं आपण एकादे कायदे करणारे कौन्सिल नेमूं, असे राजा म्हणूं लागला. कायदे करणाऱ्या मंडळाच्या हातात, प्रत्यक्ष व्यावहारिक सत्ता नसल्यामुळे राजाच्या एकमुखी सत्तेस आळा घालण्याचे सामर्थ्यहि त्याना अर्थातच नव्हते. अखेरीस अशा प्रकारचे कौन्सिल तरी असावे, एवढ्या देणगीस लोक कबूल झाले, तथापि हा मार्ग त्या वेळचा युवराज वुइलियम याला पसत नव्हता. कारण हे नवे कौन्सिल तरी लष्करी बाबतीत करावा लागणारा खर्च मंजूर करील की नाही, याची त्यास जबर शका होती. या परिस्थितीसंबधी त्याने पुढीलप्रमाणे आपले मत प्रगट केले.

" ही नवी कायदे करणारी असेम्बली अस्तित्वात आली, ह्मणजे प्रशियाच्या नव्या मनूस सुरवात होईल. या नव्या मनूत प्रशियाचे पूर्वीचे तेज, पूर्वीचा मान आणि पूर्वीचे महत्व ही कायम रहावी इतकीच परमेश्वराजवळ माझी प्रार्थना आहे. "

यावरून या नव्या मनूबद्दल युवराजांच्या मनात किती संशय होता, हे दिसून येण्याजोगे आहे.

ही ' संयुक्त कायदेकारी सभा ' इ. स. १८४७ च्या एप्रील महिन्याच्या ११ व्या तारखेस प्रथम भरावी, असा राजाचा हुकूम तारीख ३ फेब्रुआरी रोजी प्रसिद्ध झाला. या सभेत दोन विभाग होते. पहिल्या वरिष्ट विभागात जहागिरदार आणि जमीनदार याच्या प्रतिनिधींचा समावेश झाला असून दुसऱ्या अथवा खालच्या भागात. सामान्य शिपायी, नगरवासी लोक आणि शेतकरी, याच्या प्रतिनिधींचा समावेश झाला होता. लोकावर कर कोणत्या प्रकारचे बसवावे व कारभाराचा खर्च कसा करावा, याबद्दल आपले मत देण्याचा अधिकार या दोन सभा-

गृहास देण्यात आला होता; तथापि ह्याचे मत राजाने मान्य केलेच पाहिजे, असा अधिकार या कायद्यांत नव्हता. सभागृहाच्या तक्रारीकडे आणि मताकडे राजाने वाटल्यास लक्ष द्यावे अथवा देऊ नये.

राजाने लोकमतास अशाप्रकारे अर्धवट मान दिल्यासारखे दाखवून दुसऱ्या हाताने त्याची सर्वमान्यता काढून घेतली. यामुळे लोक अधिक नाखुष होऊन अधिक असतुष्ट मात्र झाले. सभेच्या पहिल्याच बैठकीत राजाने पुढील आशयाचे भाषण केले.

" राजा आणि प्रजा यांचे जे सबंध स्वाभाविक रीत्या आजपर्यंत परिणत होत आले आहेत, त्यात बदलाबदल करण्याची माझी मुळीच इच्छा नाही. काहीं झाले तरी लोकाच्या हाती राजसत्तेचा अंश मी कधींहि जाऊ देणार नाहीं. प्रजेने राजनिष्ट रहावे आणि राजानें आपल्या मताप्रमाणे राज्य करावे, असा ईश्वरी सकेत आहे. हा ईश्वरी सकेत एकाद्या कागदाच्या चिठोऱ्याने मी कधीहि नष्ट होऊं देणार नाहीं. " असले भाषण ऐकून सभासद आश्चर्याने थक्क होऊन गेले असतील यात नवल नाही.

राजाला मानपत्र देण्याचा पहिला ठराव या सभेपुढे विचारास निघाला. कौट स्वेरीन यांनीं हा ठराव सभेपुढे मांडला. पूर्वींच्या देणगीप्रमाणे लोकांचे हक्क राजाने ध्यानांत ठेवले पाहिजेत व इ. स. १७२० सालीं वचन दिल्याप्रमाणे या सभेची बैठक राजाने दरवर्षी बोलाविली पाहिजे, अशा आशयाचे भाषण कौट यानीं केले. यावेळीं बिस्मार्क हेहि जमीनदारांतर्फे प्रतिनिधी या नात्याने हजर होते. बिस्मार्क हे लोकसत्तेचे मोठे चहाते आहेत, असा साऱ्या विश्वविद्यालयांत त्यांचा लौकिक होता. यामुळे लोकांतर्फे ते या सभेत भाषण करतील, असा सर्वांचा अदमास

होता; पण लोकाचा हा अदमास चुकून उलट बिस्मार्क याच्या भाषणाचें सर्वांस फार नवल वाटले.

“ सरदार या नात्याने, ब्रँडनबर्गचा प्रजाजन या नात्याने व एक प्रशियन या नात्याने राजघराण्याचे महत्व कायम राखणे, हें माझे कर्तव्य होय. राजसत्तेविरुद्ध सरदार घराण्यातील मनुष्यानी भाषणे करावीत, हा राजसत्तेचा उपमर्द होय. फार प्राचीन काळापासून माझे पूर्वज राजसत्तेला पाठिंबा देत आले आहेत. प्रशियन राजघराणे आणि प्रशियन राज्य याचे हितसंबंध परस्पराशी इतके जखडले गेले आहेत, कीं, त्यात एकाची सत्ता कमी झाल्याने दुसऱ्याच्या हितालाहि अंतर पडेल. याकरतां राजसत्तेवर घाव घालूं पाहणारा प्रत्येक मनुष्य देशद्रोही आहे, असे मी ह्मणतो.” बिस्मार्क याचे हे वक्तृत्व ऐकून सर्वांसच फार मोठें नवल वाटले. तारीख ७ जून रोजी दुसऱ्या एका सभेत मोठे लाबलचक भाषण करून त्यांनीं आपले हे मत पुन्हा स्पष्टपणे जाहीर केलें.

त्यांचे विशेष महत्वाचे असे भाषण इ. स. १८४७ सालीं मे महिन्याच्या १७ व्या तारखेला झाले. ‘ नेपोलियनच्या युद्धात प्रशियाने जो विलक्षण स्वार्थत्याग इ. स. १८१३ सालीं दाखविला. त्याचे कारण फ्रेचांचा द्वेष हे एकच नसून इ. स. १८०७ सालीं लोकास जे हक्क कायद्यानें मिळाले, त्यामुळेंहि लोकात अधिक उत्साह उत्पन्न झाला होता. ’ अशा आशयाचे एका प्रतिनिधीचे भाषण ऐकून त्यावर उत्तर देताना बिस्मार्क ह्मणाले,

“ आमच्या जन्मभूमीवर परकीयाचा अम्मल असणे हीच गोष्ट इतकी लाजिरवाणी आहे कीं, तिजविरुद्ध इ. स. १८१३ सालीं आमच्या लोकानी उठाव केला, यात नवल नाहीं. हे एकच कारण लोकांत

उत्साह उत्पन्न करण्यास इतके सबळ आहे की, त्या उत्साहाच्या मुळाशीं दुसरा कोणताहि हेतु शोभण्याची अपेक्षा नाही. परकीयाच्या अमलाखाली प्रशियन प्रजाजनास जो अपमान आणि जो जुलूम सोसावा लागला, तो त्याचे रक्त खवळण्यास पुरेसा नव्हता आणि परकीयाचा अम्मल झुगारून देण्यास दुसरा काही हेतु होता, असे ह्मणणे ह्मणजे आपल्या पूर्वजाचा उपमर्द करणे होय."

बिस्मार्क याच्या या भाषणाने सभेत मोठा गोंधळ झाला. क्रॉस नावाच्या एका सायलेशियन प्रतिनिधीने 'ज्या गोष्टी तुमच्या अनुभवाच्या नाहींत, त्याजबद्दल बोलणे वेडेपणाचे आहे,' असा टोमणा बिस्मार्क याना दिला. केवळ परकियाची सत्ता झुगारून देणे, एवढाच क्षुद्र हेतु त्या वेळच्या प्रशियन लोकात नसून अधिक उच्च हेतूसाठी ते लढत होते, असेहि तो म्हणाला. सभेत अशा प्रकारची गडबड चालली असतां बिस्मार्क पुन्हा उत्तर द्यावयास उठले. ते म्हणाले,

"इ. स. १८१३ साली मी या जगात आलो नव्हतो आणि त्या काळाचा प्रत्यक्ष अनुभवहि मला नाही, ही गोष्ट मोकळ्या मनाने मी कबूल करतो. त्या वेळच्या राष्ट्रीय उत्साहात स्वत: सामील होऊन तलवार गाजविण्याची संधि मला मिळाली नाहीं, याचे मला फार वाईट वाटते. त्या वेळचा आमचा राष्ट्रीय हेतु इतका कमी प्रतीचा होता हें सायलेशयिन प्रतिनिधीचे मत खरे असेल, तर त्या वेळी मी जन्मास आलो नाही, याबद्दल मला फारसे वाईट वाटण्याचे कारण नाही. परकियांचा अम्मल झुगारून देणे हा एकच हेतु आमच्या राष्ट्रापुढे तेव्हां होता, असा प्रथमपासूनच माझा समज आहे. हा माझा समज चुकीचा आहे, असे आमचे सायलेशियन प्रतिनिधी म्हणतात; पण त्यांचे ह्मणणें अद्यापिहि मला पटत नाहीं."

बिस्मार्क याच्या या मतास सभेतून त्या वेळी फारशी पुष्टी मिळाली नाहीं. राज्यकारभारात लोकाचा हात अधिक प्रमाणाने पोहोचावा, या मताचे प्राबल्य प्रशियात त्यावेळीं असल्यामुळे बिस्मार्क याचे भाषण प्रतिनिधीस फारसे आवडले नाही, व कित्येकानी तर त्याचा उघड निषेधहि केला; तथापि बिस्मार्क याच्या आगी वाक्पाटव चागल्या प्रकारचे असून प्रतिपक्षास ताबडतोब प्रत्युत्तर देण्यास लागणारी समयसूचकताहि त्याच्या आगी चागली होती, हे सर्वाच्या प्रत्ययास आले. प्रतिनिधीसभेच्या बैठकी वारवार भराव्या व त्यास प्रत्यक्ष हक्क अधिक असावेत, या मुद्याविरुद्ध त्यांनी तारीख १ जून रोजी केलेले भाषण इतकें कडक नव्हते. यहुदी लोकाच्या काही सामाजिक अडचणी दूर करण्यासाठी जो कायदा १५ जून रोजीं सभेपुढे आला, त्यावर बिस्मार्क यानी बरेच कडक भाषण केले. यहुदी लोकावर बिस्मार्क याचा बराच तीव्र कटाक्ष होता. पुढे वयोमानाने आणि कालातराने हा कटाक्ष बराच कमी झाला होता; तथापि एकंदरीने त्याचे मत यहुदी लोकास फारसे अनुकूल नव्हते. एवढे खरे. तरुणपणची आपलीं काही काहीं मते बुद्धिपूर्वक विचारानी बनलेली नसून आपल्या ठिकाणीं त्यांचा प्रवेश आईच्या दुधाबरोबरच झाला होता, असे खुद्द बिस्मार्क हे पुढें एक वेळ ह्मणाले होते. यहुद्याच्या कायद्याबाबत ते ह्मणत—

" मी यहुद्याचा शत्रु आहे असे नाही; आणि माझ्याशीं ते शत्रुत्व करीत असतील, तर त्याजबद्दल मी त्यास पूर्ण क्षमाहि करतो. काहीं काही बाबतींत ते लोक मला प्रियहि आहेत. त्याना सर्वप्रकारचे सामाजिक हक्क देण्यास माझी तयारी आहे, तथापि सरकारी अम्मलदाराच्या जागा त्यांस द्याव्या, या मताला मात्र मी कधींहि सम्मती देणार नाही. इ. स. १८१२ सालचा सरकारी हुकूम ज्या प्रांतीं लागू आहे,

त्या त्या ठिकाणी सरकारी अम्मलदारी शिवाय बाकीचे सर्व सामाजिक व मुलकी हक्क त्यास मिळालेले आहेत, असा माझा समज आहे. आतां म्याजिस्ट्रेट, सेनापति अथवा प्रधान होण्याचाहि हक्क ते मागत आहेत. एवढेच नव्हे, तर धर्माधिकारी होण्याचा आणि धर्मज्ञानदानाचा हक्कहि ते मागत आहेत. ही मागणी मी कधीहि मंजूर करणार नाही, हे मी प्रांजलपणे सांगतो. या बाबतीत माझ्या ठिकाणी प्रबळ पूर्वग्रह आहेत, हेहि मला कबूल आहे. हे पूर्वग्रह आईच्या दुधाबरोबरच माझ्या ठिकाणी आले असल्यामुळे मनातून ते काढून टाकणे मला अशक्य वाटते. राज्यप्रतिनिधी या नात्याने एकादा यहुदी आपला अम्मल मजवर गाजवू लागला, तर त्याच्या हुकुमाखाली मान देताना मला अत्यंत दुःख होईल, व मी पाण्याहूनहि पातळ होऊन जाईन. आज ज्या उत्साहाने मी आपल्या राष्ट्रीय कर्तव्यास जागत आहे, तो माझा उत्साह अशा स्थितीत नष्ट होईल. सरकारी कामकाज करण्यात जे भूषण मला आज वाटते, ते अशा स्थितीत वाटणार नाहीं. माझे गरीब देशबांधवहि याच मताचा अनुवाद करणारे असल्यामुळे या बाबतीत ते मला पूर्ण पाठिंबा देतील आणि त्यांचा पाठिंबा हलक्या प्रतीचा आहे, असे मला मुळीच वाटत नाही."

या प्रातिनिधिक सभेच्या आणखीहि काही बैठकी होऊन आणखी बऱ्याच प्रश्नावर पुष्कळशी भवति नभवतीहि झाली; तथापि कोणताहि प्रश्न कायमच्या निकालास लागला नाही. प्रातिनिधिक सभेची पहिली बैठक तारीख २६ जून रोजी राजाच्या हुकुमाने बरखास्त झाली. आणखी चार वर्षांनी ही सभा भरविण्यात येईल, असे गोड अभिवचन राजाने बरखास्तीच्या वेळीं दिले.

राजवराण्याचे हक्क सुरक्षित आणि अनियंत्रित रहावेत, अशा प्रकारचे जे मत बिस्मार्क यानी या सभेत प्रदर्शित केले, त्यामुळे त्यास पुष्कळसे कट्टे शत्रु उत्पन्न झाले, ही गोष्ट खरी, तथापि त्याचा सभाधीटपणा, त्याची विशाल बुद्धि आणि त्याचा शुद्ध हेतु हीं निदर्शनास येऊन त्यास काही कट्टे मित्रहि मिळाले. त्याचे मित्र सख्येने थोडे होते, तथापि ते एकदिलाने काम करणारे होते. याच मित्राच्या मदतीने आपल्या हेतूची पूर्तता करण्याचा पाया बिस्मार्क यानीं घातला. प्रशियाच्या मातृभूमीचे कल्याण साधणे आणि सर्व जर्मन संस्थानाचे एकीकरण करून त्याचे बलाढ्य साम्राज्य बनविणे, हाच बिस्मार्क याचा मूळ हेतु होता. हा हेतु साधण्याची खटपट करण्यास आपल्या मित्रान्या साहाय्याने त्यानी आरंभ केला.

प्रातिनिधिक सभेच्या बैठकी चालू असता, सभेत व सभेच्या बाहेरहि बिस्मार्क याच्या शत्रूनीं त्यास भडावून सोडले होते. शत्रूंच्या या खटपटीपासून बिस्मार्क यास पुष्कळ त्रास झाला, पण या त्रासाचे परिमार्जनहि लवकरच झाले. प्रातिनिधिक सभा बरखास्त झाल्यापासून एक महिन्याच्या अवधीतच त्याचा विवाह होऊन त्या आनंदात या त्रासाचे परिमार्जन झाले. आपल्या नूतन पत्नीसमवेत ते प्रवासास गेले असता, तेथेहि त्याच्या मागचे राजकारण अगदीच सुटले, असे मात्र नाहीं. व्हेनीस शहरी प्रशियाच्या राजाशी त्याची मुलाखत झाल्याची हकीकत मागे सागितलीच आहे. या भेटीत बिस्मार्क याची बुद्धिमत्ता, त्याचे धैर्य व कोणतीहि गोष्ट तडीस लावण्यास लागणारे सामर्थ्य, हे गुण त्याच्या आगीं भरपूर आहेत, असा प्रत्यय राजाला येऊन बिस्मार्क याचा संग्रह करण्याचा त्याने निश्चय केला.

यानंतर थोड्याच महिन्यानीं जर्मन संस्थानांच्या संघटनेचा विषय कांहीं तरी निकालास लागण्यासारखी वेळ आली. आस्ट्रियाच्या संमतीने ज्या

करारपत्राबरहुकूम जर्मन संस्थानाचें एकीकरण झाले होते, त्या करारपत्राच्या शर्तींत काहीं फेरबदल होणे अवश्य आहे, असे फ्रेड्रिक वुइलियम यास दिसून आले. बनेल तोपर्यंत हे फेरबदल आस्ट्रियाच्या समतीने व्हावेत अशीहि फ्रेड्रिक वुइलियम याची इच्छा होती; पण आस्ट्रियाची समति न मिळाल्यास प्रसगी आस्ट्रियाविरुद्धहि हा फेरबदल घडवून आणाव-याचा विचार फ्रेड्रिक वुइलियम यानी केला. अशाप्रकारे प्रशियाच्या राजाचा विचार चालू असतां दुसऱ्या काहीं जर्मन संस्थानानी या बाबतीत प्रत्यक्षच उचल केली. बेडन संस्थानातील लोकनियुक्त सभेत ब्यासरमन नावाच्या एका प्रतिनिधीने एक नवी सूचना पुढे आणली. सर्व जर्मन संस्थानाची एक लहानशी संघटित सभा (diet) आस्ट्रियाच्या नेतृत्वाखाली भरत असे. याशिवाय आणखीहि साऱ्या संस्थानाचे मिळून मोठे मध्यवर्ती जर्मन पार्लमेंट भरावे, असा त्या सूचनेचा आशय होता.

तारीख २४ फेब्रुआरी रोजी फ्रान्समध्ये एक राज्यक्राति घडून आली. त्यावेळी लुईफिलिप नावाचा राजा तेथे राज्य करीत होता. लोकानी त्याला हद्दपार करून वरील तारखेस पारीसमध्ये प्रजासत्ताक राज्याची स्थापना केली. या राज्यक्रान्तीची धग जर्मन संस्थानास लागून तेथेहि आगीचा भडका झाला. जर्मन संस्थानात अनेक ज्वाला-ग्राही पदार्थांचे एकीकरण अगोदर कित्येक वर्षे होत होते, त्यात हीं ठिणगी पडताच तेथे आगीचा लोळ उठला, यात नवल नाही. तथापि या स्थितीतहि प्रशियाचे संस्थान अगदी स्तब्ध राहिले. इतर संस्थानात लोकमताचा जोर एवढा झाला, कीं, त्यास आळा घालण्याचे सामर्थ्य संस्थानिकास राहिले नाही. एक मध्यवर्ती जर्मन पार्लमेट असावे, वर्त-मानपत्रें स्वतंत्र असावीत, लोकांस वाक्स्वातंत्र्य असावें, सर्वांस शस्त्रे द्यावी आणि प्रधान मंडळ लोकनियुक्त असावे, अशा प्रकारच्या मागण्या

लोकानीं केल्या. सर्व जर्मन संस्थानातले जर्मन प्रतिनिधी हिडलबर्ग येथे जमा झाले. जर्मन पार्लमेंटासबंधी पुढील विचार करण्याकरिता एक अगाऊ सभा तारीख ३१ मार्च रोजी फ्रँकफर्ट येथें भरावी, असा ठराव या प्रतिनिधींनी पास केला. लोकाच्या या उच्छृखलपणास आळा घालण्याचे सामर्थ्य एकाहि संस्थानिकाला नव्हते. लोकमताची ही खवळलेली लाट अखेरीस आस्ट्रियात आणि प्रशियातहि पोहोचली. आस्ट्रियन बादशाहीचा सूत्रधार प्रिन्स मेटरनिक हा आपल्या कुटिल नीतीने लोकास फार अप्रिय झाला होता. खवळलेल्या लोकमताने त्याला राजीनामा देण्यास भाग पाडले. प्रशियातहि लोकात गडबड उडून दंगे सुरू झाले. बर्लिनच्या रस्त्यातून दगेखोरानीं मोर्चेबंदी केली. शेवटीं तारीख १६ मार्च रोजी सैनिकाच्या सहाय्याने ही बंडाची आग विझवून लोकात शातता करावी लागली. प्रजाजनावर शस्त्रप्रहार करूं नये, अशी राजाची प्रबळ इच्छा असल्यामुळें लोकांस वाटतील ते हक्क देण्यास आपण तयार आहो, अशा अर्थाचा जाहिरनामा त्याने प्रसिद्ध केला. जर्मन सस्थानाचे एकीकरण कोणत्या प्रकारे व्हावे, या मुद्याचा विचार करण्याकरिता संयुक्त कायदेकारी सभेची बैठक तारीख २ एप्रील रोजीं भरविण्यात येईल असे त्याने जाहीर केले. वर्तमानपत्रास पूर्ण स्वातंत्र्य देऊन प्रशियन राज्यपद्धतींत प्रजाजनाच्या मताप्रमाणे बदल केला जाईल, असेहि आश्वासन त्याने लोकास दिले.

राजाच्या या उदारपणाबद्दल त्याचे आभार मानण्याकरता प्रचड जनसमूह दुसऱ्या दिवशीं राजवाड्याभोवती जमला. या जमावांत ज्वलत जहाल लोकाचेहि बरेच मोठे मिश्रण होते. राजा आणि प्रजा याजमध्ये अशा प्रकारचा सलोखा घडून येणे, हेच त्यास पसंत नव्हते. या लोकानीं राजवाड्यासमोर दंग्यास आरभ केला. शेवटीं लोकास हांकून देण्या-

चा हुकूम राजाने केला. तेव्हा ड्रागून घोडेस्वाराचे एक पथक व ग्रेने-डियन पायदळाची एक पलटण तेथे येऊन लोकास निघून जाण्यास विनवू लागली. शक्य तोपर्यंत रक्तस्राव होऊ न देण्याचा हुकूम राजाने त्यास केला होता; पण दगेखोरानीच सैनिकावर हल्ला करण्यास सुरुवात केली, तेव्हा आत्मसरक्षणासाठी तलवारीस हात घालणे त्यानाहि भाग पडले.

काही अपघात होऊन एका ग्रेनेडियन शिपायाची बदुक आपोआप उडाली. इतक्यात दुसऱ्या एका शिपायाच्या चापावर धोडा लागल्यामुळे तिचाहि आवाज झाला. शिपायानी बुद्धिपूर्वक प्रहार केला नव्हता व दोन्हीहि गोळ्या हवेत उडाल्या होत्या; तथापि या अपघाताचा फायदा घेऊन बंडखोरानी ‘ खून खून,’ ‘ विश्वासघात,’ ‘ मोर्चामागे पळा, ’ ‘ शस्त्रे बाहेर काढा ’ अशा आरोळ्या मारण्यास सुरुवात केली. या आरोळ्यामुळे पुष्कळ लोक घाबरून जाऊन वाट फुटेल तिकडे पळत सुटले व ‘ सैनिक प्रजाजनाची कत्तल करीत आहेत,’ अशा आरोळ्या मारण्यास त्यानी सुरुवात केली. यानंतर बंडखोर व सैनिक याजमध्ये उघड लढाई जुंपली. बडखोराच्या पुढाऱ्यात बरेचसे विद्यार्थी आणि उदीम धदा करणारे लोकहि होते. हे लोक मोठ्या शौर्याने आणि निकराने लढले.

काहीं वेळाने ही लढाई थंड झाल्यानंतर कांही लोक राजवाड्यात शिरले व शिपायास शहराबाहेर काढण्याची विनंति त्यानी राजाला केली. लोक बिथरले असून नुसत्या सैनिकाना पाहूनच ते बुजतात, असे हे लोक राजास सागूं लागले. ना हो करता करतां राजानें या लोकाच्या म्हणण्यास मान देऊन सैनिकास हलविण्याचा हुकूम केला. बंडखोरांच्या

या भलत्याच मागणीस मान वाकवू नये, अशाबद्दल मुख्य सेनापति फॉ प्रिटव्हिज व युवराज वुइलियम यानी राजापाशी रदबदली केली. उलट मुख्य प्रधान कौट आर्निम बॉइट झेनबर्ग यानी लोकमतास मान द्यावा, असे राजास सुचविले. मुख्य सेनापतीच्या व युवराजाच्या मतास मान न देता राजाने आपले सैनिक शहराबाहेर घालविले. सैनिकाची पलटण शहराबाहेर जात असता ओरडाआरड करून बडखोरानीं तिचा अनेक प्रकारानी अपमान केला. राजाने एक जाहिरनामा प्रसिद्ध करून त्यात सर्व बंडखोरास क्षमा करण्याचे वचन दिले. बडखोरात जे लोक मारले गेले होते, त्याची स्मशानयात्रा बंडखोरानी मोठ्या थाटाने काढली. ' या स्मशानयात्रेस आपणहि हजर राहिले पाहिजे, ' अशी मागणी त्यानी राजापाशी केली. या वेळी राजाहि अगदीं दुबळा असल्यामुळे बडखोराची ही मागणी त्याने कबूल केली. काही सरदार, दरबारी लोक आणि बंडखोराचे प्रमुख बरोबर घेऊन राजा या लोकासमवेत स्मशान-यात्रेस गेला. या वेळी प्रशियाचे राजकीय निशाण काहीं बंडखोरानी यात्रेच्या आघाडीस चालविले होते.

बडखोराना अशा रीतीने शरण जाणे, हे राजाच्या पदवीला योग्य नव्हते, तथापि त्याचा स्वभाव दुबळा असल्यामुळे, त्याना तोड देण्याचे धैर्यहि त्याजपाशीं नव्हते. सैनिकानीं बंडखोरावर जो हल्ला केला, त्याला मूळ कारण राजपुत्र वुइलियम आहे, असे हे बडखोर लोकास सागत सुटले. ही गोष्ट भोळ्या जनतेला खरी वाटली आणि राजपुत्राबद्दल त्याचा राग इतका विकोपास गेला कीं, त्यामुळे राजपुत्राला काहीं दिवस बार्लिन सोडून लंडनला जाणे इष्ट वाटलें. ऑपेरा मोहल्यातील त्याचा खा-जगी वाडाहि जाळण्यास लोकांनीं कमी केले नसते, पण त्यावर कोणीं ' राष्ट्राची मालमत्ता ' असे शब्द लिहून ठेवल्यामुळे तो वाडा वाचला.

बर्लिन शहराची परिस्थिति अशा प्रकारची असता सयुक्त सभेच्या बैठकीस हजर राहण्याकरता बिस्मार्क तारीख २ एप्रिल रोजी बर्लिन शहरी येऊन पोहोचले. आपल्या नूतन पत्नीसमवेत काही महिने शॉन हॉसन येथे सुखासमाधानाने घालवावेत असा बिस्मार्क याचा विचार होता; पण बर्लिन शहरी झालेले दंगे, त्यात राजाचा व सैनिकाचा झालेला अपमान इत्यादि गोष्टी त्याच्या कानी गेल्यावर स्वस्थ बसणे त्यास शक्य नव्हते. ही बंडाची लाट थाबविण्याला त्या वेळी तरी त्याना काही उपाय दिसत नव्हता. यामुळे त्याचे चित्त अत्यंत उद्विग्न होऊन गेले होते. अशा प्रकारच्या मन:स्थितीत, त्यानी राजाला एक पत्र लिहिले व देहपातापर्यंत आपण महाराजाच्या बाजूस राहू, असे त्यानीं राजाला कळविले. ही राजनिष्ठा पाहून राजालाहि अत्यंत समाधान वाटले. बिस्मार्क याचे पत्र राजाने आपल्या मेजावर राजभक्तीची खूण म्हणून कित्येक महिनेपर्यंत नजरेसमोर ठेवले होते.

लोकाना शात करण्याच्या उद्देशाने अनेक पत्रात लेख लिहिण्यास बिस्मार्क यानी सुरुवात केली.सयुक्त सभेची बैठक लवकरच सुरू व्हावयाची होती. तींत राजाला सादर करण्याच्या मानपत्राचा मसुदा प्रथम पुढे यावयाचा होता. राजाने जे नवे हक्क लोकास दिले, त्याबद्दल सभेने या मानपत्रात आभार प्रदर्शित केले होते. हे मानपत्र बिस्मार्क यास फारसे आवडले नाहीं; तथापि परिस्थितीकडे लक्ष देऊन त्यानी त्याला आपली मान्यता दिली. या मानपत्राविषयी बोलताना एकदा सभेत बिस्मार्क स्वत: म्हणाले,

"बडखोराना नव्या सवलती मिळाल्या, याचा उल्लेख करून त्याबद्दल या मानपत्रात आभार मानले असल्यामुळे, हे मानपत्र मला आवडले

नाही. झाले ते होऊन गेले. ते विसरून जाण्यासाठी आपण सर्वांनी झटले पाहिजे. त्याचा पुनःपुन्हा उल्लेख करणे, मला इष्ट वाटत नाही. परिस्थितीकडे लक्ष देऊन मी या मानपत्राला आपली समति देतो, तथापि ज्या मार्गाने या सवलती मिळाल्या आहेत, तो लक्षात घेता त्याबद्दल मला आनंदहि होत नाही अथवा त्याबद्दल आभार मानावेत, असेहि मला वाटत नाही. बडखोरीच्या पद्धतीचा विजय होऊन सयुक्त जर्मन साम्राज्य खरोखरच निर्माण झाले, व त्याची उभारणी खरोखर दृढमूल पायावर झाली, तर या बंडखोराचे आभार मानण्यास भविष्यकाळी मी तयार होईन. पण सध्यातरी तसे करणे मला शक्य नाही."

हा मानपत्राचा मसुदा सभेत एकमताने पास झाला. श्लेस्वीग आणि हॉलस्टीन हे प्रात आपल्या राज्याला जोडण्याची खटपट डेन्मार्कचा राजा करीत होता. या गोष्टीला त्या प्रातातील प्रजाजनाची कबुली नव्हती. पूर्वींपासून ही स्वतत्र जोड जहागीर आहे, असे त्याचे ह्मणणे होते. ' त्याचे हे ह्मणणे बरोबर आहे, ' असे उद्गार प्रशियाच्या राजानेहि काढले होते. या बाबीबद्दल व पोलडातील भानगडीबद्दल सर्व प्रकारची माहिती सभेपुढे यावी, अशी मागणी बिस्मार्क यानी केली. जर्मन संघात येण्यास आपण कबूल असून डेन्मार्कचा सशस्त्र प्रतिकार करण्यासहि आपण कबूल आहो, अशा अर्थाचा निरोप श्लेश्विग आणि हॉलस्टीन प्रातातून प्रशियाकडे आला. या बरोबरच काही सैनिकाच्या मदतीचीहि मागणी त्या प्रातानी केली. तेव्हा प्रशियाच्या राजाने कांही पलटणी त्या प्राताच्या सरहद्दीवर पाठविल्या. डेन्मार्कविरुद्ध तुम्ही युद्ध पुकारणार काय ? असा प्रश्न बिस्मार्क यानी विचारला. तेव्हा त्यावर मुख्य प्रधानानीं उत्तर दिले, डेन्मार्कबरोबर आम्ही युद्ध करीत नाही. केवळ आमच्या हक्कांचे, हितसंबंधाचे व प्राताचे रक्षण

करण्यापुरतीच ही मोहीम आहे.' यावर बिस्मार्क ह्मणाले, 'अशा प्रकारची धरसोडीची राजनीति राज्याला अपायकारक होईल की काय अशी मला भीति वाटते.' पोलडच्या परिस्थितीबद्दल बिस्मार्क यानी विचारलेल्या प्रश्नास सरकारतर्फे जबाब मिळाला नाही. या वेळी पोल लोकानी उघडपणे बड सुरू केले होते. यामुळे पोझेनच्या जहागिरीत राहणाऱ्या जर्मन लोकाच्या जीविताची व वित्ताची शाश्वति त्यास वाटेनाशी झाली. जर्मन लोकाचे जीवित व मालमत्ता ही सुरक्षित आहेत, असे आश्वासन सरकारने दिले, तरी वस्तुस्थिति मात्र अगदी निराळी होती.

वर सागितलेल्या दोन प्रश्नाबद्दल बिस्मार्क यानी आपले मत 'मॅजबर्ग झिटंग' पत्रात पुढील प्रमाणे प्रसिद्ध केले.

"बंड केले ह्मणजे वाटेल ते हक्क मिळतात, ही गोष्ट बर्लिनच्या जनतेनेच पोल लोकास शिकविली. बर्लिनच्या जनतेनें बडखोराचा जयजयकार करून पोल लोकास उत्तेजन दिले व पर्यायाने त्याचाहि जयजयकार केला. या उपकाराची फेड आता कशी होत आहे, ती पहा. उच्छृखल झालेले पोल लोक आता दरवडेखोर बनून प्रशियाच्या प्रातातील जर्मन प्रजाजनास लुटीत आहेत व प्रसगी त्याचा खूनहि करीत आहेत. जर्मन बायकामुलाचे रक्त साडण्यासहि या बडखोरानी कमी केले नाही. जर्मन लोकानी राजाकडून जे नवे अधिकार मिळविले, त्याचा उपयोग आज अशा प्रकारे झालेला दिसत आहे. या नव्या अधिकारामुळे आलेल्या सामर्थ्याचा उपयोग अधिक चागल्याप्रकारे होईल, अशी मला आशा होती. फ्रान्सकडून आलसेस प्रांत घेऊन स्ट्रासबर्गच्या किल्ल्यावर जर्मनीची विजयपताका फडकविण्यात या सामर्थ्याचा उपयोग झाला असता, तर ती गोष्ट अधिक वाजवी झाली असती. प्रजास्वातंत्र्याच्या भलत्याच कल्पनाच्या मागें लागून आम्ही काय

कमाई केली आहे पहा ! जर्मनीने कित्येक शतकाच्या अवधींत आपल्या मनगटाच्या जोरावर पोलंडमध्ये जी कमाई केली होती, ती मात्र आज आम्ही गमावून बसलो. असल्या प्रकारच्या कल्पनातरंगास वश होण्याने पोलंड आपल्या हातचा जाण्यावाचून दुसरा कोणताच परिणाम होणार नाही."

या लेखाखालीं 'शॉनहॉसनचा जमीनदार' अशी सही बिस्मार्क यानीं केली होती. अशाच आशयाचे दुसरेहि अनेक लेख दुसऱ्या वर्तमानपत्रातून त्यानी प्रसिद्ध केले होते. या पत्रातून जर्मनीला वास्तविक कशाची गरज आहे, याचे विवेचन त्यानी सविस्तरपणे केले होते. हे लेख बिस्मार्क यानी लिहिलेले आहेत, हे राजाला समजताच त्यानें बिस्मार्क यास अनेकवार भेटीला बोलाविले व पुढील कारभारासबंधी त्याचा सल्लाहि घेतला.

देशाच्या कारभारात जो घोटाळा माजला होता, तो काढून टाकून त्याची शिस्त ठरविण्यास काय उपाय योजावेत याबद्दल बिस्मार्क याशी राजाचे खलबत एका बागेत चालले होते. विशेष कडक उपाय योजल्यास लोक बिथरतील, असे राजाचे ह्मणणे होते. यावर बिस्मार्क ह्मणाले, "दुबळेपणाची, अथवा धरसोडीची नीति मात्र राज्यास अपायकारक झाल्यावाचून राहणार नाही. महाराज, आपण धैर्य धरा. जो मार्ग राज्याचे हित करील, अशी आपली खात्री आहे, त्याचा अवलंब धीटपणाने केल्यास अंती आपणास खास यश येईल."

इतक्यात राणी इलिझाबेथ एका झुडुपाच्या आडून येऊन ह्मणाली, "बिस्मार्क, महाराजाना शहाणपणा शिकविण्याची तुम्हाला छाती तरी कशी होते ?"

महाराज हसून ह्मणाले, “ जाऊदे, त्याच्या भानगडीत तू पडूं नकोस. त्याला योग्य मर्यादेत ठेवण्याचे मला पूर्ण सामर्थ्य आहे.”

पूर्वी सांगितलेली कायदेकारी सभा आता ‘राष्ट्रीयसभा’ या नावाखाली भरणार होती. लोकमतानुसारे नव्या नियमाची रचना करण्याचे काम तिने हाती घेतले होते. त्याचप्रमाणे सर्व जर्मन संस्थानाचे एक मोठे पार्लमेंट फ्रँकफर्ट येथे तारीख १८ मे रोजी भरले होते. या दोन्ही संस्थाचा मार्ग बिस्मार्क यास पसत नसल्यामुळे त्याच्याशी कोणताहि संबंध ठेवणे बिस्मार्क यास बरे वाटले नाही. तेव्हा त्यातून आपले आग काढून घेऊन ‘न्यू प्रेश्विश झिटग’ नावाचे एक वर्तमानपत्र त्यानी सुरू केले. या पत्रावर आयर्न क्रासची खूण प्रमुख स्थानी छापली असल्यामुळे लोक त्या पत्राला ‘क्रूझ झिटंग’ असे ह्मणू लागले.

बर्लिन येथे राष्ट्रीय सभेचा व फ्रॅंकफर्ट येथे जर्मन पार्लमेंटच्या बैठकी पुष्कळ वेळा भरल्या तथापि एवढ्या खटपटीचे प्रत्यक्ष फळ मात्र काहीं दिसले नाही. अनेक प्रकारच्या मुद्यावर कित्येक महिनेपर्यंत शाब्दिक वादविवाद झाले, तटेबखेडे झाले व व्याख्यानाचा पाऊस पडला, पण शेवटी शुष्क पांडित्यावाचून त्यातून दुसरे काही निष्पन्न झाले नाही. बर्लिनमध्ये बडखोराचा अम्मल अद्यापिहि जारी होता. अथवा तेथे कोणाचाच अम्मल नव्हता, असे म्हणणे अधिक युक्त होय. तेथे सर्वेच बेबंदशाही माजली असून कोणाचाहि पायपोस कोणाच्याहि पायात नव्हता. असल्या प्रकारच्या उपहासास्पद प्रकारास आळा घालून राज्यशकट सुरळीत मार्गाला लावण्यास लागणारे धैर्य कोणापाशींच नव्हते.

राज्यकारभाराची ही स्थिति अशाप्रकारे बेशिस्तपणाच्या कळसास पोहोचली असताहि तिचा संपर्क सैन्याला मात्र लागला नव्हता. श्लेश्विग

व हॉलस्टीन प्रातात गेलेल्या लष्करी तुकडीने फार शौर्य गाजविले. फील्ड मार्शल रँगल यानी फार शितापीच्या हालचाली करून जटलंडपर्यंत सारा देश थोड्याच अवधीत आक्रमण केला. यानतर डेन्मार्कशी तह होऊन रँगल याची बदली मुख्य सेनापतीच्या जागी झाली व बर्लिन येथे माजलेली अदाधुंदी नाहीशी करण्याचे काम या नव्या सेनापतीने ताबडतोब हाती घेतले. मुख्य सेनापतीची जागा मिळताच त्यानी एक जाहीरनामा प्रसिद्ध केला. " या प्रातात प्रथम स्वस्थता नादेसे करणे हे माझे कर्तव्य आहे. चागल्या नागरिकाच्या मदतीने हे कार्य पार पडत नाही, असे मला दिसून आले, तर अन्य उपायाची मी योजना करीन " अशा अर्थाचा मजकूर या जाहीरनाम्यात होता.

या वेळींहि बिस्मार्क याचे राजाजवळ चागले वजन होते. बिस्मार्क याच्याच सल्ल्याने कौट ब्रँडनबर्ग याची नेमणूक प्रधानमंडळाच्या अध्यक्षाच्या जागी राजाने केली होती. कौट ब्रँडनबर्ग हे मोठे दूरदर्शी मुत्सद्दी असून राजाच्या विश्वासास पूर्ण पात्र होते. राज्याच्या हिताशिवाय दुसरा कोणताहि स्वार्थी हेतु त्याच्या चित्तात नव्हता. त्या काळच्या मुत्सद्यात हे गुण फारसे ढळढळीतपणे आढळून येत नव्हते. राज्याची शिस्त या नेमणुकीमुळे हळू हळू पूर्वपदावर येत चालली. राज्यशकटाच्या दोऱ्या आपल्या हाती आता खास येतात, असे राजासहि वाटून बर्लिन येथून गेलेले सैन्याचे ठाणे; तेथे पुन्हा आणून ठेवण्याचा हुकूम त्याने फील्ड मार्शल रँगल यास केला. राष्ट्रीय सभेची बैठक अद्यापि चालूच होती. सैन्याचे ठाणे पुन्हां बर्लिन येथे आल्यास आपल्या पूर्वीच्या साऱ्या यशाला हरताळ लागेल, अशी भीति सभेच्या चालकाना पडली. तेव्हा राजाने हा आपला हुकूम अमलात आणू नये यासाठी राजाचे मन वळविण्याकरिता सभेने एक डेप्युटेशन राजाकडे पाठविले. या मंड-

ळाने राजाचे मन वळविण्याचा पुष्कळ प्रयत्न केला. राजाच्या भित्रे-पणाचा अनुभव पूर्वी एक वेळ त्याना आला असल्यामुळे त्याला धमकी देण्यासहि त्यानी कमी केले नाही. जेकबी नावाचा एक कॉनिस्बर्ग येथील प्रतिनिधी राजाला ह्मणाला, " वस्तुस्थिति लक्षात न घेणे, हा दुर्गुण सर्वच राजाच्या ठिकाणी आजपर्यंत आढळून आला आहे." या डेप्युटेशनच्या म्हणण्याला उत्तरहि न देता राजाने त्यास रजा दिली.

राजाच्या हुकुमाप्रमाणे सैन्याचा तळ पुन्हा बर्लिन येथे पडला. शहरात सैनिक फिरू लागताच मारामारीस व रक्तपातास पुन्हा सुरुवात होईल, अशी भीति बर्लिन नागरिकास पडली होती. दगेखोराच्या अनिष्ट वागणुकीचा वीट साऱ्याच लोकास आला होता. यामुळे सेनापति रँगल यानीं वर सागितलेला जाहिरनामा प्रसिद्ध करताच सर्व नागरिकानीं मोठ्या उत्साहाने त्याचा जयजयकार केला. रँगल यानी आपल्या सैन्याची मिरवणूक ब्रॅडनबर्ग दरवाजातून काढून सर्व शहरभर मिरविली. ही मिरवणूक पाहण्यास सर्व शहर लोटले होते. घराच्या छपरावरून आणि शहरातील झाडावरूनहि लोकाचे थवे आढळून येत होते. शहराच्या मुख्य चौकात ही मिरवणुक पोहोचली, तेव्हा सैनिकास तेथेच उभे करून रँगल यानी एक लहानसे भाषण तेथे केले. ते ह्मणाले, "जेथे शाततेचा भंग होईल, तेथे शातता प्रस्थापित करण्याच्या कामावर माझी नेमणूक झाली आहे. कायदा मोडला गेला, तर तो प्रस्थापित करण्याचे माझे कर्तव्य आहे. माझे सैनिक शूर आहेत, त्याच्या तलवारी पाणीदार आहेत आणि त्याच्या बदुकाही भरून तयार आहेत. बर्लिनचे नागरिक हो, तुम्हाला धमकी दाखविण्यासाठी मी आलो नसून तुमचे संरक्षण करण्यासाठी आलो आहे. महाराजानीं जे स्वातत्र्य तुम्हास दिले आहे व तुमच्या हितासाठीं जे कायदे केले आहेत, त्याचे संरक्षण करण्यासाठीं मी येथे आलो आहे. "

लोकानी टाळ्याचा मोठा गजर केला. सेनापति पुढे ह्मणाले, “ बर्लिनशहरवासी लोक हो, माझा हा बेत तुह्मास पसत आहे का ? ” यावर ‘ होय होय. ’ असा ध्वनि चोहोकडे निवाला.

सेनापति पुढे बोलू लागले, “ माझे ह्मणणे तुम्हास पसंत पडले, हे पाहून मला फार संतोष होतो. तुम्हा नागरिकासाठी जे काही मी करीन ते तुमच्या मदतीनेच करीन.”

यानतर सर्व कारभाराला शिस्त लावण्याचे कार्य रॅंगल यानी हाती घेतले. राष्ट्रीय सभेची बैठक बर्लिन येथून उठवून ब्रॅंडनबर्गला नेली. या ठिकाणीहि सभेच्या बऱ्याच बैठकी होऊन पुष्कळ भवति न भवति झाली; तथापि सभेच्या हातून प्रत्यक्ष कार्यभाग काहीच होत नसल्यामुळे लोकांना तिचा आपोआपच वीट येऊ लागला. बर्लिन शहरातील बडावा मोडण्याचे कार्य रॅंगल यानी शौर्याने आणि चातुर्याने चालविले होते. उरलेल्या थोड्याशा बंडखोरानी बर्लिनचा किल्ला आपल्या ताब्यात घेऊन तेथे ते दबा धरून बसले होते. रॅंगल हे आपल्या मदतगारासह किल्ल्या पर्यंत गेले व तेथे मोठ्याने ओरडून म्हणाले, “ तुम्हाला बंदुका उडवावयाच्याच असतील, तर माझ्यावर निशाण झाडा. ” सेनापतीचे हे धाडस पाहून बडखोर घाबरून ताबडतोब शरण आले. त्यानी आपल्या भरलेल्या बंदुका जशाच्यातशाच सेनापतीच्या स्वाधीन केल्या. या परिस्थितीसंबंधाने बोलताना रॅंगल पुढे एका वेळी म्हणाले, “ त्या वेळची परिस्थिति अत्यंत भयानक होती खरी, तथापि परमेश्वराच्या कृपेने रक्ताचा एकहि बिदु साडल्याशिवाय मला पुन्हा शातता प्रस्थापित करता आली.”

बर्लिन शहरात पूर्ण शातता होऊन लोक पूर्ववत् आपल्या उद्योगधंद्यास लागले. राज्यपद्धतीचे गाडे आता कोणत्या मार्गाने जाणार

याची वाट लोक उत्सुकतेने, पण शांततेने पहात होते. अशा रीतीने बंडखोराची सारी गडबड शांत झाली, हे पाहून बिस्मार्क यास आनंद झाला, हे सांगावयाला नकोच. आपल्या पक्षाच्या लोकांचा आतां खात्रीने विजय होणार, असे त्यास वाटू लागले. त्यांनी काढलेले क्रूझ झिटंग या वेळी चांगले भरभराटीस येऊ लागले होते. याच वेळी त्यांचे पहिले अपत्य मेरी इलिझाबेथ जोहाना ही तारीख २१ आगस्ट रोजी जन्मास आली.

या वेळीं त्याच्या भावी आयुष्यांतील एक मोठे प्रतिस्पर्धि त्यास प्रथम भेटले. याचे नांव कौंट फॉ बोस्ट असे होते. राबर्ट ब्लूम नावाच्या एका आस्ट्रियन राजद्रोह्यास नुकतेंच फांशी देण्यात आले होते व त्यामुळे साऱ्या जर्मनीभर खळबळ उडून गेली होती. याच विषयासंबंधी बोस्ट व बिस्मार्क याजमध्ये त्या प्रथम भेटींत मोठा कडाक्याचा वाद-विवाद झाला.

बिस्मार्क यास प्रधानमंडळांत घ्यावें अशी सल्ला नोवेंबर महिन्यांत राजाला मिळाली, पण राजानें बिस्मार्क याची नेमणूक करण्याचें नाकारलें. तेव्हां राजा ह्मणाला, " बिस्मार्क फार जहाल आणि उतावळा आहे. त्याच्या अंगाला रक्ताचा वास येतो. त्याची नेमणूक पुढे केव्हां तरी करतां येईल."

यानंतर इ. स. १८४९च्या फेब्रुआरी महिन्यांत राष्ट्रीय सभेसाठीं होणाऱ्या निवडणुकीची धामधूम सुरू झाली. रॅथेनो शहरातर्फे प्रतिनिधि ह्मणून बिस्मार्क निवडून आले. बिस्मार्क याच्या उतावळ्या व धाडशी स्वभावाचें प्रदर्शन या बैठकींत वारंवार होत असे.

एका प्रसंगीं ते ह्मणाले, "बंडाचें केंद्रस्थान नेहमीं शहरांतच असतें. खेडींपाडीं आणि मध्यम गांवें असल्या भानगडींत कधीं पडत नाहींत.

या करता जगातील सारी शहरे उध्वस्त करून टाकणे बरे." हे भाषण ऐकून सारी सभा आश्चर्याने थक्क होऊन गेली असली, तर त्यात नवल नाही. त्याच्या या भाषणामुळे त्याना 'शहराचे शत्रु' असे टोपण नाव लोकानी दिले. त्याची शेकडो ' हास्य चित्रे ' निघून ती बर्लिन शहरात जिकडे तिकडे विकली गेली.

इ. स. १८४९ च्या फेब्रुआरी महिन्याच्या २६ व्या तारखेस लोकप्रतिनिधींची (Lower Chamber) बैठक भरून तीत राजाचे भाषण वाचले गेले. या बैठकीत अनेक प्रश्नावर भवति नभवति झाली व बिस्मार्क यानी आपल्या शत्रूचा पुष्कळसा समाचारहि घेतला. बर्लिन शहरात अद्यापि सैन्याच्या तुकडीचे ठाणे कायम होते. हे ठाणे उठवून लावण्याचा ठराव सभेपुढे आला, तेव्हा त्यावर बिस्मार्क यानी पुढील भाषण केले.

" लोकाची मनःप्रवृत्ति अगदी शात होऊन बंडाचा बीमोड झाला आहे, असे आमच्या प्रतिपक्षाचे ह्मणणे आहे; पण १७ मार्च रोजीं घडलेल्या गोष्टीमुळे या त्याच्या मतास मुळीच पुष्टि मिळत नाही. या दिवशी गतवर्षीच्या मारामारीचा वार्षिक दिन ह्मणून लोकानी उत्सव केले. या उत्सवानिमित्त भरलेल्या सभात जी गीते ह्मणण्यात आली, ती शातीची निदर्शक नव्हती. यातील काही काही गीते माझ्या पाहण्यांत आलीं. यापैकी एकात 'मरेपर्यंत तलवार खालीं ठेवूं नका.' असा उपदेश केला आहे. दुसऱ्या एकात 'आरक्त निशाणाभोवती जमा' अशा अर्थाचा उपदेश आहे. या तांबड्या निशाणाचा अर्थ काय, हे आपणा सर्वाना ठाऊक आहेच. असल्या प्रकारची गाणी ज्या सभातून गायिली गेली, त्या सभास आमच्या प्रतिपक्ष्यापैकी कोणी हजर होते की नाही ? असा प्रश्न मी त्यास करतो. या गाण्यात आरक्त निशाणाचा उल्लेख आहे. जुलमी सत्ताधिशाच्या रक्ताने हे निशाण रग-

विले आहे, असा गर्भितार्थ या गाण्यात ध्वनित केला आहे. हे जुलमी सत्ताधीश कोण ? या प्रश्नाचे उतर आमचे लोकसत्तावादी प्रतिनिधी देतील काय ?

“ लोकसत्तावादी प्रतिनिधींहो, माझी मते तुमच्याहून अगदी भिन्न आहेत, हे मला पूर्ण माहित आहे. तुमच्या मताचा येथे उल्लेख करावा, असा माझा मुळीच उद्देश नव्हता. तुमची मते बोलून दाखविण्यासाठी माझी निवडणूक झालेली नाही. प्रतिपक्षीयानो, गडबड करून माझ्या भाषणात तुह्मी व्यत्यय आणला, तर हा वादविवाद अधिक लाबण्यावाचून दुसरा काही फायदा व्हावयाचा नाही. नुसत्या आरडाओरड्याने जे आपल्या प्रतिपक्षास चीत करूं पाहतात, त्याचे बुद्धीचे शस्त्र अगदी बोथट झालेले असते, अथवा ते त्याजपाशीं मुळीच नसते, एवढे मात्र दिसून येते. ज्याना बुद्धिवाद करावयाचा असेल त्यानी माझे भाषण संपल्यानंतर आपला कोटीक्रम खुशाल सभेपुढे माडावा. हुश्हुश्, आरडा ओरडा आणि बेसूर आलाप, असल्या गोष्टीनी तुमचे ह्मणणे सिद्ध होणार नाहीं. ज्याना ही गाणीं गाण्याची हुक्की आली असेल, त्यानीं सभा आटोपल्यानतर खुशाल तसे करावे. ”

पलटणीचे ठाणे उठवूं नये, ही बिस्मार्क याची सूचना १८५ विरुद्ध १४३ मतानी नापसंत झाली. दुसऱ्या दिवशींच्या बैठकींत बंडखोराना क्षमादान करावे, या ठरावावरहि बिस्मार्क यानी असेच जोरदार भाषण करून आपले प्रतिकूल मत दिले. या वेळीं बिस्मार्क यानीं केलेल्या भाषणावरून स्पष्ट बोलण्याची त्याची छाती उघड दिसून आली.

बंडखोरास क्षमादान करण्याच्या बाबतींत बिस्मार्क याचा मुख्य आक्षेप असा होता कीं, सभेची मागणी राजाच्या हक्का आड येते. दयादान हा राजाचा विशेष हक्क आहे. सभेच्या सागण्याने राजाने दयादान

करणे ह्मणजे अर्थातच त्याने आपला हक्क गमावणे होय. ते म्हणाले, " सभेने अशी मागणी करणे म्हणजे राजाला धमकी देणेच होय. याशिवाय बडखोराना क्षमादान न करण्याला दुसरेहि एक कारण आहे. अशाप्रकारे कोणत्याहि अपराधाबद्दल वारवार क्षमा होऊ लागली, तर नीति आणि अनीति यांच्या मर्यादा लोकाच्या मनातून समूळ नष्ट होतील. आताच या विपयासबधी दोन प्रतिनिधींनी जी भाषणे केली, त्यावरूनहि माझ्या म्हणण्यास कशी पुष्टी मिळते, हे सभेच्या लक्षात येईल.एक प्रतिनिधि आपल्या भापणात म्हणाला, 'लोकानी सर्व बडखोरास क्षमा केली आहे.' यावरून राजाच्या क्षमेचा हक्क लोकाकडे आला आहे, असे या प्रतिनिधींचे ह्मणणे दिसत नाही काय ? बडखोराना क्षमा करणे हे राजाच्या मर्जीवर आहे. (बंडखोर ? कोण ? असा ध्वनि.) होय होय, त्याना मी बंडखोरच ह्मणतो. गादीच्या हक्काचा सशस्त्र प्रतिकार करणारे लोक बंडखोर याच नावास पात्र होतात. दहापाच माणसें जमा करून एकाद्या दुबळ्या सरकाराला, कोणतीहि गोष्ट आपल्या मर्जीनुरूप करावयास भाग पाडणे, अथवा सरकारानी तसे न केले, तर शहरात मोर्चेबंदी करून बड करणे विहित आहे, हे मत लोकात कसे प्रचलित होत आहे, हे या प्रतिनिधीच्या उदाहरणावरून सभेस दिसून येणारे आहे. आमचे प्रतिपक्षी हे खरोखर बंडखोराचा पक्ष घेऊन भाडत आहेत. मानवी न्यायाने मिळणाऱ्या योग्य शासनापासून बंडखोराचा बचाव ते करूं पाहत आहेत. सत्य, स्वातंत्र्य आणि न्याय ही त्याच्या बाजूला नसून आमच्याच बाजूला आहेत. पार्लमेंटी वादविवादाने या तत्वाचा निकाल लागत नसून दहाबारा मताच्या आधिक्यानेहि तो लागत नाही. युद्धदेवता आपल्या हातातल्या पोलादी दंडानेच या प्रश्नाचा कायमचा निकाल लावीत असते. "

फ्रँकफर्टच्या पार्लमेंटाने राजे चवथे फ्रेड्रिक वुइलियम यास जर्मन बादशाहीचा राजमुगुट तारीख ३ एप्रिल रोजी देऊ केला, पण त्याचा स्वीकार करण्याचे त्यानी नाकारले. अशा प्रकारे पार्लमेंटाने दिलेले बादशाहीचे तक्त राजाने का नाकारले, याबद्दल बिस्मार्क यानी पुढील कारण दिले आहे. ते ह्मणतात, " फ्रँकफर्ट पार्लमेंटाने देऊं केलेला राजमुकुट अत्यत तेजस्वी असेल, पण प्रशियन राजमुकुटाचे सोने वितळवून तो केलेला आहे, हे लक्षात ठेवले पाहिजे. प्रशियन राजघराण्याची सत्ता नियत्रित करून मग त्याला असला मोठेपणा देण्याने फारसा फायदा होईल, असे मला वाटत नाही."

तारीख ७ एप्रिल रोजी राजाने हा मान स्वीकारण्याचे साफ नाकबूल केले. त्यावेळी राजा म्हणाला, " राजमुकुट फक्त रणमैदानावरच मिळविले जातात." राजाच्या या शब्दात किती सत्य भरले होते, याची कल्पना त्या वेळी लोकाच्या मनातहि आली नसेल.

तारीख २७ एप्रील सन १८४९ रोजी राजाच्या हुकुमाने राष्ट्रीय प्रतिनिधी सभेची बैठक बरखास्त झाली. लोकसत्तेच्या बाजूने भाडणाऱ्या प्रतिनिधीच्या दृष्टीने महत्वाचे असे काहीच कामकाज बैठकीत न झाल्यामुळे त्याची अगदीं निराशा झाली. राजाची पूर्वकालीन सत्ता हळूहळू त्याच्या हातात पुन्हा जाणार, अशी चिन्हे दिसूं लागली. तसे झाले, तर आपले हाल होतील, असेहि लोकसत्तावाद्यास वाटूं लागले. त्यापैकीं काहीजणानी तर अमेरिकेतहि जाण्याची तयारी केली.

तारीख ७ आगष्ट रोजी असेब्लीची (राष्ट्रीय प्रतिनिधीची सभा) आणखी एक बैठक भरली. फॉ रॅडोविट्झ् या नावाच्या प्रधानाने एक नवा त्रिकुट संधी झाला असल्याची हकीकत सभेला कळविली. प्रशिया, सॅक्सनी

आणि हॅनोव्हर या तीन संस्थानाच्या राजानी हा तह घडवून आणला होता. हा संधि बिस्मार्क यास पसंत पडला नाही. तारीख ६ सप्टेंबर रोजी केलेल्या भाषणात आपल्या नापसंतीचीं कारणें त्यानी सागितली आहेत. "आजपर्यंत आम्ही प्रशियन लोक केवळ स्वावलंबित्वामुळेच जिवंत राहिलो आहो. अनेक वर्षाच्या प्रशियन राज्यकर्त्यांच्या खटपटीने जें सैन्य तयार झाले, त्यानेच आजतागाईत आमची अब्रु राखिली आहे. आमच्या राष्ट्रीय गरजा आजपर्यंत प्रशियन खजिन्यानेच भागविल्या आहेत. या स्वावलबित्वामुळेच प्राशियन राजा आणि प्रशियन प्रजा यास परस्परां-बद्दल आदर वाटत असून यामुळेच परस्परात एकोपा राहिला आहे. माझे हे एकट्याचेच मत आहे, असे समजू नका. माझे पुष्कळ देशबाधव निःसशय याच मताचे आहेत. वाळून कोळ झालेल्या पानाची पावसा-ळ्यात जशी स्थिति होते, तशी या तहाच्या चिटोऱ्याची स्थिति झाली, तरी त्यानंतरहि आम्ही पूर्वीसारखेच बाणेदार प्रशियन राहूं अशी माझी खात्री आहे. परमेश्वर माझी ही आशा सफल करो." स्वदेशाबद्दल बिस्मार्क यास किती अभिमान होता, हे तारीख २४ सप्टेंबर रोजी केलेल्या भाष-णावरून दिसून येईल. राज्यकारभारास लागणाऱ्या खर्चाची यादी नामं-जूर करण्याचा हक्क प्रतिनिधींस आहे की नाही, हा विषय वादास निघाला असता ते म्हणाले, "मी प्रशियात जन्मास आलो, याबद्दल मला नेहमीच मोठा अभिमान वाटतो. आणि परक्या देशातून मी प्रवास करून आलो, म्हणजे तर माझा हा अभिमान दुणावतो."

बिस्मार्क हे अप्रतिम वक्ते आहेत आणि त्याचीं भाषणे फार जोरदार असतात, असा अनुभव लोकास आला खरा, तथापि बिस्मार्क यास आपल्या पूर्ण तर्फेचा असा पक्ष निर्माण करता आला नाही. त्याना अनेक शत्रु होते व त्याजकडून त्याना पुष्कळसा उपद्रवहि होत होता.

स्वपक्षाचे व राजाचेहि समर्थन करणे, अशी दुहेरी कामगिरी त्यास करावी लागत होती. अशा प्रकारच्या अडचणीच्या परिस्थितीत न डगमगता आपले काम मोठ्या शांततेने व धैर्याने ते करीत होते. यावरूनच त्याचे असामान्यत्व दिसून येते. प्रतिनिधी सभेत त्यास महत्वाचे असे काही कार्य साधता आले नाही, यामुळे जे थोडेबहुत दुःख त्यास झालें असेल, त्याची भरपाई दुसऱ्या एका गोष्टीने या वेळी झाली. तारीख २८ दिसेंबर रोजी त्यास पहिल्या पुत्ररत्नाचा लाभ झाला. या मुलाचे नाव त्यानीं निकोलस-हेनरी-फर्डिनंड-हरबर्ट असे ठेवले.

इ. स. १८५० च्या जानेवारीच्या ३१ तारखेला असेंब्लीने सुचविलेल्या काही फेरफाराप्रमाणे राज्यशासनपद्धतीचा नवा खर्डा तयार होऊन त्यावर राजाने शिक्कामोर्तब केले. इ. स. १८५० च्या मार्च महिन्याच्या २० व्या तारखेस राष्ट्रीय पार्लमेंटाची बैठक अर्फुर्ट येथे भरली. या बैठकीत बिस्मार्क हे रॅथेनो भागातर्फे निवडून आले होते. याच बैठकीत पार्लमेंटाचे सेक्रेटरी या नात्याने त्याची नेमणूक होऊन दरबारी नौकरीत त्याचा प्रथम प्रवेश झाला.

पूर्वीच्या बैठकीप्रमाणे या बैठकीतहि महत्वाचे असे एकहि कामकाज झाले नाहीं. या बैठकीचे एकदर काम पुरते महिनाभरहि झालें नाही. पूर्वीच्या बैठकी दहादहा बाराबारा महिने वादविवाद करून काहीच साध्य करीत नसत, त्या अर्थी ही बैठक निष्कारण लांबली नाही, हेच मोठे कार्य झाले असे ह्मणावयास हरकत नाही. या बैठकीत बिस्मार्क यानीं फक्त एकच भाषण केले. त्यात ते ह्मणाले,

" सद्गृहस्थ हो, आपल्या जुन्या प्रशियन मनोवृत्ति ध्यानात धरून त्याच्या अनुरोधाने आपण वागलो नाही, तर राज्यशासनपद्धतीच्या या नव्या खर्ड्याचा काहीं उपयोग होईल, असे मला वाटत नाही. एकादा नवा

खर्डा तयार झाला आणि त्यावर राजमुद्रा झाली, म्हणजे तेवढ्यानेच सर्व सुधारणा पुरी झाली, असे होत नाही. केवळ हट्टाने या सुधारणा प्रशियन जनतेवर तुह्मी लादू पहाल, तर तेजदार घोड्यावर माड ठेवू पाहणाऱ्या नवख्या स्वारासारखी तुमची अवस्था होईल. आपणावर स्वारी करणारा स्वार नेहमीचा सराईत स्वार नाही, ही गोष्ट तेजदार घोड्याच्या लक्षात आली, ह्मणजे त्या नवशिक्याला जसे तो गटारात फेकून देतो, त्याच प्रमाणे तुमचीहि गति होईल."

यावर बेसरमन् नावाच्या एका प्रतिनिधीने काही आक्षेप घेतल्यावरून त्यानीं त्याला पुढील उत्तर दिले. "आमच्या प्रशियन मनोवृत्तीची तुलना मी तेजदार घोड्याबरोबर केली, याबद्दल माझ्या एका प्रतिनिधी मित्राने आक्षेप घेतला आहे, पण पूर्वकाळी ज्या काही गोष्टी घडून आलेल्या आहेत, त्यावरून माझ्या या मतास पुष्टीच मिळते. गेल्या वर्षाच्या मार्च महिन्यात झालेल्या वादळाचा जो शेवट झाला, त्यावरूनहि हीच गोष्ट सिद्ध होते. प्रशियन जनतेच्या तोंडात लगाम देऊन तिला आम्ही वाटेल तिकडे नेऊ, असे कोणास वाटत असेल, तर तो त्याचा भ्रम होय. प्रशियन जनतेवर अधिराज्य गाजविण्यासाठी पुढे सरून ज्या लोकानी प्रशियाच्या गरुडांकित ध्वजाचा अपमान केला, त्या लोकाना त्याच गरुडाच्या पखाखाली अखेरीस आश्रयास यावे लागले."

अर्फुर्ट येथील ही बैठक राजाज्ञेने तारीख २० एप्रील रोजी बरखास्त झाली.

ही बैठक आटोपल्यानंतर शांततेच्या सुखाचा अनुभव घेण्याकरतां बिस्मार्क शॉनहॉसन गावीं आले. या बैठकीत त्यास बरेच सरकारी कामकाज करावे लागले होते. आता ही सुट्टी आनंदात व चैनीत

घालवावयाची असा त्याचा बेत होता. हे दिवस आपल्या मुलाबाळाबरोबर त्यानीं कशा रीतीने घालविले, हे त्याच्या पुढील पत्रात दिसून येते. तारीख २५ जून रोजी आपल्या बहिणीला ते लिहितातः—

" तुझ्या २४ साव्या वाढदिवसानिमित्त मी तुझे अभिनंदन करतो. वास्तविक पाहता तुझे हे पूर्ण समजुतीचे वय आहे; पण तू स्त्री असल्यामुळे कायदेपडित मात्र तुला समजूतदार म्हणणार नाहीत. स्त्रियाना मोठाले मुलगे होऊन नातवडे झाली, तरी सुद्धा आमच्या कायदेपडिताच्या दृष्टीने त्याना समजूत येतच नाही. माझ्याभोवतीं सध्यां विलक्षण कटकटी आहेत. तुझा नवा भाचा पचम स्वरात ओरडतो आहे आणि तुझी भाची हळूहळू रडते आहे. याच्या सुरातच त्याना साभाळणाऱ्या दाया आपलाहि सूर मिसळवित आहेत. आजूबाजूंला भिजलेले कपडे पडले आहेत आणि दूध पाजण्याच्या बाटल्या नमस्कार घालीत आहेत. अशा थाटात अस्मादिकाची स्वारी स्वाधिष्ठानी विराजमान झालेली आहे. कोठेतरी समुद्रतटाकी चला, असे टुमणे माझ्यामागे लागले आहे. खरोखर येथून कोठेहि जाण्याची माझी इच्छा नाहीं; पण काय करावे ? तुझ्यासारख्या आत्याबाईच्या ह्मणण्याला मान न दिला, तर प्रत्येक बारीकसारीक गोष्टीचे खापर माझ्या डोकीवर फुटावयाचे. मेरीला किंवा हर्बर्टला एकादी अधिक शिक आली, तर त्याना हवेवर न नेल्याचा तो परिणाम, असे तूच उद्या ह्मणूं लागशील. कद्रू, दुष्ट, रानटी, अशी किती विशेषणे तूं मला देशील याचा नियमच नाही. मुलाच्या सत्तर वर्षांपर्यंत त्याना जे काही आजार होतात, त्या साऱ्याचे कारण बापाने त्याना हवा खाण्याच्या ठिकाणी नेले नाहीं, हे असते. तुह्मी स्त्रिया तरी हे कारण सागण्यास चुकणार नाही. आता माझ्या मनात नसताहि बाल्टिक किनाऱ्याचे दर्शन घेण्याचा मीं बेत केला आहे."

ऑक्टोबर महिन्यात राजाबरोबर शिकारीस जाण्याचे आमंत्रण बिस्मार्क यास आले. बिस्मार्क याच्या भेटीसाठी शिकारीचे निमित्त राजाने केले होते, तथापि त्याचा अतःस्थ हेतु वेगळाच होता, ही गोष्ट बिस्मार्क याच्या लक्षात आल्यावांचून राहिली नाही. राजकारणविषयक काही गोष्टीचा खल राजाला बिस्मार्क याजपाशी करावयाचा होता. या वेळीं एक नवा तह होण्याची वाटाघाट चालली होती. जेना येथे झालेल्या पराभवाने प्रशियाचे जेवढे नुकसान झाले, तेवढेच नुकसान या कागदी शस्त्राने होणार होते. राजाने तारिख ३ नवबर रोजीं मुख्य प्रधान रॅडोव्हिट्झ् यास राजीनामा देण्यास लावले. प्रधानानीं राजीनामा दिला, त्या वेळी बिस्मार्क ह्मणाले, "आमच्या सर्वाच्या मनाजोगी अशी ही एकच गोष्ट प्रधानसाहेबानी इतक्या दिवसाच्या कारकीर्दींत केली. आता त्याचा प्रवास सुखाचा होवो, असा आशिर्वाद आह्मी मनापासून त्यास देतो. माझ्या छातीवरचे एक मोठे दडपण निघून गेले, असे मला वाटते."

तारीख २१ नवंबर रोजी चेंबरची बैठक पुन्हा भरली व तारीख २९ नवंबर रोजी आस्ट्रियाशी 'ऑलमुझ' चा तह झाला. हेसेच्या संस्थानात बडावा अझून चालूच होता. तो मोडून टाकण्याकरिता आस्ट्रिया आणि प्रशिया या दोन्ही सस्थानानीं सैन्ये रवाना केलीं. आस्ट्रिया आणि प्रशिया याजमध्ये या बाबीत खडाजगी उडणार असा रंग दिसूं लागला. या वेळी रशियाच्या झारने मध्ये पडून हे भांडण मिटविले नसते, तर आस्ट्रिया आणि प्रशिया या दोघात खास युद्ध जुंपले असते. ज्या कोणाकडून युद्धास आरभ होईल, त्या सस्थानाबरोबर आपण युद्ध सुरू करूं, अशी धमकी झारने दिल्यामुळे या दोन्ही संस्थानास स्वस्थ बसणे भाग पडले. आपल्यापेक्षा काकणभर सरस

अशा शत्रूलाहि आपल्या तलवारीचे पाणी पाजण्यास प्रशियाचे सैन्य उद्युक्त झाले होते, पण 'होली अलायन्स' या नावाचा जो तहनामा आस्ट्रिया, प्रशिया व रशिया यामध्ये झाला होता, तो मोडण्याचे धैर्य प्रशियन राजास झाले नाही. आस्ट्रियाची समजूत घालण्याकरिता व नवे करारमदार करण्याकरिता प्रशियाच्या राजाने मॅटयुफेल याची रवानगी ऑलमुझ येथे केली. आस्ट्रियाच्या वतीने प्रिन्स श्वार्झेनबर्ग हे ऑलमुझ येथे आले. प्रशियाला स्वतत्र असा कोणताहि अधिकार असू नये व त्या राज्याने सदोदित आस्ट्रियाच्या पंखाखाली राहिले पाहिजे, असे श्वार्झेनबर्ग याचे पक्के मत होते. या अटी ज्या प्रकाराने साधतील त्या वाचून दुसऱ्या कोणत्याहि प्रकारचा तह करण्यास ते कबूल होईनात. सर्व सस्थानाच्या एकीचा नाद प्रशियाने सोडून द्यावा, हेसे आणि श्लेश्वीग-हॉलस्टीन या प्रातावर दोघाची एकत्र सत्ता असावी व पूर्वीची जर्मन डायट नावाची प्रातिनिधिक सभा आस्ट्रियाच्या हुकुमतीखाली जुन्या पद्धतीने भरविली जावी, या अटीवर हा तहनामा अखेरीस पुरा झाला.

या तहात प्रशियाची झालेली नाचक्की आणि आस्ट्रियाच्या मत्सराचे, द्वेषाचे व उद्दामपणाचे झालेले प्रदर्शन याजमुळे प्रत्येक खऱ्या प्रशियनाच्या अंतःकरणास पीळ पडला. प्रशियाचे महत्व आता सर्वस्वी लयास जाणार म्हणून ज्या काही जर्मन सस्थानास आनद झाला होता, त्यानाहि आस्ट्रियाच्या वर्तणुकीबद्दल सशय येऊ लागला. श्वार्झेनबर्ग याच्या या राजकारणावर खुद्द व्हियेन्नाच्या राजधानीतहि थोडी बहुत टीका होऊ लागली.

प्रशियन सैन्याच्या शौर्याबद्दल कोणासहि शका नव्हती; तथापि त्याची शिस्त व सघटना ही पहिल्या प्रतीची नव्हती. लॅंडव्हर अथवा

मिलिशिया या जातीच्या दुय्यम प्रतीच्याच सैन्याचा भरणा या वेळी प्रशियन लष्करात अधिक होता. यामुळे त्या वेळी युद्धास तोंड लागले असते, तर विजयश्रीची माळ अखेरीस कोणाच्या गळ्यात पडली असती, हे ठरविणे अनिश्चित होते. फ्रेड्रिकच्या काळानतर प्रशियाच्या मानहानीचा हा दुसरा प्रसग होय. युरोपीय राष्ट्राच्या सहतीत आपली योग्यता आणि आपले महत्व ही कायम ठेवण्यास जशा प्रकारच्या सैन्याचे पाठबळ लागते, तसल्या प्रकारचे सैन्य प्रशियाजवळ नसल्यामुळे ही मानहानी त्याला निमूटपणे गिळावी लागली.

ऑलमुझचा तहनामा झाला, ही गोष्ट एकंदरीने बरी झाली, असे बिस्मार्क याचे मत होते. आपल्या सैन्याच्या तयारीबद्दल फॉं रून यानी जो अजमास बाधला होता, तो अगदी बरोबर आहे, अशी बिस्मार्क यांची खात्री झाली होती. उसने सव्याज फेडण्याची वेळ अद्यापि आली नाही, असे बिस्मार्क याचे मत होते. खुद्द प्रशियातील राज्य-क्रातिकारक चळवळीचे बीज अद्यापि निर्मूल झाले नव्हते. यामुळे आस्ट्रिया आणि त्याची पाठीराखी जर्मन सस्थाने याज-बरोबर युद्ध सुरू करण्यापूर्वी स्वतःचे घर आधीं साफसूफ करणे बिस्मार्क यास अधिक पसंत वाटले. जर्मन संस्थानाचे आधिपत्य कोणाकडे असावे याबद्दल प्रशिया आणि आस्ट्रिया याजमध्ये भयकर चुरस लागून राहिली होती. या बाबीचा अखेरचा निकाल बिस्मार्क याच्याच हातून लागावा असा जणू काय परमेश्वराचा संकेत होता. एवढ्या मोठ्या राजकारणाचा निकाल सामान्य मनुष्याच्या हातून लागला नसता. तो लावण्यास कडे-कोट छातीचाच मनुष्य हवा होता. तसे धैर्य बिस्मार्क याजपाशी होते. ‘ कोणतेहि काम निधड्या छातीने आणि धैर्याने पार पाडले पाहिजे ’ असा उपदेश बिस्मार्क यानी राजाला एकवार केल्याचे वाचकास आठवत असेलच.

प्रकरण सातवे.

फ्रँकफर्ट येथील संयुक्त पार्लमेंटांत.

ऑलमुझ येथे ठरलेल्या तहनाम्याप्रमाणे मेन नदीच्या काठी असलेल्या फ्रँकफर्ट शहरात ' जर्मन डायट ' या नावाचे जर्मनसस्थानाचे सयुक्त पार्लमेट भरले.त्यात प्रशियाचा प्रतिनिधि या नात्याने चवथ्या फ्रेड्रिक वुइलियम राजानी बिस्मार्क याची नेमणूक केली.बिस्मार्क याची कुशाग्रबुद्धि आणि प्रशियाबद्दलचा त्याचा अभिमान याबद्दल राजाची जशी खात्री होती, त्याच प्रमाणे प्रधान मंडळाचीही असल्यामुळे बिस्मार्क यांच्या नेमणुकीस कोणी हरकत घेतली नाही. फ्रँकफर्टला निघून जाण्यापूर्वी तारीख ८ मे इ. स. १८५१ रोजी राजाने बिस्मार्क यास आपल्या भेटीस बोलाविले. फ्रँकफर्ट येथे बिस्मार्क यास करावे लागणारे कामकाज किती अडचणीचे व घोटाळ्याचे आहे व त्यात कोठे कोठे अडथळे उत्पन्न होण्यासारखे आहेत, याबद्दल बिस्मार्क याची समजूत राजाने करून दिली व अखेरीस त्यास म्हटले, " हे काम तुमच्याने झेपेल ना ?"

यावर बिस्मार्क यानी उत्तर दिले, "महाराजानी अनुभव घेऊन पहावा. माझ्या कामकाजात काही उणेपणा दिसला, तर महिन्याभराच्या अवधींत माझी नेमणूक रद्द करण्यास हरकत नाहीं."

कोणतेहि आढेवेढे न घेतां बिस्मार्क यानीं एवढी मोठी जबाबदारी आपल्या शिरावर घेतली, हे पाहून राजाला त्याच्या धैर्याबद्दल कौतुक वाटले व थोडीशी शंकाहि आली. बिस्मार्क हे राजकारणात रुळलेले नव्हते. किंबहुना या बाबीचा त्याना मुळीच अनुभव नव्हता. तशातून बिस्मार्क याचा स्वभाव तापट होता, यामुळे फ्रँकफर्ट येथे त्याचा कितपत जम बसेल याबद्दल राजाला शका होती; तथापि बिस्मार्क याचें

अलोट धैर्य, त्यांची अप्रतीम कर्तबगारी आणि त्याची निस्सीम राजनिष्ठा या गुणाबद्दल राजाची खात्री अनेकवार होऊन चुकली असल्यामुळे त्याला एक प्रकारचा भरंवसाहि वाटला. शेवटी राजा म्हणाला, "ठीक आहे; परमेश्वराच्या कृपेने तुम्हास यश येवो."

याप्रमाणे प्रशियन प्रधानमंडळाचे प्रतिनिधी या नात्याने बिस्मार्क याची नेमणूक होऊन फ्रँकफर्टला एकदम निघून जाण्याबद्दल सरकारी हुकूम त्याच्या हाती पडला.

यापूर्वी जनरल फॉ रोलो हे प्रशियाचे प्रतिनिधी होते. त्याची नेमणूक सेन्टपिटर्सबर्ग येथे प्रशियन दरबाराचा वकील या नात्याने झाली.

बिस्मार्क याची नेमणूक जाहीर होताच प्रशियातील वर्तमानपत्रानी बरेच काहूर उठविले. "समुद्राचे वारेहि लागले नसता एकाद्याने लढाऊ जहाजावर कप्तानगिरी करावी अथवा शस्त्रविद्येचा ओनामा ठाऊक नसता एकादी कठिण शस्त्रक्रिया करण्यास सज्ज व्हावे, अशातलाच हा प्रकार आहे. यावरून या गृहस्थाचा धाडशी स्वभाव मात्र दिसून येतो." असाहि मजकूर एका पत्राने प्रसिद्ध केला. फ्रँकफर्ट येथे जमलेल्या इतर प्रतिनिधीनीहि बिस्मार्क याचे स्वागत फारसे मनःपूर्वक केले नाही.

बिस्मार्क यानी डायटच्या कामाकडे आता आपले सर्व लक्ष लाविले. या डायटच्या बैठकी गुप्त रीतीने भरत असत. कोणतेहि कायदे पास करण्याचे काम या डायटकडे नसून काही बारीकसारीक सूचना मात्र ती करीत असे. कोणत्याहि कायद्याची अम्मलबजावणी करण्याचा अधिकार तिच्या हातात मुळीच नव्हता. यामुळे कित्येक प्रसंगी स्वतःच्या हुकुमाची अम्मलबजावणीहि तिच्याकडून होत नसे. जर्मनीत अंतर्गत स्वस्थता राखणे

व बाह्य शत्रूकडून उपाधी पोहोचल्यास तिचे निवारण सर्वांनीं एकदिलाने करणे हे या संयुक्त सभेचे बाह्य हेतु होते; पण तिच्या संघटनेच्या मुळाशीच दुर्बळपणा असल्यामुळे हे हेतु अर्थातच साध्य होण्यासारखे नव्हते. मोठाल्या संस्थानानीं आपली मते छोट्या संस्थानिकावर जबरीने लादावीं, अशीच या सभेची रचना होती. संयुक्त संस्थानांत कितीहि अन्याय अथवा जुलूम झाला, तरी त्याची दादहि या सभेस नव्हती. मोठ्या गंभीर मुद्रा धारण कराव्या व बारीकसारीक गोष्टींवर वादविवाद करावे, एवढेच महत्वाचे कार्य ही सभा करीत असे. एकाद्या संस्थानात जुलुमाचा अतिरेकच झाला, तर ही सभा त्याचे निवारण करण्याची थोडी बहुत खटपट करी. मोठी संस्थाने लहान सस्थानावर खुशाल जुलूम करीत व याचा वचपा काढण्याकरता काही लहान सस्थाने एकत्र होऊन एकाद्या मोठ्या संस्थानाला भंडावून सोडीत. असल्या प्रकारास या सभेस आळा न घालता आल्यामुळे साऱ्या जर्मनीत ती एक उपहासाचा विषय मात्र होऊन राहिली.

तारीख १० मे रोजीं बिस्मार्क हे फ्रँकफर्ट शहरी पोहोचले. ज्याबरोबर आपणास पुढे काम करावे लागणार, त्या प्रतिनिधींचे स्वभाव, त्याची चालचलणूक, त्याची मते इत्यादिकाबद्दल माहिती मिळविण्याचे काम बिस्मार्क यानी प्रथम केले. ही माहिती त्या वेळी त्यानीं लिहिलेल्या सरकारी कागदपत्रातून व काही खाजगी पत्रांतून आजहि पाहण्यास सांपडते. तारीख १८ मे रोजी त्यानी आपल्या पत्नीला लिहिलेल्या एका खासगी पत्रात पुढील मजकूर आहे.

"फ्रँकफर्ट शहर मला अगदीच उदासवाणे वाटते बर्लिन येथे माझ्या मित्राच्या सहवासात व तुझ्या आणि मुलाबाळाच्या सहवासात गेलेल्या दिवसाची किमत मला आता कळली. मी बर्लिन येथें होतों, तेव्हा जो थोडासा पक्षाभि-

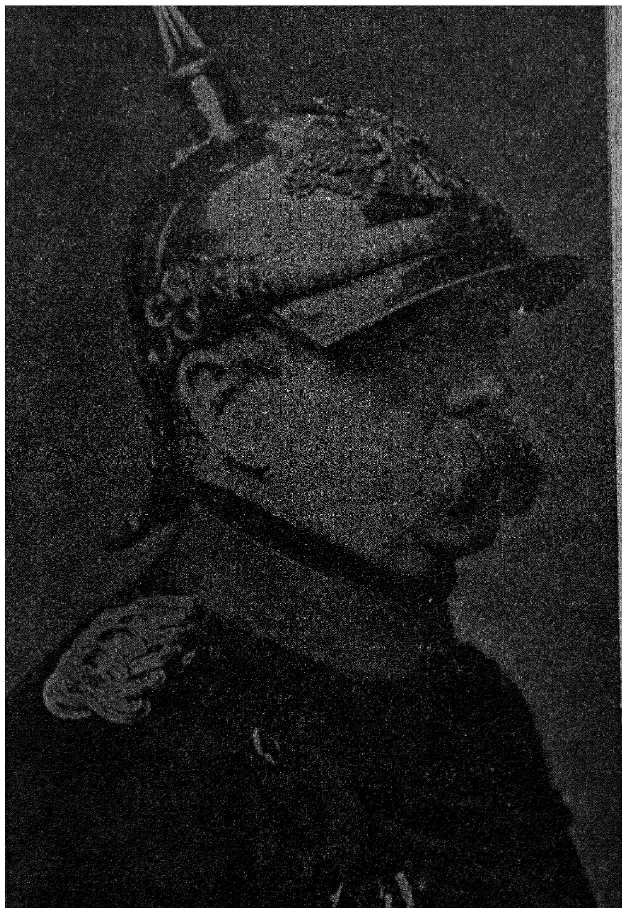
मान मला होता, त्याची किमत सुद्धा येथे आल्यावर कितीतरी वाढली येथे जमलेले आह्मी प्रतिनिधी एकमेकावर पाळत ठेवण्यापेक्षा दुसरे कोणतेंहि खरें कार्य करीत नाही. येथले लोक इतके नि सत्व दिसतात की, नाटक तमाशा-शिवाय अधिक महत्वाच्या बाबीकडे त्याचे कधी लक्षहि जात नाही आणि आमच्या राजकारणी मडळातील लोकहि जवळ जवळ त्याच किमतीचे यापेक्षा आमच्या प्रशियन सभेतील प्रतिनिधी मला कितीतरी अधिक बरे वाटतात जी गोष्ट एका दिवसात होण्यासारखी असेल, ती चारपाच वर्षाच्या अवधीत तरी आमची ही सभा पार पाडील कीं नाही याची मला शका आहे आता तसें करण्यास एकाद्या बाह्य शक्तीने तिला भाग पाडले, तर गोष्ट वेगळी येथे एकाचेहि मन शुद्ध नसल्यामुळे मोकळ्या मनाने कोणत्याच गोष्टीची चर्चा होत नाही. हजारो वाक्ये बोलूनहि त्यातून कोणताच अर्थ न निघू देण्याची कला मी येथें चागली शिकलों आहें कित्येक कागद भरतील एवढे मोठे रिपोर्ट मी येथे लिहितो त्यातील डौलदार भाषापद्धति पाहून एकादा वाचक खरोखरच भाबावून जाईल. एकाद्या वजनदार पत्राच्या अग्रलेखाप्रमाणे माझा हा लेख खूप सफाईदारहि असतो, पण त्यातील खरे तात्पर्य काय आहे, हे ‘ मॅन्टयूफेल ’ (प्रशियन प्रधानमडळाचे अध्यक्ष) याला समजले, तर माझ्यापेक्षा तो जास्त हुशार आहे, असें मी खचित समजेन. प्रतिनिधी मडळातील आपले सर्व सहकारी विलक्षण कर्तृत्ववान आणि हुषार असल्याची आपली खात्री आहे, असा बहाणा आमच्यापैकीं प्रत्येक जण करीत असतो अशा परिस्थितींत जर्मन संस्थानाची दशा अखेरीस काय होईल, हें मात्र आह्मापैकी कोणासहि सागता येत नाही. आमचे हें मडळ किती नाटकी आहे, याची कल्पना कोणासहि–अस्सल नाटक्याला अथवा भोंदूला सुद्धा–होणार नाही पण हे शिव्याचे पुराण आता पुरे झालें माझी प्रकृती बरी आहे रात्रीची थडी खूप पडते शेतवाड्या मोठया चागल्या स्थितीत दिसतात येथील राजकारणाबद्दल अथवा राजकारणी व्यक्तीबद्दल पत्रात कोणताहि मजकूर लिहिणे इष्ट नाही. कारण आमची सारीं पत्रे येथें फोडली जातात.”

बिस्मार्क हे राजकारणात अननुभवी आहेत, असे राजाचे मत होते हे वर सागितले आहेच; पण राजाच्या या मतात फारसे तथ्य नव्हते, हे या एका पत्रावरूनहि उघड दिसून येण्यासारखे आहे.

बर्लिन येथील प्रशियन प्रधान मडळाचे अध्यक्ष फॉं मँटयुफेल यास जो सरकारी रिपोर्ट बिस्मार्क यानीं पाठविला, त्यात त्या वेळच्या सामान्य परिस्थितीचे आणि कांही प्रसिद्ध व्यक्तींचे मोठे मौजेचे वर्णन केले आहे.

" मी बर्लीन सोडून निघालो, तेव्हा येथल्या हकीकतीबद्दल वारवार रिपोर्ट लिहिण्याविषयीं आपण परवानगी दिली होती येथे महत्वाचे कामकाज फारसे होत नाही, असे ह्मटले तरी चालेल येथे कोणीहि कोणाशीं मन मोकळे करून वागत नाहीत. येथील समासदाशी जपून राहण्याबद्दल मला आपली आज्ञा असल्यामुळे मीहि त्याच्याशी विशेष मोकळेपणाने वागत नाहीं, यामुळे कामकाजाबद्दल लिहिण्यापेक्षा काही विशेष व्यक्तीबद्दलच माझे मत आपणास कळवीत आहे

डायटचे अध्यक्ष, आस्ट्रियाचे वकील कौंट थून हे बाह्यत मोठी आनदी व निष्काळजीपणाची वृत्ति दाखवीत असतात आमच्यापैकी कोणीहि त्याना भेटला, तरी आदरातिथ्याच्या भाषणाची ते रेलचेल उडवितात. डायटचे अध्यक्ष या नात्याने जे करणे त्यास भाग असते, त्याकडे ते फारसे लक्ष देत नाहीत पण या पातकाचे क्षालन धार्मिक रीतीने वागून ते करीत असतात जुन्या ख्रिस्तीमताने लावून दिलेले सारे आचार आणि विधी ते कडकपणे पाळतात. चार वाजेपर्यंत ते क्लबात खेळत असतात दहापासून पाचपर्यंत त्याचा सारा वेळ नृत्यात जातो. बर्फ घातलेल्या शापेनची ग्लासेच्या ग्लासे ते फस्त पाडतात तसेच येथल्या व्यापाऱ्याच्या सुदर स्त्रियाबरोबर हसण्याखेळण्यातहि ते पुष्कळ वेळ घालवितात. एकदरीने स्वत ची आणि लोकाची करमणूक करण्यात बाह्यत ते गुग झाल्यासारखे दिसतात, तथापि ह्या पडद्यामागे त्याचे राजनीतीचे डाव अगदीच चालत नाहीत, असे नाही ते मोठे पहिल्या प्रतीचे बुद्धिवान् अथवा निष्णात मुत्सद्दी आहेत, असे माझ्याने ह्मणवत नाहीं, तथापि ते विलक्षण हिशोबी आणि पाताळयत्री आहेत, यात मात्र सशय नाहीं त्याचा पाताळयत्रीपणा त्याच्या रगेल वृत्तींच्या पडद्यातून बाहेर डोकावल्यावाचून रहात नाही. त्याच्याचसारखा पाताळयत्रीपणा न करता जर कोणी उघडया माथ्याने त्याच्या नीतीच्या आड येऊ लागला, तर त्याचे जबर नुकसान केल्यावाचून ते रहाव-

प्रिन्स बिस्मार्क.

याचे नाहीत. कडक शिस्त हा आस्ट्रियन राजनीतीचा मोठा सद्गुण आहे. तेव्हा कौट थून हे कदाचित् स्वत वागले असताहि आस्ट्रियाचे मुख्य प्रधान प्रिन्स श्वार्झेनबर्ग याच्या हुकुमास अनसरून कदाचित् असे वागत असतील. वरिष्ठाचे हुकूम अमलात आणणे, ही गोष्ट खरोखरच फार स्तुत्य आहे आणि या दृष्टीने पहाता कौट थून हे आपले कर्तव्य फारच चोख बजावतात, असे ह्मणावयास हरकत नाही. मुत्सद्देगिरीचा फारसा अनुभव मला नाही, तथापि आस्ट्रियाच्या धोरणाबद्दल माझे मत मी आपणास कळविण्याची परवानगी घेतो. एकादी गोष्ट केवळ न्याय्य ह्मणूनच ती करावयाची, असे श्वार्झेनबर्गच्या वर्गातील मुत्सद्याचे धोरण नाही एकादा जुवेबाज भल्याबुऱ्या कोणत्याहि सवीचा जसा फायदा घेतो, त्याच प्रमाणे आस्ट्रियन मुत्सद्याची वर्तणूक आहे आपला डाव जितका पूर्ण यशस्वी होईल, तितका तो करून घ्यावयाचा, असे त्याचे धोरण दिसते. खुशालचेंडूची व मोकळेपणाची वृत्ति हे लोक बाह्यत दाखवितात, तरी अत स्थ रीतीने आपला डाव साधावयास ते चुकावयाचे नाहीत "

अशाच रीतीने आणखी काही आस्ट्रियन प्रतिनिधीबद्दल माहिती मिळाल्यानंतर बिस्मार्क पुढे लिहितात.—

" इतर कांही प्रतिनिधीबद्दल संशयानी भरलेले रिपोर्ट आस्ट्रियन प्रतिनिधीकडून मजकडे येत असतात, तथापि या त्याच्या संशयात कितपत तथ्य आहे, हे माझ्याने आज सागवत नाही. कोलन येथील क्रातिकारक पक्षाच्या वर्तमानपत्राशी आमच्यापैकी एका मुत्सद्याचा निकट संबंध आहे, असे कौट थून आणि कौट गोल्डज हे ठासून सागतात. या वर्तमानपत्रात जो काही मजकूर प्रसिद्ध होतो, त्यावरून त्यानी हे अनुमान बसविले आहे. "

फ्रँकफर्ट येथील मुत्सद्याचे कांही वर्णन बिस्मार्क यानी क्रूझ झिटंग पत्राला लिहिले आहे.

"बाह्यत: आनंदी आणि मोकळेपणाच्या पाघरुणाखाली आस्ट्रियन मुत्सद्दी पाताळयंत्रीपणा करण्यास चुकत नाहीत. प्रत्येक गोष्टीत आम्हा

इतर प्रतिनिधीवर आपला शह रहावा अशासाठी ते खटपट करीत असतात. बारक्यासारख्या सस्थानाचे प्रतिनिधी हे जुन्या पद्धतीचे घमंडानंदन आहेत. आपण मोठे मुत्सद्दी आहो, असे लोकास भासविणे एवढेच आपले कर्तव्य ते समजतात. विडी पेटविण्यासाठी कोणी काडी मागितली, तर ती देताना सुद्धा जी आढ्यता ते आपल्या चेहऱ्यावर आणतात, ती पाहून कोणासहि हसू लोटल्याशिवाय राहणार नाहीं. येथे कोणाचा कोणाशीं मेळ नाही, जो तो आपल्या आढ्यतेतच गर्क असतो, आणि इतराचा उपहास करीत असतो. तीन मुलकी आणि दोन लष्करी असे आम्ही पाचजण येथे प्रशियाचे प्रतिनिधी आहो; परंतु आह्मा पाचातहि परस्परात मेळ नाही. प्रत्येक जण आपापले खास रिपोर्ट वेगवेगळे धाडीत असतो."

प्रशिया तर्फेच्या मुत्सद्दी मंडळाचे अध्यक्षत्व इतके दिवस जनरल फॉ रोचो याजकडे होते. अखेरीस याची नेमणूक पिटर्सबर्ग येथे झाल्यामुळे ते तिकडे निघून गेले व त्यांच्या जागी बिस्मार्क याची नेमणूक झाली. ही गोष्ट तारीख १५ जुलई रोजीं घडली.

प्रशियाचे मुख्य प्रधान मॅन्टयुफेल यांस बिस्मार्क यानी या वेळीं जी पत्रे लिहिली, त्यात प्रशियाच्या राजकीय परिस्थितीबद्दल व फ्रँकफर्ट येथील राजनीतीबद्दल बऱ्याच महत्वाच्या सूचना त्यानी केल्या होत्या. कौट थून याच्या उद्दामपणाबद्दल व अरेरावीने आपला अधिकार गाजविण्याच्या पद्धतीबद्दल बिस्मार्क यास राग येत असे; तथापि याबद्दल आपल्या सरकाराकडे त्यानी वारंवार तकरारी केल्या नाहीत. एकंदरीने कौट थून व त्याच्या मागून आलेले फॉं रेचबर्ग याशी त्याचे दिवस बऱ्या प्रकारे गेले असे ह्मणावयाला काही हरकत नाही; पण रेचबर्ग याच्या मागाहून आलेल्या गृहस्थाशी बाह्यतः सुद्धा मित्रत्व राखणे बिस्मार्क यास

दुरापास्त झाले. सरकारी नौकरीमुळे फ्रँकफर्ट येथे बिस्मार्क याचे बरेच दिवस राहणे होणार होते; तथापि काहीं अडचणीमुळे कुटुंबातील मंडळीस फ्रँकफर्ट येथे आणता आले नाही, म्हणून कुटुबीयाच्या वियोगाचा वचपा बिस्मार्क यानी पत्रानी भरून काढला. बिस्मार्क याच्या मनोवृत्ति खरोखर कशा प्रकारच्या होत्या, याचे उत्तम चित्र या पत्रात पहावयास सापडते.

आपला अथवा आपल्या देशाचा कोणी यत्किंचित अपमान केला, तर तो सहन करावयाचा नाही, याबद्दल बिस्मार्क याचा निश्चय किती पक्का होता, ही गोष्ट पुढील मजेदार हकीकतीवरून कळून येईल.

जर्मन डायटचे अध्यक्ष कौंट थून याना चिरूट ओढण्याचे विलक्षण व्यसन होते. डायटच्या बैठकीच्या वेळींहि चिरूट बाजूस ठेवणे त्यास खपत नसे. प्रतिनिधी गंभीर विषयाची चर्चा करीत असता अध्यक्षसाहेब तबाखूच्या धुराच्या लोटानी त्यास गुदमरून सोडीत. सभ्य चालीरितीच्या दृष्टीने पहाता अध्यक्षसाहेबाची ही वागणूक सभेस उपमर्दकारक होती; पण तिजबद्दल आक्षेप घेण्याचे धैर्य एकाहि प्रतिनिधीस झाले नाही. बिस्मार्क याची नेमणूक प्रतिनिधीच्या जागीं होऊन ते बैठकीच्या दिवशी हजर झाले. आपल्या नेहमीच्या पद्धतीस अनुसरून चिरूटाच्या धुरात अध्यक्षसाहेबानी सभेच्या कामास सुरुवात केली. हे पाहताच बिस्मार्क आपल्या जाग्यावरून शातपणे उठले आणि अध्यक्षसाहेबाकडे जाऊन आपणास काड्याची पेटी देण्याची विनंति त्यानी त्यास केली व तात्बडतोब आपल्या खिशातून एक चिरुट काढून त्यानीं तो पेटविला व धुराचे फुत्कार सोडीत सोडीत ते आपल्या खुर्चीवर येऊन बसले. बिस्मार्क याचे हे धाष्टर्य पाहून सर्व प्रतिनिधी

अगदी भयचकित होऊन गेले. आता काही तरी अननुभूत प्रकार घडणार असे सर्वांस वाटले. आस्ट्रियन पादशाहीचा अपमान अध्यक्ष-साहेब सहन करणार नाहीत, अशी सर्वांची खात्री होती; पण तसे काही न घडता अध्यक्ष व बिस्मार्क याच्या चिरुटाच्या धुरातच सभेचे काम सपले. दुसऱ्या दिवसापासून चिरुट ओढणे हा एक सभेचा कार्य-क्रमच होऊन गेला.

बिस्मार्क हे फ्रँकफर्ट येथे असता आणखी एक महत्वाची हकी-कत घडली. प्रशियाचे युवराज मेन्स शहरी जात असता वाटेवर त्याचा मुक्काम फ्रँकफर्ट शहरी पडला. तेव्हा आपल्या भावी राजाला कुर्निसात करण्याकरता बिस्मार्क त्याच्या मुक्कामी गेले. बिस्मार्क सा-रख्या अननुभवी तरुणाला राजकारणाचे ओझे कितपत झेपेल, याजबद्दल युवराजास मोठी शंका होती; तथापि बिस्मार्क यांच्या हुशारीबद्दल जनरल फॉ रोंचो याजकडून एक रिपोर्ट युवराजाकडे अगोदरच गेला होता. प्रशियाच्या हितसबधाची सूत्रे साभाळण्याची योग्यता बिस्मार्क याच्या आगी पूर्णपणे आहे, असे रोंचो यानी आपल्या रिपोर्टांत ह्मटले होते. बिस्मार्क याशी थोडा वेळ संभाषण होताच त्याच्या निपुणतेबद्दल युवराजाचीहि प्रत्यक्ष खात्री झाली.

"प्रशियाचा तेजोभग करून त्याला धुळीला मिळविले पाहिजे," असे श्वार्झेनबर्गच्या कुटिल राजनीतीचे आद्यसूत्र होते व या सुत्रानुरू-पच कौट थून वगैरे आस्ट्रियन मुत्सद्यानी आपले धोरण राखले होते. ह्या मुत्सद्देगिरीला यश येऊ न देण्याची बिकट कामगिरी बिस्मार्क यांस करावयाची होती. प्रशियाचे प्रतिनिधित्व स्वीकारून फ्रँकफर्ट येथे आ-ल्याबरोबर तेथील रागरंग पाहताच आपल्या भावी कार्याची रूपरेषा बिस्मार्क यानी ठरवून टाकली. जी काही बारीकसारीक संस्थाने आस्ट्रि-

याला पाठिंबा देणारीं होतीं, त्याचे नसते महत्व आस्ट्रियाने वाढवून ठेवले होते. लोकसंख्या व लष्करी तयारी या दृष्टीने जे वाजवी महत्व त्यांना असावे, त्याहून अधिक महत्व आस्ट्रियाने स्वहेतूसाठी त्याना दिले होते. प्रशियाच्या वाढीस अडथळा होईल, अशा प्रकारची कोणतीहि गोष्ट आस्ट्रियाने करावयाचे मनात आणले ह्मणजे या संस्थानाची सम्मति त्याला मिळे. अशा प्रकारचीं बरीचशी बारीकसारीक संस्थाने आस्ट्रियाने आपल्या पंखाखालीं घातली होतीं. या संस्थानात फाटाफूट करून त्याच्यातील बऱ्याच जणाचीं मने प्रशियाकडे वळवावयाची, ही बिस्मार्क याची मोठी कामगिरी होती. हे साध्य साधण्यासाठी बिस्मार्क मनःपूर्वक यत्न करीत होते, व त्यास थोडेबहुत यशहि मिळाले होते, तथापि ह्मणण्यासारखी फलप्राप्ति त्यास अद्यापि झाली नव्हती.

फ्रान्सचे राजकीय वातावरण या सधीस बरेंच घोटाळ्याचे झाले होते. अखेरीस इ. स. १८५१ च्या डिसेंबर महिन्याच्या दुसऱ्या तारखेस लुई नेपोलियन याने आपणास राज्याभिषेक करून घेतला व तो फ्रान्सचा बादशाहा झाला. फ्रान्समध्ये झालेली ही राज्यक्राति बिस्मार्क यास अहितावह वाटली नाही. जर्मनीच्या काहीं संस्थानातून लोकपक्षाचे प्राबल्य अद्यापिहि बरेच होते. तेथील स्वतत्र लोकसत्तावादी पक्षाचा पूर्ण बींमोड अद्यापि झाला नव्हता. या लोकाच्या खटपटीने बंडाचा बावटा जर्मनींत कदाचित् उभारला गेला, तर त्याला नेस्तनाबुत करण्याला हा नवा बादशहा मदत करील, असे बिस्मार्क यास वाटले. नेपोलियन बादशहाने अभिषेक होतांच नवे प्रधानमंडळ बनविले व प्रशिया आणि आस्ट्रिया यानींहि आपली त्यास संमति व्यक्त केली.

परस्परास जकातीच्या सवलती देऊन त्याद्वारे व्यापारीदृष्ट्या जर्मन संस्थानाचा एकोपा करण्याकरता झॉलव्हेरीन नांवाचा जो निर्बंध नि-

र्माण झाला होता, त्यासंबंधी आस्ट्रिया व प्रशिया याजमध्ये बराच तंटा लागण्याचा सभव उत्पन्न झाला होता. इ. स. १८५२ साली बिस्मार्क यांची नेमणूक व्हियेन्नाच्या दरबारी प्रशियन वकील या नात्याने दोन महिनेपर्यंत झाली होती. या अवधीत 'झॉलव्हेरीन' बद्दल खुद्द बादशहाशी वाटाघाट करून निकाल लावण्याचा यत्न बिस्मार्क यानी केला.

इ. स. १८५३ साली तुर्की साम्राज्यासंबधीचा प्रश्न विकोपास जाऊन पुढे थोड्याच दिवसानी क्रिमियन युद्ध उपस्थित झाले. फ्रान्स, इग्लंड आणि टर्की यानी आपले सैन्य रशियाच्या क्रिमियन् प्रातात उतरविले. तेथे कित्येक हातघाईच्या लढाया होऊन उभयपक्षी बराच रक्तपात झाल्यावर सेबॅस्टपूल नावाच्या दुर्गास संयुक्त सैन्यानी वेढा दिला. या युद्धात संयुक्तांचें सैन्य प्रत्यक्ष लढाईपेक्षा रोगानेच अधिक कामास आले. वेढ्याचे काम बरेच दिवस चालून अखेरीस संयुक्त सैन्याने शहराचा बराच भाग आपल्या ताब्यात घेतला. यानतर इ. स. १८५६च्या मार्च महिन्याच्या ३१ व्या तारखेस पारीसचा तह होऊन या युद्धाची समाप्ति झाली. या युद्धात उभय पक्षाकडून पाचारण होत असताहि प्रशिया व आस्ट्रिया ही दोन्ही राष्ट्रे तटस्थ राहिलीं. रशिया व प्रशिया याजमध्ये बरींच वर्षें चागली मैत्री होती. त्या मैत्रीचा भंग करणें प्रशियाच्या राजास बरे वाटले नाही. याशिवाय या युद्धात पडल्याने आपला अथवा आपल्या देशाचा काही फायदा होईल, असेहि त्यास वाटले नाही. याच वेळीं (इ. स. १८५८) इंग्लंडच्या राजकीय धोरणाबद्दल पुढील मत बिस्मार्क यानी प्रगट केले. 'ब्रिटिश राज्यघटनेत नव्या सुधारणाचा अंतर्भाव होऊन, जुनी घडी मोडून नवे पक्ष निर्माण झाल्यापासून तेथील राजकीय धोरणाच्या निश्चितपणासबंधीं किती भरवसा बाळगता येईल, हे मला आज सागता येत नाही. इंग्लंड-

सारख्या देशात तत्वापेक्षा वर्तमानपत्राच्या लेखास फाजील महत्व प्रस्तुत स्थितीत प्राप्त झाले आहे. यामुळे तेथला राज्यकारभार दूरवर दृष्टि देऊन चालविला जात नसून केवळ चालू क्षणाच्या गरजा भागविण्याच्या दृष्टीनेच चालविला जातो. प्रशियन घराण्याची हीच दशा झाली, तर आमचा देश कोणत्या थराला जाईल, परमेश्वर जाणे ! आमच्याहि देशात ' या नव्या सुधारणेने ' प्रवेश केला, तर त्याची काय दशा होईल? तक्ताच्या पवित्र हस्तातून राज्यसूत्रे निघून तीं पडिताच्या, वकिलाच्या आणि स्वतःस उदारमतवादी ह्मणविणाऱ्या पोकळ बडबड्याच्या हातात गेली, तर परमेश्वरच आमचे रक्षण करो. '

बिस्मार्क याचे हे मत प्रसिद्ध झाल्यामुळे इग्लंडात बिस्मार्क यास पुष्कळ शत्रू निर्माण झाले व या त्याच्या शत्रूच्या कारस्थानाचा परिणाम या उभय देशात आजमितीसहि दिसत आहे.

इ. स. १८५५ च्या जुलई महिन्यात बिस्मार्क याचे विद्यालयीन मित्र मोटले यांची त्याच्याशी भेट झाली. या वेळीं बिस्मार्क याजबद्दल मोटले यानी पुढील मजकूर एका खाजगी पत्रात लिहिला आहे:—

" बिस्मार्क याच्या घरी मी पोहोचलो, तेव्हा ते जेवावयास बसले होते. यामुळे आपल्या भेटीचे कार्ड आत पाठवून व आणखी अर्ध्या तासाने येतो ' असा निरोप नौकराबरोबर त्याना कळवून मी आपल्या हॉटेलात परत आलो. हॉटेलात पोहोचतो न पोहोचतो, तोच बिस्मार्क याचा नौकर माझ्या पाठोपाठ धावत आला. त्याबरोबर मी त्याच्या घरीं गेलो. तेव्हा धावत बाहेर येऊन बिस्मार्क यानी मला कडकडून मिठी मारली. प्रत्यक्ष भावाचे देखील स्वागत त्यानी अशा तऱ्हेने केले नसेल. पूर्वींपेक्षाहि मजवरील त्याचे प्रेम आता अधिक वाढले आहे. त्याची विशाल बुद्धिमत्ता आणि चोख दानत याबद्दल माझे पूर्वीचे मत

या भेटीने अधिकच कायम झाले. बिस्मार्क हे बुद्धिमत्तेने जसे श्रेष्ठ तसेच अंत:करणानेहि उदार आहेत. ज्या उच्चस्थानावर ते सध्या आरूढ झाले आहेत, ते स्थान त्याच्यामागे लागून चालत आले आहे. हा अधिकार प्राप्त करून घेण्याची कोणतीहि खटपट त्यानी केली नाही. तो अधिकार आपण होऊन त्याच्या गळ्यात पडला. इ. स. १८४८ साली प्रशियात जी धामधूम झाली, त्या वेळी राष्ट्रीय सभेत (आसेम्बली) बिस्मार्क यानी जी भाषणे केली, त्यामुळेच बिस्मार्क याची विशाल बुद्धिमत्ता सर्वांच्या निदर्शनास आली. त्या वेळची त्याचीं मते बरोबर होती, कीं चुकीचीं होती, हे ठरविण्याचे माझे काम नाही, पण त्या काळासबधीं सर्व प्रकारची माहिती त्यानी मला इतकी स्पष्ट करून सागितली की, त्यामुळे त्याच्या बारीक अतर्दृष्टीबद्दल माझी पूर्ण खात्री झाली. आपल्या घरीं राहण्याबद्दलच त्यानीं मला फार आग्रह केला, पण पाहुण्याची अगोदरच गर्दी असल्यामुळे मी हॉटेलातच राहिलो.

बिस्मार्क हे पूर्वीपेक्षा शरीराने अधिक भरल्यासारखे दिसतात; पण ते सहा फुटाहूनहि अधिक उंच असल्यामुळे त्याचा लठ्ठपणा विशोभित दिसत नाहीं. तथापि त्याची वागणुकीची पद्धत मात्र हुबेहुब पूर्वीसारखीच आहे. त्याची पत्नी खरोखर फारच सुशील आहे. तिची वागणूक अगदी साधेपणाची असून दंभ आणि आढ्यता याचा गंधहि तिला नाहीं.

इ. स. १८५१ सालीं मॅन्टयुफेल यानी फ्रॅंकफर्ट येथे बिस्मार्क यांची नेमणूक केली, त्यासंबंधीची हकीकत बिस्मार्क यांनीं मला स्वत:च सागितली. ते म्हणाले, ‘ या नेमणूकीची अगाऊ गंधवार्तादेखील मला नव्हती, तथापि मॅंन्टयुफेल यांनीं ही गोष्ट काढताच मी ताबडतोब होय म्हणून उत्तर दिलें. दुसऱ्या दिवशीं मला महाराजाकडून बोला-

वणे आले. त्यानीहि हा प्रश्न विचारताच मी आपली कबुली ताबडतोब दिली. हे पाहून महाराजास मोठे नवल वाटले. महाराज ह्मणाले, 'एवढी जबाबदारीची जागा स्वीकारतांना तुम्हाला काहीच काळजी वाटत नाही ?' मी उत्तर दिले, 'माझी नेमणूक करण्याबद्दल जर महाराजाना काळजी वाटत नाहीं, तर तिचा स्वीकार करण्याची काळजी मला का वाटावी ?' ही गोष्ट इतक्या विस्ताराने मी सागितली, याचा हेतु हाच कीं बिस्मार्क याजबद्दल तुला बरोबर कल्पना व्हावी. व्यवहारात चोखपणा, धैर्य आणि स्वाभिमान हे बिस्मार्क याचे प्रमुख गुण आहेत. याच्याच जोडीला असामान्य बुद्धिमत्ता त्याजपाशीं असल्यामुळे अशा प्रकारचा चौरस मुत्सद्दी सध्या कोणत्याहि दरबारीं असेल कीं नाही, याची मला शकाच आहे. पुढेमागे ते मुख्य प्रधान होणार, याबद्दल मला शंका वाटत नाही. फक्त एकाच गोष्टीबद्दल मात्र मला थोडी काळजी वाटते. ती गोष्ट हीच की, ते सत्याचे पूर्ण भक्त असल्यामुळे राजकारणाच्या नागमोडी वाटेनें पुढे येण्यास त्यास अवसर सापडेल कीं नाही, याची मला थोडी शका वाटते.

बिस्मार्क याची नेमणूक फँकफर्ट येथे झाली, तेव्हा त्याच्या घरची मंडळी कोठे हवेच्या ठिकाणी जाण्याच्या तयारीत होती. बिस्मार्क याचे येणे आपणाबरोबर होत नाही, हे त्याच्या पत्नीला समजलें, तेव्हा तीन दिवस तिच्या डोळ्यांचे पाणी खळले नाहीं. हा वेळपर्यंत बिस्मार्क यांचे आयुष्य खेड्यात अगदीं साध्या राहणीनें गेले होते. सरकारी नौकरीत कोणत्याहि महत्वाच्या जागीं त्याची नेमणूक झाली नव्हती. राजकारणातील डावपेचाची त्यांना मोठी भीति वाटत होती, पण तेथे एकवार प्रवेश झाल्यावर आपली भीति निराधार होती, असे त्यास आढळून आले."

यानंतर आणखी काही दिवसानी दुसऱ्या एका पत्रात मोटले ह्मणतात, "बिस्मार्क याची पत्नी इतकी चागली आहे, की तिजवर कोणाचेहि प्रेम बसेल. चारआठ दिवसाच्या परिचयानेच आह्मी जणूं काय बाळपणापासूनच मैत्रीत वाढलो आहो, असे मला वाटू लागले. 'तुह्मी आल्याचे समजल्याबरोबर लहान पोरासारखा ऑटो आनदाने नाचू लागला,' असे बिस्मार्क याच्या सासूने मला सागितले. बिस्मार्कसारखा मोठा मनुष्य मजवर एवढे प्रेम करतो, हे पाहून मला मोठा आनंद झाला."

या सुमारास राजाची मन:स्थिति चागलीशी न राहिल्यामुळे राज्यकारभाराचीं सूत्रे युवराज वुइलियम यास आपल्या हाती घ्यावीं लागली. जर्मनीचे सैन्य संघटित होऊन त्याची पूर्ण तयारी होईपर्यंत आस्ट्रियाशीं कोणताहि तंटा करावयाचा नाही, असा युवराजाचाहि निश्चय होता. फ्रँकफर्ट येथे बिस्मार्क हे प्रशियाचे प्रतिनिधी या नात्याने कामावर असता आस्ट्रियन प्रतिनिधीशी त्याची नित्य कुरबूर चालत असे. ही कुरबूर बंद करण्याच्या हेतूने बिस्मार्क याची बदली इ. स. १८५९ सालच्या मार्च महिन्यात सेन्टपिटर्सबर्ग (पेट्रोग्राड) येथे युवराजानी केली. या जागीं बिस्मार्क यानी तीन वर्षें काम केले. इ. स. १८६१ च्या जानेवारी महिन्याच्या दुसऱ्या तारखेस पहिले वुइलियम यास राज्याभिषेक झाला, त्या वेळी त्या समारभास हजर राहण्यास मात्र पिटर्सबर्गहून ते कॉनिग्जबर्गला आले होते. इ. स. १८६० च्या आक्टोबर महिन्यात रशिया, आस्ट्रिया आणि प्रशिया या तीन देशाच्या राजाची परस्पर मुलाखत वारसा येथे झाली, त्या प्रसंगीहि बिस्मार्क हजर होते. इ. स. १८६२ च्या मे महिन्याच्या अखेरीस त्याची नेमणूक प्यारीस येथील प्रशियन वकिलाच्या जागीं झाली. या वेळी फ्रान्सच्या अंत:स्थितीबद्दल त्यानी चागली माहिती मिळविली होती. एके प्रसगी फ्रान्सचे

बादशहा तिसरे नेपोलियन याची मुलाखत झाली असता "बिस्मार्क हा एक महामूर्ख मनुष्य आहे" असे उद्गार बादशहानी काढले, असे ह्मणतात. बादशहाच्या या मतात कितपत तथ्य होते, हे काळाच्या ओघात पुढे आपोआपच सिद्ध झाले.

प्यारीस येथे कामावर असता बिस्मार्क लंडन येथे जाऊन आले. या वेळी इंग्लंडचे मुख्य प्रधान लॉर्ड पामर्स्टन व प्रख्यात मुत्सद्दी डिझरायली (भावी लॉर्ड बिकन्सफील्ड) या दोघा बड्या गृहस्थाशी त्याची भेट झाली. बिस्मार्क निघून गेल्यावर डिझरायली पार्मस्टन यास ह्मणाले, "या गृहस्थाला नीट ओळखून ठेवा. तो वायफळ बडबड्या दिसत नाही."

प्रशियन सैन्य नवीन पद्धतीवर सुधारण्यास लागणाऱ्या खर्चाची मंजुरी पार्लमेंट देणार नाही, असे भाकित पहिले वुइलियम यानी अगोदरच केले होते. हे त्याचे भाकित अगदी खरे ठरले. पार्लमेंटात झगडा करून खर्चाची मंजुरी मिळविण्यास लागणारे चातुर्य प्रधानमंडळापैकी एकाच्याहि आगी दिसून न आल्यामुळे नव्या प्रधानमंडळाची नेमणूक राजाला करावी लागली. बिस्मार्क याच्या धैर्याचा व बुद्धिमत्तेचा उपयोग करून घेण्यास ही संधि चांगली आहे, असे पाहून राजाने त्याची नेमणूक प्रधानमंडळाच्या अध्यक्षाच्या जागी केली. ही गोष्ट इ. स. १८६२ च्या सप्टंबर महिन्याच्या २३ व्या तारखेस घडली.

प्रकरण आठवे.

नव्या मनूस सुरुवात.

" प्रधानमंडळाचे अध्यक्षस्थान स्वीकारल्याबरोबर जर्मन संस्थानाच्या आधिपत्याबद्दल आस्ट्रियाचा व आमचा जो तंटा आहे, तो शांततेने आणि सौजन्याने मिटवावा, यासाठी मी प्रथम खटपट सुरू केली. या कामात

रशियाच्या मनातहि आमच्याबद्दल थोडेसे किल्मिष उत्पन्न झाले, पण त्याचीसुद्धा पर्वा न करता हा तंटा विकोपास जाऊं नये, अशी तजवीज मी करीत आहे. राजकीय दृष्ट्या फ्रान्सची व प्रशियाची सध्या मैत्री आहे, असे ह्मणावयास हरकत नाही. रशियाच्या बाबतीत आरंभापासूनच धोरण मैत्रीचे होते. पोल लोकानीं बड केले, तेव्हाहि रशियाशीं मैत्रीचेच धोरण असणे इष्ट आहे, असे माझे मत मी स्पष्टपणे कळविले. यामुळे प्रशियात सारे लोकमत माझ्याविरुद्ध झाले. सारे लोक सतापून जाऊन शिव्या-शापाचा भडिमार मजवर करू लागले. तथापि रशियाबद्दलच्या धोरणात मीं बदल केला नाहीं. यानतर आमचा संबंध कोणत्या प्रकारचा असावा, हाहि मोठ्या महत्वाचा मुद्दा होता. जर्मनीच्या आधिपत्याबद्दल आस्ट्रियाचे व आमचें भाडण मिटले नसल्यामुळे फ्रान्सशी कोणत्याप्रकारचा सबंध ठेवावा, या मुद्यास आणखी विशेषच महत्व प्राप्त झाले. फ्रान्सशीं जो व्यापारी तह आह्मी त्या वेळी केला होता, त्यामुळे त्या देशाशीं आमचा संबध सलोख्याचा झाला होता. ह्या तहाची मुदत भरताच (झॉलवेरीन) व्यापारी निर्बंधाच्या बाबतीत आस्ट्रियाशीं आह्मास युद्ध करावे लागणार, हे कोणासहि उघड दिसून येणार होते. सर्व जर्मनसंस्थानांनीं एक होऊन परस्परास व्यापारी सवलती द्याव्या व प्रचंड झॉलवेरीन निर्माण करावे, अशी आमची इच्छा होती. उलटपक्षी प्रशियन झॉलवेरीन मोडून टाकावे, अशी आस्ट्रियाची इच्छा होती. तेव्हा या बाबीचा निकाल युद्धावांचून लागणे शक्य नव्हते. ही गोष्ट कोणाच्याहि लक्षात येण्यासारखी होती. आमच्या हितसंबंधाचे संरक्षण करण्याकरतां अशा प्रकारचे व्यापारी निर्बंध हितकर होते. एवढेच नव्हे तर ते अत्यंत जरुरीचेहि होते. यामुळे फ्रान्सशीं सलोख्याने वागणे त्या वेळीं अत्यंत इष्ट वाटले."

जर्मन पार्लमेटात इ. स. १८७९ च्या २१ फेब्रुआरी रोजी जर्मनी व आस्ट्रिया याजमधील व्यापारी तहाच्या वाटाघाटीच्या प्रसगी बिस्मार्क यानी वरील उद्गार काढले होते. प्रशियाच्या मुख्य प्रधानकीची सूत्रे बिस्मार्क याच्या हाती आली, त्या वेळी प्रशियाची राजकीय परिस्थिति कोणत्या प्रकारची होती, याची रूपरेखा वरील उद्गारात स्पष्ट दिसून येते.

ही राजकीय परिस्थिति प्रशियाच्या वाढीस फारशी अनुकूल नव्हती, हे कोणासहि दिसून येण्यासारखे आहे. या शिवाय आणखीहि जी एक अंतःस्थ अडचण होती, ती या वाढीस फार घातक होण्याजोगी होती. प्रशियन सरकारवर सामान्य प्रजाजनाचे मुळीच प्रेम नव्हते, एवढेच नव्हे, तर त्याबद्दल सामान्य विश्वासहि तिच्या मनात नव्हता. लष्कराची सुधारणा करावी अशी सरकारची प्रबल इच्छा होती; पण त्याकरता लागणारा पैसा अधिक कराच्या रूपाने देण्यास प्रजा तयार नव्हती. इ. स. १८१३ साली ज्या लँडव्हर अथवा दुय्यम सैन्याने जसे प्रचड विजय मिळविले, तसेच ते पुढेहि मिळवील, असा भ्रम प्रजेच्या मनात उत्पन्न झाला होता. तथापि युद्धपद्धतीत झालेला बदल सरकारच्या ध्यानी पूर्णपणे आल्यामुळे युद्धाच्या प्रसंगी लँडव्हर सैन्य भुसकुटासारखे उडून जाईल, अशी सरकारची खात्री झाली होती. उत्तम शिस्तीत पूर्णपणे शिकलेले सैन्य जय्यत असल्याशिवाय प्रशियाच्या संकटाच्या प्रसंगी दुय्यम तिय्यम प्रतीचे सैन्य मुळीच उपयोगी पडावयाचे नाही, हे सरकारास ठाऊक होते.

सैन्याच्या सुधारणेसाठी प्रशियन सरकारने त्या वेळी सुमारे साडेतेरा कोट रुपयाची मागणी केली होती. साप्रतच्या लष्करी खर्चाच्या दृष्टीने पहाता ही मागणी अगदीच थोडी होती; तथापि तेवढीसुद्धा लोकानी

त्या वेळी कबूल केली नाहीं. या पैशाचा उपयोग कसा व्हावयाचा होता, याबद्दल युद्धमंत्री जनरल फॉं रून यानी पुढील उद्गार काढले होते.

" लॅंडव्हर सैन्यातील मनुष्याला त्याच्या योग्यतेप्रमाणे रहाता येईल, अशी तजवीज सरकारने करणे अवश्य आहे, आणि तशी तजवीज करावी हीच सरकारची इच्छा आहे. आमचे लॅंडव्हर सैन्य कुटुंबवत्सल माणसाचे आहे. पितृभूमीच्या स्वातंत्र्याचे रक्षण करण्याची वेळ आली, तर त्या वेळी कुटुबवत्सल माणसास पुढे ढकलण्याच्या अगोदर राष्ट्रातील तरुणानी सर्वाच्या पुढे चालावे, हे इष्ट आहे. लष्करी नौकरीची मुदत कमी करण्याचा सरकारचा बेत आहे. तसेच युद्धाच्या वेळीहि लष्करी नौकरीची मुदत कमी करण्याची सरकारची इच्छा आहे. सध्या जमीनदारावर त्याच्या मगदुराच्या मानाने जे अधिक कराचे ओझे पडत आहे, तेहि कमी करून सर्वावर त्याच्या मगदुराप्रमाणे सारखेच कराचे ओझे पडावे, अशी सरकारची इच्छा आहे. खरी गोष्ट अशी आहे कीं, सर्वानीं आपल्या मगदुराप्रमाणे योग्य मदत सरकारास केली, तर हे सारे साधण्यास सरकारास अडचण पडणार नाही. आमच्याजवळ पुरेसा पैसा नसल्यामुळे ँ सैन्यास लाब लाब मुदतीच्या रजा आम्हास द्याव्या लागतात. यामुळे इ. स. १८१५ साली जे सैन्यबळ आह्मापाशी होते, तेच आजहि आहे. तेव्हापासून लोकसंख्या किती तरी वाढली असता, सैन्याच्या बळात मात्र वाढ झाली नाही, याचे कारण हेच आहे. इ. स. १८२० साली फ्रेंच सैन्याची सख्या १,६९,००० असून प्रशियाचे सैन्य १,३०,००० होते. इ. स. १८५४ साली फ्रान्सचे सैन्य ४,००००० झाले असून प्रशियाचे सैन्य १,३८,००० झाले आहे."

वरील आकड्यावरून पाहता लोकसंख्येच्या मानाने, प्रशियन सैन्याची वाढ झालेली नसून लष्करी नौकरीस योग्य अशा लोकापैकीं चौथा हिस्सा नौकरींत दाखल झाला नव्हता, असे दिसून येईल. सैन्यातील बहुतेक भाग लॅंडव्हर किंवा दुय्यम प्रतीचा असून सुमारें $\frac{1}{3}$ भाग मात्र पहिल्या प्रतीचा होता. यावरून लष्कराची सुधारणा होणे किती इष्ट होते, हे कोणाच्याहि ध्यानी येण्यासारखे आहे.

लष्कराची स्थिति सुधारण्यास राजे पहिले वुइलियम यानीं एकदम कंबर बाधली. नौकरीची एकोणीस वर्षांची मुदत होती, ती त्यानीं प्रथम सोळावर आणली व नंतर बारा वर्षांची ठरविली. राखून ठेवलेल्या सैन्याची मुदत दोन वर्षांऐवजीं चार वर्षांची केली. अशा रीतीने कोणत्याहि वेळीं जय्यत असलेल्या सैन्याची सख्या त्यानीं दोन लक्षानीं वाढविली. सैन्यास नव्या पद्धतीच्या बंदुका त्यानी पुरविल्या व सैन्यासाठी नव्या प्रकारची इतर सामग्रीहि निर्माण केली. सैन्याला नव्या पद्धतीचे शिक्षण देऊन त्यांनीं त्याला एकंदरीने सर्व दृष्टीनी अगदी नमुनेदार लष्कर बनविले. या साऱ्या सुधारणा राजे वुइलियम यानी स्वतः एकट्यानेच पार पाडल्यामुळे या नमुनेदार सैन्याच्या जनकत्वाचा मान त्यासच दिला पाहिजे.

या कामी युद्धमंत्री फॉ रून आणि मुख्य सेनापति (चीफ ऑफ दी जनरल स्टाफ) फॉ मोल्टके या इतिहासप्रसिद्ध जोडीचेहि त्यास उत्तम सहाय्य मिळाले. या त्रिवर्गाने सैन्याच्या बाबतींत कसून मेहनत केल्यामुळे इ. स. १८६० च्या जुलई महिन्यात या सर्व सुधारणा पूर्णपणे अमलात आल्या. आतां यापुढे लागणाऱ्या अधिक खर्चास लोकनियुक्त सभेची मंजूरी मिळविणे,एवढेच कायते कार्य शिल्लक उरले. परंतु लष्करावर अधिक खर्च करावयाचा नाहीं अशी जणू काय या सभेने प्रतिज्ञाच केली

होती असे दिसते. पुढील खर्चास मंजुरी देण्याचे सभेने नाकारले, इतकेच नव्हे, तर नवी उभी केलेली ११७ पलटणे कमी करून नव्या सुधारणाहि नाहीशा करून टाकाव्या असा हट्ट ही सभा घेऊन बसली.

अशा रीतीने प्रशियाची स्थिति इ. स. १७६० साली मोठ्या पेचाची झाली होती. खडकाळ समुद्रात सापडलेल्या तारवाप्रमाणे ही राजनौका कोणत्या क्षणी फुटेल हे कोणासहि सागता येण्यासारखे नव्हते. अज्ञसभासद सैन्य कमी करण्यास पहात होते आणि सरकार सैन्याची वाढ झालीच पाहिजे, असे ह्मणत होते. प्रधानमंडळास कोणत्याहि मार्गाने लोकाची समजूत घालता येईना. बिस्मार्क हे या वेळी प्यारीसमध्ये होते. त्यास बोलावून आणून मुख्य प्रधानपद द्यावे अशी सल्ला जनरल फॉ रून यानी राजाला दिली. राजाला ती पसंत पडून बिस्मार्क याची त्यानी नेमणूक केली. ही नेमणूक जाहीर होताच बिस्मार्क याजविरुद्ध प्रशियामध्ये एकच काहूर उठले. 'घमंडानंदन,' 'नेपोलियनचा भक्त,' 'उपटसूभ,' 'शहराचा काळ' इत्यादि शेलक्या शब्दाचा वर्षाव त्याजवर होऊं लागला. 'राष्ट्राचे तारूं आता फुटणार' असेहि भविष्य काही उदारमतवादी वर्तमानपत्रे वर्तवू लागली. मुख्यप्रधान या नात्याने प्रतिनिधिसभेत त्याचे पहिले भाषण ज्या दिवशी व्हावयाचे होते, त्या दिवसाची वाट सारे लोक चातकासारखी पहात बसले. कारण त्या दिवशी आपल्या राज्यधोरणाची रूपरेखा बिस्मार्क सागणार होते. आपल्या प्रतिपक्षावर यथेच्छ तोडसुख ते घेतील, असे सर्वास वाटत होते, पण तसे काहीं न घडता बिस्मार्क यानी प्रतिपक्षाशी अगदी शाततेचे धोरण स्वीकारले. आपल्या पहिल्या भाषणात ते ह्मणाले,

"सरकार व लोक याजमधील तट्याचे स्वरूप सामान्यत: वाटतें तितकें भयकर नाहीं. वर्तमानपत्रांनी त्याचा नसता बाऊ करून ठेवला आहे, पण हा

तटा खरोखर इतक्या गभीर स्वरूपाचा नाही लोकाशी तटा करावा अशी सरकारची मुळींच इच्छा नाही बनेल तोपर्यंत परस्पराच्या सगनमतानेच सर्व गोष्टी व्हाव्या अशीच सरकारची इच्छा आहे. आपल्या शरीराला झेपेल, त्याहून अधिक जड अशा प्रकारची शस्त्रसामग्री प्रशियाच्या राष्ट्रपुरुषाला शरीरावर बाळगणे भाग आहे, त्या अर्थी ती सामग्री झेपेल असे आपले शरीरबळ त्याने वाढविले पाहिजे आपले कल्याण करून घेण्याचे अनेक प्रसग प्रशियाने आजवर फुकट घालविले आहेत, पण आता असे होता कामा नये अशा सधीचा पूर्ण फायदा पदरात पडेल अशी तयारी आता राखली पाहिजे व्हियेन्ना काग्रेसच्या बैठकीत प्रशियाच्या ज्या सरहद्दी निश्चित झाल्या आहेत, त्या प्रशियाच्या राष्ट्रदेहाचे रक्षण करण्याजोग्या नाहीत. आपणापुढे सध्या जे कोडें आहे, ते मोठमोठया भाषणानी अथवा नुसत्या मताविक्याने सुटण्यासारखे नाही तें फक्त तरवारीच्या धारेने आणि रक्तस्रावाने सुटणारे आहे. ”

हे भाषण प्रसिद्ध झाले, तेव्हां साऱ्या युरोपभर मोठी खळबळ उडाली. प्रशियांत होऊं पहाणाऱ्या बंडाळीचा बीमोड करण्यासाठीं बिस्मार्क हे कोठे तरी युद्ध उपस्थित करावयास पहात आहेत असे सर्वांस वाटले.

या वेळच्या परिस्थितीचे वर्णन खुद्द बिस्मार्क यानीच जॉन मोटले यास लिहिलेल्या पत्रांत पुढीलप्रमाणे केले आहे.

बर्लिन, १७ एप्रील, १८६३.

प्रेय मोटले,

तुमचे नऊ तारखेचें पत्र वाचून आनद झाला. वारवार व लाबलाब पत्रे लिहिण्याचे आश्वासन तुम्ही दिले आहे, आणि हे तुमचे वचन तुम्ही पाळाल, तर मला खरोखर फार आनद होईल अजिराच्या मेव्याचा जसा वाण्याला कटाळा असतो, तसाच राजकारणाचाहि मला कटाळा आहे पण कीड लागू नये ह्मणून वाण्याला जसे या मेव्याकडे वारवार पहावे लागते, तसेच राजकारण मला वारवार चाळावे लागते. हे पत्र मी लिहीत आहे, तथापि याक्षणी सुद्धा माझ्या कानात राजकारणाचा नाद घुमत आहे. अगदी बालिश आणि माथेफिरू असल्या लोकाची अगदी निरस आणि बेचव भाषणे तासाचेतास ऐकणे मला भाग पडते. यामुळे वेळ नसताहि कशी तरी फुरसद काढून तुह्माला पत्र लि-

हिण्याचे आनददायक काम करण्यास बसलो आहें. पार्लमेंटातील प्रधानाचा अयोग्य धदा करण्याचे माझ्या नशिबी येईल, असे मला कधींहि वाटलें नव्हते. परराष्ट्रीय वकील हा नौकर असला, तरी सभ्यतेचे आणि शिष्टाचाराचे उल्लघन त्याला करावे लागत नाही पार्लमेंटातील प्रधान ह्मणजे निव्वळ बाजारी मनुष्य असतो. सध्या माझी किंमत अशी झाली आहे

ता १८ एप्रील १८६३.

काल येथपर्यंत पत्र लिहून झाल्यानतर आमची खाजगी बैठक समाप्त झाली कारण मला कौन्सीलच्या सभेला जावे लागलें. तेथे पाच तास मोडले नतर सरकारस्वारीला रोजच्या कामकाजाचा रिपोर्ट देण्यात एक तास खर्ची पडला दुसऱ्या एका मेजवानीकडे तीन तास गेले. या तीन तासात निरस आणि बेचव भाषणावाचून दुसरा कसलाहि फायदा झाला नाही. आज सकाळी उठून वसतो न बसतो तोच देनमार्क, इग्लड, पोर्तुगाल, रशिया आणि फ्रान्स इतक्या देशाचे वकील एकामागून एक येऊ लागले. दुपारी एक वाजता सभेस जाण्याची वेळ झाली ह्मणून त्याना रजा देणे मला भाग पडलें. हे पत्रसुद्धा मी तेथेच लिहीत असून काही लोकाच्या मूर्खपणाच्या भाषणातले काही काही शब्द मधून मधून माझ्या कानावर आदळत आहेत बेल्जमबरोबर झालेले आमचे तह मजूर करण्याचा सर्वांचा उद्देश आहे, तथापि आमचे वाक्पटीत एकमेकाचे वाभाडे काढीत आहेतच सर्वांचा उद्देश एकच, पण सर्वांच्या डोक्यात तोच उद्देश उत्पन्न होण्याची कारणे वेगळी असल्यामुळे कोणाचा कोणाशीं मेळ पडत नाही. क्षुल्लक गोष्टीत आमच्या पार्लमेंटात अशा मारामाऱ्या होतात. तुह्मी अमेरिकन प्रतिनिधि झाला, तरी त्याच जातीचे आहा, हे मला ठाऊक आहे. आपण एकमेकाशी का भाडतो, यातला मुद्दासुद्धा त्याना ठाऊक नसतो यावरून भाडण्यात त्याना मौज वाटते ह्मणूनच ते भाडतात. असल्या कोरड्या वाक्पाडित्याने प्रशियाचा राज्यकारभार सुरळीत चालणें शक्य नाही त्याना काही तरी आळा घालण्याचा उपाय मला शोधून काढला पाहिजे. हे लोक व्यक्तिश थोडेसे बुद्धिवान् असले, तरी त्याहून घमेंडखोर मात्र अधिक असतात. त्यात बहुतेक युनिव्हर्सिटीचे पदवीधर असतात, तेव्हा त्या मापानें मोजता त्याना सुशिक्षित ह्मणणे अवश्य आहे, पण राजकारणाबद्दल ह्मणाल, तर स्वत च्या घराच्या भितीबाहेरील जगाचीसुद्धा त्याना जाणीव नसते परक्या राष्ट्राच्या माहितीबद्दल शाळेतल्या मुलाची आणि त्याची माहिती एकाच किंमतीची.

आता मी झोपीं जाण्याच्या तयारींत आहे वर लिहिलेला भाग मला आता पोरकट वाटू लागल्यामुळे हे पत्र सगळेच जाळून टाकावे असे मनात येतें; पण दुसरे पत्र लिहिण्यास फुरसद मिळावयाची नाही. आणि ते अधिक चागले लिहिण्यास स्वस्थता तरी कोठे आहे? मी स्वस्थ बसलो ह्मणजे आपल्या शाळे-तल्या गमतीच्या दिवसाची आठवण मला हटकून होते. माझी बायको आणि सारी मुले तुझी वारवार आठवण करीत असतात. आता रामराम. इग्रजी सारखी वेडीवाकडी भाषा पुढे आणखी लिहिण्याचे काम माझ्याने होत नाही. तुझे अक्षर ह्मणजे शुद्ध कोंबड्याचे पाय असतात. माझेंहि तसेच आहे काय?

तुझा जुना दोस्त—**बिस्मार्क.**

प्रतिनिधि सभेशी सहकारितेने वागण्याचे धोरण फारसे यशस्वी होणार नाही, ही गोष्ट बिस्मार्क याच्या लक्षात ताबडतोब आली. तेव्हा सरकारचे व सभेचे परस्पर संबंध कसे असावेत, याचे दिग्दर्शन त्यानीं अधिक स्पष्टपणे सभेपुढे केले. सरकारी कामदार ह्मणजे प्रतिपक्षी प्रतिनिधी नसून त्याना वाटेल त्या प्रश्नाची उत्तरे देणे भाग पाडणे, हे सरकारच्या इभ्रतीस लाछन आहे, असे ते ह्मणाले. बिस्मार्क याच्या या भाषणामुळे सर्व प्रतिनिधींत मोठी खळबळ उडून गेली. यानंतर १३ आक्टोबरपर्यंत सभेची बैठक तहकूब राहिली. या अवधीत कोणत्याहि महत्वाच्या मुद्याचा निकाल लागला नाही, तथापि अखेरीस आपला विजय होईल, अशी बिस्मार्क यास पूर्ण खात्री होती. ता. ७ आक्टोबर सन १८६२ रोजी आपल्या पत्नीला लिहिलेल्या पत्रात ते ह्मणतात,

"सभेच्या चेंबरमध्ये बसून मी हे पत्र लिहित आहे. माझ्या नुकत्याच झालेल्या भाषणावर मूर्खपणाची टीका शेजारच्याच खोलींत काही प्रतिनिधि करीत बसले आहेत काम अतिशय पडले आहे पुरेशी झोपसुद्धा न मिळा-ल्यामुळे मला फारच त्रास होतो कोणत्याहि कामात आरंभीं असा त्रास हो-णारच, पण परमेश्वराच्या कृपेने शेवटीं सर्व काही सुरळीत होईल अशी माझी खात्री आहे. फॉ रूनच्याच घरी मी रोज जेवींत असतों. अरे, पण हे काम

झाले, पत्र लिहिताना मी कागद उलटाच धरला आहे. हा शकूनसुद्धा काही वाईट नाहीं. रून माझ्याबरोबर नसता, तर मला अगदीच एकटें एकटे वाटले असतें. ”

या आरंभींच्या दिवसात बिस्मार्क यास कामाचा किती त्रास पडे, याचे याहून चांगले वर्णन त्यानी आपल्या बहिणीला लिहिलेल्या ता. १० आक्टोबरच्या पत्रात केले आहे.

“ कामाचा बोजा दिवसेंदिवस अधिकच वाढत आहे. ८ ते ११ परकीय मुतसद्याच्या भेटी, ११ ते २॥ आमच्या प्रधानमडळाचे लोकाशी तटे. २॥ ते ४ महाराजाची भेट. ४। पासून ४।।। पर्यंत घोडयावरून पावसात रपेट भोजन ५ वाजता. ७ ते १० सर्व प्रकारचे लेखन वगैरे काम माझी प्रकृति बरी आहे ’

खुद्द प्रधान मडळाच्या लोकाबरोबरहि बिस्मार्क याचे फारसे जमत नव्हते, असे या उताऱ्यावरून दिसून येते. एकंदरीने पाहता त्याच्या आजूबाजूची सर्व स्थिति त्याच्या कार्यास आणि भावनास पोषक अशी नसून विघातकच होती, असे ह्मणण्यास हरकत नाही. प्रशियाकडे मित्रत्वाच्या दृष्टीनें पाहणारे, असे बहुधा एकहि राष्ट्र त्या वेळी युरोपात नव्हते. प्रशियाबद्दल इतर जर्मन सस्थानाच्या मनात भयंकर तिरस्कार वसत होता. खुद्द प्रशियात सुद्धा दुफळ्या आणि त्रिफळ्या माजल्या होत्या. बहुतेक लोकमत बिस्मार्कच्या विरुद्ध होत चालले होते. अशा प्रकारची हताश करणारी परिस्थिति आजूबाजूस असताहि बिस्मार्क यानी आपले अखेरचे साध्य आपल्या नजरे समोरून यत्किचितहि हलू दिले नाही. पितृभूमिचे अंतस्थ व बाहेरचे शत्रू याचा निःपात करून प्रशियाचे कल्याण साधावयाचे, हेच त्याचे अतिम साध्य होते. राजकीय दृष्टया सर्व जर्मन संस्थानाचे एकीकरण करून त्याचे प्रबळ राष्ट्र बनविण्यास त्यांनी मोठ्या धैर्याने कबर बाधली.

प्रतिनिधि सभेची बैठक तहकूब असता मध्यंतरीं गेलेल्या काळांत पोल लोकाच्या बंडाचा बींमोड करण्याच्या हेतूने रशियाबरोबर बिस्मार्क यानी एक नवा तह केला. इ. स. १८६३ च्या जानेवारी महिन्यांत सभेची बैठक पुन्हा चालू झाली. तेव्हां या तहाच्या बाबतीत सर्व प्रतिनिधीनी बिस्मार्कविरुद्ध मोठी ओरड सुरू केली. उदारमतवादी पक्षाने तर बिस्मार्क यांस कामावरून दूर करावे, असाहि ओरडा चालविला. एकदरीने सारेच राष्ट्र या वेळी बिस्मार्क याच्या विरुद्ध होते.

या वेळी आणखी एक नवेंच राजकीय प्रकरण उपस्थित झाल्यामुळे प्रशियाचे लक्ष घरच्या भानगडींतून निघून तिकडे गेले. डेन्मार्कचा राजा सातवा फ्रेड्रिक हा इ. स. १८६३ च्या नवंबर महिन्याच्या १५ व्या तारखेस मरण पावला. यापूर्वी चारच आठवडे लिप्झिगच्या प्रचंड जयाबद्दल पन्नासावा वार्षिकोत्सव प्रशियात मोठ्या थाटाने साजरा करण्यात आला होता. या उत्सवामुळें साऱ्या जर्मन राष्ट्राच्या मनात राष्ट्रीय एकीचे विचार पुन्हा मोठ्या जोराने प्रज्वलित झाले होते. सातव्या फ्रेड्रिकच्या मागून ख्रिश्चन नावाचा राजा डेन्मार्कच्या गादीवर बसला. श्लेश्वीग—हॉलस्टीन या दोन जहागिऱ्याबद्दल एक नवा जाहीरनामा त्याने प्रसिद्ध केला. या जाहिरनाम्याच्या द्वारे हे दोन प्रात वस्तुतः त्याने आपल्या राज्यास जोडल्यासारखेच केले. इ. स. १४६० साली या प्रातानी डेन्मार्कच्या राजाचे वर्चस्व कबूल केलें होते; तथापि वस्तुतः त्याचा अंतर्भाव जर्मन संहतींतच होत होता. या दोन जहागिऱ्यावर कोणत्याहि स्त्रीची मालकी असूं नये, असे पूर्व कायद्याप्रमाणे ठरले होते. हा कायदा डेन्मार्कला लागू नव्हता. अशा स्थितीत डेन्मार्कच्या गादीला औरस पुत्राचा वश नसेल, तेव्हां हॉलस्टीन आणि आगस्टनबर्ग येथील राजपुत्राने श्लेश्वीग आणि हॉलस्टीन प्राताची जहा-

गिर सभाळावी असा करार इ. स. १८५२ च्या लंडनच्या तहात नमूद करण्यात आला होता. ख्रिश्चन राजाने हे प्रात आपल्या राज्यास जोड-ल्यामुळे या अटीस अर्थातच हरताळ लागला.

या जाहागिऱ्यांसंबधी डेन्मार्कच्या राजाने जे वर्तन केले, त्यामुळे साऱ्या जर्मनीभर मोठी खळबळ उडून गेली. डेन्मार्कच्या राजाचे हे वर्तन विश्वासघाताचे आहे, अशी ओरड साऱ्या जर्मनीभर सुरू झाली. जर्मन संस्थानांची आपसात एकी नसल्यामुळे आपली ही दडपशाही खपून जाईल, अशी आशा डेन्मार्कच्या राजास वाटत होती. त्याच्या या. वागणुकीबद्दल बिस्मार्क यांनी एक निषेधप्रदर्शक जोराचा ठराव पास करून, तो सर्व राजांकडे रवाना केला. फ्रँकफर्ट येथील डायटनेहि हॉलस्टीन प्रांतात सैन्य पाठविण्यास आपली अनुमति दिली. जनरल फॉं हेक हे आपल्या बारा हजार सॅक्सन आणि हॅनोवे-रियन सैन्यासह दिसेबरच्या अखेरीच्या सुमारास हॉलस्टीन प्रातात शिरले. या वेळी त्याजबरोबर हॉलस्टीन—ऑगस्टनबर्गचा राजपुत्रहि गेला आणि कील येथे त्यानी स्वतःस अभिषेक करवून आठवा फ्रेड्रिक असे नांव धारण केले.

इंग्लंड आणि स्वीडन याजकडून आपणास मदत मिळेल, अशा भरंवशावर डेन्मार्कने हे प्रात सोडण्याचे नाकारले. डेन्मार्कने या जहागिऱ्या सोडून द्याव्या यासाठी फ्रँकफर्ट येथील आस्ट्रियन व प्रशियन प्रतिनिधींनी अधिक निकराचा मार्ग स्वीकारण्यास संमति दिली. तथापि दुसऱ्या अकरा संस्थानांच्या प्रतिनिधींनीं या गोष्टीस आपली संमति दिली नाहीं. इतर संस्थानाची मते बाजूस ठेवून आपली इच्छा दोघानी मिळून तडीस नेण्याचा निश्चय आस्ट्रिया व प्रशिया यांनी केला. हा निश्चय जाहीर होताच बाकीच्या संस्थानांत मोठी गडबड उडाली. 'आह्मी ऑगस्टनबर्गच्या

राजपुत्रासाठी धडपड करीत नसून जर्मनीच्या हितसंबंधासाठी ही सारी खटपट करीत आहो' असे उद्गार बिस्मार्क यानी काढल्यामुळे जर्मन संस्थानास अधिकच चीड आली. प्रशियातील लोकमतहि या मोहिमेस अनुकूल नव्हते. या मोहिमेप्रीत्यर्थ लागणाऱ्या खर्चाला प्रशियन असेम्बलीची संमति मिळेना. हा खर्च निष्कारण आहे, असे सभेचे ह्मणणे होते. प्रशियाची इभ्रत राखण्याकरता व एकदरीने जर्मनराष्ट्राच्या हक्काच्या संरक्षणाकरता ही मोहीम करणे जरूर आहे, असे राजाने परोपरीने सभेला कळविले. या वेळी मागे सरणे हे प्रशियाच्या पूर्वेतिहासास साजेसे नसून अशी वर्तणूक एकदर सर्व राष्ट्रास कमीपणा आणणारी आहे, ही गोष्ट सभेच्या ध्यानी आणून देण्यास बिस्मार्क यानीहि फार खटपट केली. तथापि या दोघाच्याहि खटपटीस यश न येता ५१ विरुद्ध २७५ मतानी हा ठराव नापास झाला. तेव्हा बिस्मार्क ह्मणाले, 'अधिक पैसा तुम्ही न द्याल, तर मिळेल त्या पैशानेच आह्मी हे काम हाती घेऊ. तुमच्यासारख्या सत्पुरुषाची मदत आह्मास न मिळाली, तर सैतानाची मदत घेण्यासहि आह्मी मागे पुढे पाहणार नाही."

तारीख २८ जानेवारी रोजी प्रशिया व आस्ट्रिया याजमार्फत निकराचा खलिता डेन्मार्कच्या दरबारी गेला व त्याच्या पाठोपाठच फील्डमार्शल रँगल याच्या हाताखाली साठ हजार फौज जय्यत होऊन बसली. निर्वाणीच्या खलित्यास समाधानकारक उत्तर न मिळाल्यामुळे तारीख १ फेब्रुआरी रोजी संयुक्त सैन्ये इडर नदी पार झाली व एकाच आठवड्याच्या अवधीत डेन सैन्यास त्यानी मागे हटविले. ड्यानीश सैन्य ड्युपेल येथील तटबंदीचा आश्रय करून बसले. तारीख १८ एप्रिल रोजी प्रशियन सैन्याने या तटबंदीवर निकराचा हल्ला करून ते ठाणेहि काबीज केले. तेव्हा ड्यानिश सैनाचा तळ आलसेन येथे गेला. येथेहि

प्रशियाचा युवराज फ्रेड्रिक चार्लस् याने त्याजवर हल्ला करून त्या सैन्यास दशदिशा उधळून लावले. तारीख १८ जुलई रोजीं ख्रिश्चन राजाने युद्ध तहकूब ठेवण्याची मागणी केली व यानंतर तीन महिन्यांनीं व्हियेन्ना येथे पक्का तहनामा होऊन एल्ब नदीवरील या दोन्ही जहागिऱ्यावरील सर्व हक्क सोडून ते प्रात त्याने आस्ट्रिया व प्रशिया याच्या स्वाधीन केले.

या वेळीं या भानगडीत इग्लडने जे वर्तन केले, ते त्याच्या इभ्रतीस साजण्याजोगे आहे, असे म्हणता येत नाहीं. या बाबींत इंग्लडच्या प्रधानमंडळाने जे उद्गार काढले होते, त्यावरून इंग्लंडची सशस्त्र मदत आपणास मिळेल, अशी आशा ड्यानिश लोकास वाटत होती; पण अखेरपर्यंत त्याची ती आशा सफल झाली नाही. प्रशियाच्या व आस्ट्रियाच्या या ‘उद्दामपणाचा’ निषेध करून इतर राष्ट्रास शाततेच्या मार्गाने या तट्याचा निकाल लावण्याची विनंति करून तेवढ्यांतच इग्लंडने समाधान मानले. ‘आह्मी बाकीची युरोपी राष्ट्रे एक होऊन तुमचा समाचार घेऊं’ अशा धमक्या देऊन बिस्मार्क यास भेडसावण्याचा यत्न इग्लंडने बरेच वेळा करून पाहिला; पण बिस्मार्क यानीं त्यास भीक घातली नाहीं. ‘बिस्मार्क हे कोणत्याहि उपायाने आपले शब्द खरे करण्यास चुकणार नाहींत.’ असे उद्गार डिझरायली यांनीं दोनच वर्षांपूर्वी काढले होते.

अशा प्रकारे ही भानगड मिटल्यानंतर आस्ट्रियाने हॉलस्टीनचा व प्रशियाने श्लेश्वीगचा कारभार आपल्या हातीं घेतला. यानंतर ऑगस्टनबर्गच्या राजपुत्राकडे ही जाहागीर चालावी कीं नाही, हा प्रश्न उपस्थित झाला. या जहागिरीवर या राजपुत्राचा वारसा कबूल करण्यास प्रशिया कबूल होता, पण कोणाहि राजाच्या वर्चस्वाखालीं न राहतां

ही गादी स्वतत्र राजा म्हणून चालवूं असा हट्ट या राजपुत्राने धरल्या-मुळे त्याचे हे म्हणणे प्रशियास कबूल होईना. या राजपुत्राला आस्ट्रि-याचे मात्र पूर्ण पाठबळ होते. तेव्हा हे प्रात प्रशियाच्या राज्यात सामील करावेत अशा अर्थाचे बोलणे बिस्मार्क यानी आपल्या वकिलाच्या मार्फत व्हिएन्नाच्या दरबारी सुरू केले. सायलेशिया प्राताचा काहीं भाग आह्मास देत असाल, तर तुमचे हे म्हणणे आम्ही मनास आणूं असा जबाब आस्ट्रियन प्रधान मेन्सडार्फ यानी दिला. ही तुमची अट आम्हास मुळीच कबूल नाही, असे बर्लिन दरबाराने आस्ट्रियास ताबड-तोब कळविले.

प्रशियाच्या असेम्बलीत बिस्मार्क याजविरुद्ध जी प्रतिकूलता पूर्वी होती, ती दिवसेदिवस अधिकच वाढूं लागली. प्रतिनिधींच्या तक्रा-रींकडे व मागण्याकडे लक्ष द्यावयाचेच नाही, असे धोरण बिस्मार्क यानीं निश्चयाने अमलात आणल्यामुळे त्याजवर शिव्याशापाचा भडिमार उडूं लागला. एका प्रतिनिधीने तर 'तुह्मी खोटे बोलता' असा आरोप बिस्मा-र्क यांजवर भर सभेत केल्यामुळे बिस्मार्क यानीं त्याला द्वद्वास आव्हान केले; पण त्याचा स्वीकर करण्याची छाती प्रतिनिधीस न झाल्यामुळे ही गोष्ट तितकीच थावली.

राजाच्या हुकुमाने तारीख १७ जून रोजीं प्रशियन डायटची सभा तहकूब झाली. त्या वेळीं अखेरचे भाषण करताना बिस्मार्क म्हणाले, "आज तुम्ही राजाच्या विरुद्ध आहा; पण एक दिवस असा येईल की त्या दिवशी सारे राष्ट्र राजाबद्दल आभारप्रदर्शक उद्गार काढील, हे ध्यानांत ठेवा." बिस्मार्क याचे हे भविष्य कितपत बरोबर उतरले, हे पुढे दिसून येईलच. अशा प्रकारे अनेक प्रकारच्या काळजींत चूर असताहि बि-स्मार्क आपल्या जुन्यापुराण्या मित्रांस विसरले नव्हते. मोटलेचे स्मरण

त्यास झाले की, त्याना विद्यार्थिदशेची आठवण होऊन, तीत ते पुन्हा कसे प्रवेश करीत, हे पुढील पत्रावरून दिसून येईल.

" बर्लिन, ता २३ मे १८६४.

जॅक, बेट्या तू आहेस तरी कोठे ? मला एक ओळ खरडायला सुद्धा तुला वेळ नाही, इतक्या कोणत्या कामात तू गुतला आहेस ? मी रात्रदिवस हमालासारखे काम करतों आणि तुला पाय ताणून पडण्याशिवाय दुसरा उद्योग नाही. मग एकादे पत्र का लिहित नाहीस ? मला तर पत्र लिहिण्यापुरतादेखील वेळ मिळत नाही गेल्या पाच दिवसात पधरा मिनिटे हिंडण्यापुरता देखील वेळ मिळाला नाही. तू इतका बहाद्दर आळशी आहेस की त्यामुळे तुला आपल्या जुन्या मित्राचीहि आठवण होत नाही. चार दिवस बर्लिनला तरी का येत नाहीस ? तू आलास, तर आह्मा सर्वांनाच खरोखर फार आनद होणार आहे. तू आलास, तर आपल्या पहिल्या उपाहारगृहात जाऊन जुन्या विद्यार्थीदशेची आठवण करण्याचे वचन मी तुला देतों. मरू दे ते राजकारण. तूं कसेहि करून येच. आपल्या जुन्या मित्राना आणि त्याच्या बायकापोराना असे विसरून कसें चालेल? तुला लवकर येता येत नसले, तर एक बोटभर चिठ्ठी तरी पाठीव.

बिस्मार्क "

इ. स. १८६४ च्या उन्हाळ्यात प्रशियाचे राजे दौऱ्यावर निघाले असता बिस्मार्क त्याजबरोबर होते. कार्लस्बाड, व्हियेन्ना, शॉनब्रुन आणि ग्यास्टीन इतक्या शहरी राजाची स्वारी गेली होती. ग्यास्टीन शहरी ता. २४ आगष्ट रोजी आस्ट्रिया व प्रशिया याजमध्ये एक तहनामा होऊन श्लेश्वीग व हॉलस्टीन प्राताची कटकट तेवढ्यापुरती तरी मिटली. या तहाप्रमाणे श्लेश्वीग प्रांत प्रशियाला मिळून हॉलस्टीन आस्ट्रियाकडे गेला. या भानगडीत बिस्मार्क यांनी जी कामगिरी बजाविली होती, तिचा मोबदला म्हणून बिस्मार्क यास वंशपरंपरेने चालणारी कौटची पदवी तारीख १५ सप्टेंबर १८६५ रोजी राजाने दिली. याशिवाय दोन गरुडांचा चादहि त्यांस नजर मिळाला.

सप्टेंबरच्या अखेरीस नेपोलियन बादशहास भेटण्याकरता बिस्मार्क हे बियारिट्झ् शहरीं गेले. प्रशिया व आस्ट्रिया याजसबंधीं बादशहाचा कल कसा काय आहे, हे जाणण्याचा बिस्मार्क याचा उद्देश होता. एकंदरीने या वेळी या भेटीचा हेतु सफल होऊन प्रशियाचा पुढील मार्ग बराच मोकळा झाला.

इ. स. १८६६ सालच्या सुरवातीसच श्लेश्वीग—हॉलस्टीन प्रातात बंडावा झाला. या वेळी आगस्टनबर्गचे राजपुत्र या प्रातात फिरतीवर निघाले होते. त्या प्रांतातील लोकांकडून त्यास अनेक मानपत्रेंहि मिळाली ! प्रशियाच्या राज्यकारभाराविरुद्ध गडबड करण्यास. या स्वारीकडून चागले उत्तेजन मिळाल्यामुळे तेथे अखेरीस बंड उद्भवले. हॉलस्टीन प्राताच्या आस्ट्रियन गव्हर्नराने ऑल्टोना येथे सभा भरविण्यास लोकाना परवानगी दिली. या प्राताचा राज्यकारभार बेशिस्तपणे चालला आहे, असा ठराव या सभेने पास केला. गव्हर्नराच्या या कृत्यास व्हिएन्नाच्या दरबाराचीहि आतून फूस होती. गव्हरनराची ही वर्तणूक ग्यास्टीन येथील तहाच्या अटींच्या विरुद्ध आहे, अशा अर्थाचा खलिता बिस्मार्क यानी व्हिएन्नाच्या दरबारी रवाना केला. तेथील प्रधानमंडळाने काही तरी गुळमुळीत उत्तर त्या वेळी देऊन वेळ मारून नेली. यानतर घरचे तंटे मिटवून राजाचे व प्रजेचे एक मत करण्याचा उपक्रम बिस्मार्क यानी केला; तथापि त्यात त्यास फारसे यश आले नाही. अशा प्रकारच्या स्थितीत ता० २३ फेब्रुआरी रोजी चेम्बरची बैठक खलास झाली.

याच महिन्यात आस्ट्रियाने बोहेमिया प्रातात लष्कर जमविण्यास सुरुवात केली. इतर युद्धोपयोगी साहित्यहि तेथे जमा होऊं लागले. अर्थात् प्रशियावरच्या स्वारीची ही तयारी होती. या लष्कराच्या हाल-

चालीचे कारण काय? असा प्रश्न प्रशियाकडून होताच 'आमच्या प्रातातच बंड होण्याचा संभव दिसल्यामुळे ही जमवाजमव केली आहे' असा जबाब व्हिएन्ना दरबाराकडून आला. झपाट्याने बदलत चाललेल्या परिस्थितीसंबंधीं पुढे विचार करण्याकरतां राजाने प्रधान मंडळाचें कौन्सिल भरविले. नवे प्रात आपल्या हातीं ठेवण्याकरता जरूर पडेल तर युद्ध करण्यासहि मागेपुढे पहावयाचे नाही, असा निश्चय या कौन्सिलांत ठरला. तारीख ८ एप्रिल रोजी परस्परास प्रसंगी मदत करण्याचा एक गुप्त तहनामा इटलीबरोबर करण्यात आला. या तहनाम्याची मुदत तीन महिन्यापुरती होती. तीन महिन्यांच्या आत युद्ध सुरू झाल्यास इटलीने प्रशियाला मदत करावी, असे या तहाने ठरले. आता फ्रान्सचीच भानगड कायती मागे राहिली होती. आस्ट्रिया व प्रशिया याजमध्यें युद्ध सुरू झाल्यास, त्यात नेपोलियनला तटस्थ ठेवणे मोठ्या मुष्किलीचे काम होते. मोसल आणि ऱ्हाइन या नद्यामधील दोन किल्ले शिवाय करून बाकीचा प्रदेश नेपोलियन मागत होता. या मागणीला प्रशियाचा रुकार मिळणे अर्थातच शक्य नव्हते. तेव्हा नेपोलियनने आस्ट्रियाकडे संधान बाधून प्रशियाच्या विरुद्ध असा त्याजबरोबर त्याने करार केला. या कराराप्रमाणे सायलेशिया प्रांत आस्ट्रियाला मिळावयाचा होता. इतक्या साऱ्या भानगडींत नेपोलियनला नुसता झुलवीत ठेवून बिस्मार्क यांनीं आस्ट्रियाला त्याचे सहाय्य मिळूं दिले नाहीं. बिस्मार्क याची राजकारणीबुद्धि भयंकर कसास लागण्याचा हा प्रसंग होता आणि या प्रसंगातूनहि बिस्मार्क आपल्या बुद्धीच्या जोरावर सुखरूप बाहेर पडले.

तारीख ७ मार्च रोजीं सैन्याच्या एकंदर परिस्थितीचा विचार करण्याकरतां व त्यास डेरेदाखल होण्यास हुकूम करण्याकरतां व्हिएन्ना येथे युद्धमंत्री मंडळाची बैठक झाली. ही हकीकत बिस्मार्क यांस समजताच

त्यानी साऱ्या जर्मनसंस्थानाकडे खलिते पाठवून आस्ट्रिया युद्धास सज्ज होत असल्याची वार्ता त्यास कळविली. तसेच हे युद्ध सुरू झाल्यास सर्व जर्मन संस्थानांनी प्रशियाला मदत करावी अशीहि विनति त्यानी या खलित्यात केली होती. या खलित्यास जर्मन संस्थानाकडून उडवाउड-वीची व जवळ जवळ नकारात्मक अशीच उत्तरे मिळाली. तेव्हा युद्ध सुरू झाल्यास एकाहि जर्मन संस्थानाची मदत न मिळता आपल्या स्वतः-च्याच हिमतीवर ते चालवावे लागेल, अशी बिस्मार्क याची खात्री झाली.

तारीख ७ मे १८६६ रोजी बिस्मार्क याच्या जिवावरील एक मोठे अरिष्ट टळले. बर्लिनमधील सुप्रसिद्ध अटरडेनलिंडन नावाच्या राजर-स्त्यावरून ते जात असता फर्डिनंड कोरेनब्लाइन्ड नावाच्या एका माथे-फिरूने त्याजवर चार गोळ्या झाडल्या. त्यामुळे खाद्यावर आणि कुशीत अशा दोन जखमा त्यास झाल्या. या प्रसगीं घाबरून न जाता कोहेन ब्लाइन्डचा पाठलाग करून बिस्मार्क यानी त्यास पकडले व त्यास रस्त्यातून त्या वेळी जात असलेल्या काही लष्करी लोकाच्या स्वाधीन केले. तेथून बिस्मार्क सरळ आपल्या घरी गेले व जणू काय विशेष काहीं घडलेच नाही, अशा थाटाने आपल्या रोजच्या उद्योगास लागले. राजाला ही बातमी समजताच ते स्वतः आपल्या राजकीय परिवारासह बिस्मार्क याच्या भेटीस आले. त्यात काही प्रधान मडळातील लोक व बरेचसे सेनापतीहि होते. ही बातमी शहरात फुटताच लोकाचे थवेच्या थवे बिस्मार्क याच्या घरासमोर जमले. तेव्हा त्या सर्वास शात करण्या कर-तां बिस्मार्क यांनी एक भाषण केले. "स्वदेशकल्याणासाठी झटत असता असे अपघाती मरण येणेहि भाग्याचे आहे," असे ते म्हणाले. या ब्लाइन्डने कोर्टात चवकशी होण्यापूर्वीच तुरुंगात आत्महत्या करून स्वतःची मुक्तता करून घेतली.

प्रकरण नववे.

आस्ट्रियाशीं युद्ध.

तारीख १ जून रोजी श्लेश्वीग व हॉलस्टीन या दोन जहागिऱ्यांच्या प्रश्नाची चर्चा संयुक्त जर्मन डायट पुढे करण्याचे आस्ट्रियाने ठरविले. त्याचप्रमाणे या दोन जहागिऱ्यावर स्वतंत्र राजा असावा किंवा त्याचा अंतर्भाव कोणत्या तरी जर्मन संस्थानात व्हावा, याबद्दल त्या प्रातातील लोकमत घेण्याकरिता त्या प्रातातील डायटच्या सभाहि भरविण्यास त्यानीं हुकूम केला. त्या प्रांतात अशा प्रकारच्या सभा भरविणे हे ग्यास्टीनच्या तहाच्या कलमाविरुद्ध आहे, असा आक्षेप प्रशियाने घेतला व जनरल फॉं मॅन्टयुफेल यास हॉलस्टीन प्रात काबीज करण्यास पाठविले. या हुकुमाप्रमाणे प्रशियन सैन्य त्या प्रातांत शिरताच त्यास कोणत्याहि प्रकारचा अडथळा न करता तेथील आस्ट्रियन लष्कराने आपला तळ मागे नेला.

तारीख ११ जून रोजीं फ्रँकफर्ट येथील सयुंक्त जर्मन डायटच्या आस्ट्रियन प्रतिनिधींनी एक खास बैठक बोलावून प्रशियाविरुद्ध संयुक्त सैन्ये डेरेदाखल होण्यास सभेने परवानगी द्यावी, अशी सूचना त्यानीं सभेपुढे माडली. ही सूचना पसार झाल्यास हेच आम्ही युद्धाचे आव्हान समजू, असे प्रशियन प्रतिनिधीनी आस्ट्रियास कळविले. यानंतर दुसऱ्याच दिवशी बर्लिन दरबारातील आस्ट्रियन वकील कौंट कारोली हे दरबार सोडून निघून गेले व या दोन राज्यातील परस्पर राजकीय स्नेहसंबध त्या दिवशी तुटला.

तारीख १४ जून रोजी प्रशियाखेरीज इतर सस्थानानी संयुक्त सैन्ये डेरेदाखल करावीं, असा ठराव संयुक्त जर्मन डायटमध्ये पास झाला. हा ठराव पास झाल्यामुळे जर्मन संस्थानाची पूर्वी झालेली संहति आता

नष्ट झाली असून यापुढे नवी सहति निर्माण करण्यास प्रशिया मोकळा झाला आहे, अशी नोटीस प्रशियन प्रतिनिधींनीं सर्व संस्थानास दिली. या प्रसंगी पंधरा पैकी सहा सस्थाने प्रशियाच्या बाजूस होती.

युद्धाच्या प्रसंगीं जर्मन सस्थानानी आपणास मदत करावी, यासाठीं सामदामदंडभेदादि सर्व उपायाची शिकस्त बिस्मार्क यानीं करून पाहिली; तथापि या खटपटीचा फारसा उपयोग न होता, बरीचशीं संस्थाने आस्ट्रियाच्या बाजूस गेलीं. बेडन संस्थानाधिपति खुद्द राजाचा जावई असताहि ‘ परिस्थितीची ’ सबब सागून आस्ट्रियालाच मिळाला. आस्ट्रियाच्या प्रबळ साम्राज्याचा धाक सर्वांसच वाटत होता. आस्ट्रियाच्या बाजूस गेलेल्या जर्मन संस्थानाच्या सैन्याचा तळ मेन नदीच्या काठाने पडला. यात फक्त हॅनोव्हर सस्थानाचे सैन्य नव्हते. या सैन्याने एक लहानशी लढाई लॅंजेनसालझा येथे स्वतत्रपणे करून तीत जयहि मिळविला; पण तारीख २७ जून रोजीं या सैन्याला आपलीं हत्यारे शत्रूच्या स्वाधीन करावीं लागली.

यानतर पोडोल, मुचेनग्राड्झ्, हुनरवेसर, जिशचिन्, टॉटेना, नॉचोड्, स्कालिटझ्, श्वीनशॉडेल, आणि कॉनिजिनहोप इतक्या ठिकाणीं एका मागून एक लढाया जिकून प्रशियन सैन्य त्वरेने आस्ट्रियाच्या बोहेमिया प्रातांत शिरले. या साऱ्या लढाया तारीख २६ ते २९ जून येवढ्या चारच दिवसाच्या अवधीत प्रशियाने जिकल्या. यानतर कॉनिग्ग्राड्झ् अथवा सॅडोवा येथे या दोन्ही मुख्य सैन्याची गाठ पडून प्रचड लढाई झाली व तीत प्रशियाचे युवराज फ्रेड्रिक वुइलियम हे ऐनवेळेवर दाखल होऊन त्यानी चांगली कामगिरी बजाविल्यामुळे मुख्य सेनापति फॉं मोल्टके याचा सर्व डाव पूर्ण यशस्वी झाला. या लढाईत आस्ट्रियाच्या सर्व सैन्याचा इतका चुराडा उडाला की, पुन्हा शस्त्र धरण्याचे सामर्थ्य

त्यास उरले नाही. या सैन्याला मदत करण्याकरता व्हिएन्नाहून येत असलेल्या बेनेडेग याच्या हाताखालच्या आस्ट्रोसाक्सन सैन्याचाहि प्रशियाने पुरा मोड करून त्याची त्याने धुळधाण उडविली. अशा रीतीने प्रशियाने या युद्धात अपूर्व यश मिळविले.

या वेळी बिस्मार्क यास जेवणासहि फुरसत न मिळण्याइतके काम पडत होते. तथापि तेवढ्या गडबडीतहि आपल्या घायाळ बाधवाचा समाचार घेण्यास ते चुकत नसत. तारीख २२ जुलई रोजी आपल्या पत्नीला लिहिलेल्या पत्रात ते लिहितात. " हजार हजार चिरुटाच्या काही पेट्या जमल्यास या स्वाराबरोबरच पाठवाव्यात. देशकल्याणासाठी जखमी झालेल्या माझ्या शिपायी मित्राना त्या हव्या आहेत. "

या नंतर आणखी एका आठवड्याने लिहिलेल्या पत्रात ते म्हणतात.

" वरून पाऊस मी म्हणतो तळावर गडबड असल्यामुळें चागलीशी झोंपहि मिळत नाही पायातील बुटाचे तळ फाटून गेले आणि पोटात अन्नहि भरपूर नाही, अशा भयकर स्थितीत सुद्धा आमच्या शिपायानी असामान्य धैर्य दाखविले. अशा स्थितीत सुद्धा अगदी शात राहून त्यानी शिस्त मोडली नाही. त्याची वर्तणूक सर्व प्रकारे किती चागली होती म्हणून सागू ? शत्रूच्या मुलुखात शिरल्यावर त्यानी लूटफाट केली नाही अथवा कोठे आगीहि लावल्या नाहीत मिळेल तसली शिळीपाकी भाकर खाऊन स्वदेशासाठी ते मरण्यास सज्ज झाले आहेत "

एका ठिकाणी हातघाईची लढाई चालली असता खुद्द राजेसाहेबानी आपला घोडा धिटाईने तेथे घातला. त्याच्या आजूबाजूस अगदी नजीक तोफाचे गोळे फुटत होते. त्याच्या आजूबाजूस घोडेस्वार रक्तबबाळ होऊत पटापट पडत होते. एकदोन गोळे तर सरकार स्वारीच्या अगदी डोक्याजवळून गेले. एक गोळा थेट त्याच्या पायापाशी पडला, पण सुदैवाने तो फुटला नाही म्हणून बरे. शेवटी मी तेथपर्यंत गेलों आणि जबरदस्तीने महाराजास मागे ओढून आणले. एका अर्थी महाराजाच्या या धाडसामुळे मला सतोष झाला. अशी

वीरवृत्ति न दाखविता ते निर्भयस्थळी राहिले असते, तर मला वाईट वाटले असते ”

बिस्मार्क हे जखमी लोकासंबधी किती काळजी बाळगीत असत, हें त्यानी स्वतःच सागिलेल्या पुढील एका गोष्टीवरून दिसून येते. “ कॉनिग्ग्राड्झ येथे माझ्यापाशी एकच चिरूट शिल्लक राहिला होता. एकादा कृपण आपल्या डबोल्याला जितका जपतो, तसा मी त्या चिरुटाला जपत होतो. लढाई सुरू असता, त्याला मी स्पर्शहि केला नाही. जय झाल्यानंतर तो ओढताना किती मजा येईल, याचे चित्र आपल्या मनापुढे रंगवून त्यातच मी समाधान मानीत होतो. इतक्यात एक घोडेस्वार जखमी होऊन घोड्यावरून पडला असल्याचे मला आढळून आले. त्या बिचाऱ्याचे दोन्ही हात रक्तबबाळ झाले होते. मला पाहून तो विडी मागू लागला. मी आपले सर्व खिसे शोधले, पण थोड्याश्या नाण्याशिवाय मला काहीं सापडले नाही. इतक्यात माझ्या त्या चिरुटाची आठवण मला होऊन तो बाहेर काढून भरकन् पेटवून त्याच्या तोंडात घातला. त्या वेळी त्याच्या चेहऱ्यावर कृतज्ञतेचे जे मंद हास्य उमटले, ते पाहून मलाहि आनंदाचे भरते आले. तो चिरूट मी स्वतः ओढला नाही, हे खरे, पण त्या वेळी जे समाधान मला झाले, तसे स्वतः चिरूट ओढून पुन्हा केव्हाहि झाले नाही.”

अशा रीतीने आस्ट्रियन सैन्याची पूर्ण दाणादाण उडविल्यानतर प्रशियन सैन्याचा मोर्चा बव्हेरियन सैन्याकडे वळला. तारीख १४ जुलई रोजी ॲशाफेनबर्गची लढाई जिंकून विजयी प्रशियन फौजा ता. १६ रोजी मेन नदीवरील फ्रॅंकफर्ट शहरात शिरल्या. येथून त्यानी म्युनिच शहराकडे आपल्या ढाला फिरविल्या होत्या; पण शत्रूने तहाचे बोलणें लावल्यामुळे प्रशियन सैन्य तेथेच राहिले. या युद्धाचा शेवट अगदीं

थोड्या काळात लागला. किंबहुना इतक्या लवकर निकालास लागलेले युद्ध जगाच्या इतिहासात दुसरे नाही. त्याचप्रमाणे या युद्धामुळे जर्मनी-च्या राजकीय परिस्थितीवर जेवढे चिरस्थायी व महत्वाचे परिणाम घडून आले, तेवढे ते दुसऱ्या कोणत्याहि गोष्टीने घडले नाहीत. हा काळ पर्यंत सारी जर्मन संस्थाने परस्परापासून पूर्ण विभागलेली होतीं. त्या-च्यात अंतःस्थ कलहाचे खूळ माजले होते. एकराष्ट्रीयत्वाचा ओ ना मा जर्मनी या युद्धात प्रथम शिकला. सर्व जर्मन संस्थानाचे ऐक्य झालेच पाहिजे, ही कल्पना झाडून सर्व संस्थानात पक्की रुजली जाऊन तद्वि-रुद्ध कल्पना आपोआपच मागे पडल्या. सर्व जर्मन लोकात एकराष्ट्रीय-त्वाचे बीज पेरावे, हे जे बिस्मार्क याचे अंतिम साध्य, त्याचे बीज या युद्धात पेरले गेले. बिस्मार्क हे निव्वळ बढाईखोर घमंडानंदन आहेत, आणि स्वतःचे नुसते महत्व वाढविण्यासाठीच ते उद्योग करीत अस-तात, असा जो समज त्याच्या शत्रूनी लोकात फैलाविला होता, तो दूर होण्यास या वेळीं प्रारंभ झाला. या एकाच वज्राघाताने बिस्मार्क हे केवळ प्रशियनाचेच नव्हे, तर सर्व जर्मनाचे आवडते झाले. राजे वुइलियम आणि त्याचे प्रधान बिस्मार्क या जोडीने परस्पर पूर्ण सहका-रितेने आणि एकमेकाच्या पूर्ण विचाराने जी ही अतुल कामगिरी केली, तिजकडे सारे जग मोठ्या कौतुकानें पाहूं लागले. आपसातील तंटे-भाडणे कशाहि प्रकारची असली, तरी आपले मातृराष्ट्र यापुढे खास उदयास येणार व पूर्वीपेक्षाहि अधिक किमतीची कर्तबगारी ते करून दाखविणार, असा भरवसा प्रत्येक जर्मनाच्या मनात उत्पन्न झाला. हा भरंवसा अस्थानी नव्हता, हे इतिहासानेहि पुढे सिद्ध केलेच. इ. स. १८७१ साली व्हर्सेलीस येथे जे प्रबळ राष्ट्र जन्मास आले व ज्याकडे पाहून साऱ्या युरोपने आश्चर्याने तोडात बोट घातले, त्या प्रबळ जर्मन राष्ट्राचा

गर्भसभव या युद्धात झाला. तारीख ४ आगष्ट रोजी राजे वुइलियम यानीं आपल्या परिवारासह बर्लिन राजधानीत मोठ्या थाटाचा विजय-प्रवेश केला. खुद्द राजाच्या स्वारीबरोबर बिस्मार्क व काही सेनापती घोड्यावरून चालत होते. या प्रसगी बिस्मार्क आपल्या जवळून चाललेल्या एका सेनापतीला म्हणाले, " आपल्या अजमासाहून फारच लवकर आपण परत फिरलो." यावर त्या सेनापतीने तावडतोब उत्तर दिले, " होय साहेब. आपला हा एकच अजमास अजिबात चुकला खरा. "

जर्मन सस्थानावर प्रशियाचे वर्चस्व असावे, या प्रश्नाचा निकाल अशा रीतीने लागल्यानतर आस्ट्रियाशी पूर्वीचा स्नेह सपादन करण्याचा उद्योग बिस्मार्क यानी सुरू केला. तहाच्या वेळी प्यारीस दरबारातर्फे कौट बेनेडिटी हे मध्यस्थी करावयास आले होते. या तहात हॅनोव्हर, हेसे, आणि साक्सनी हीं संस्थाने प्रशियास मिळावी, अशी मागणी बिस्मार्क यानी केली. त्यापैकी साक्सनीची मागणी आस्ट्रियन बादशहाने नाकबूल केली. कौट बिस्मार्क यानीहि अधिक ओढून न धरता बादशहाचे ह्मणणे कबूल केले. तारीख २६ जुलई रोजी निकोल्सबर्ग येथे तह होऊन हे आस्ट्रो-प्रशियन युद्ध सपले. या तहाने जर्मन संस्थानावरील आस्ट्रियाचे वर्चस्व नष्ट झाले आणि हॅनोव्हर, हेसे क्यासल, हेसे होम्बर्ग, न्यॅसो व श्लेश्वीग-हॉलस्टीन-लायेनबर्ग हे प्रात प्रशियन राज्यात सामील झाले. तसेच सुमारे नऊ कोट रुपयाची खडणी प्रशियाला आस्ट्रियाकडून युद्धखर्च ह्मणून मिळाली. या युद्धसमाप्तीनंतर सर्व उत्तर जर्मन सस्थाने प्रशियाच्या वर्चस्वाखाली एक झाली. व यानंतर लवकरच या संयुक्त राज्याने दक्षिण जर्मन संस्थानाशी तह केला. या युद्धात मध्यस्थाचे काम करून न्हाईन सरहद्दीवरील मेझचा किल्ला उपटावा असा नेपोलि-

यनचा बेत होता. प्रशियाने या युद्धात अतुळ विजय मिळविला, यामुळे फ्रान्स देशाला कमीपणा आला, असे सर्व फ्रेंच लोकास वाटू लागले होते! मेझचा किल्ला घेता आला, तर या विजयात थोडे तरी विरजण पडेल, असे नेपोलियन यास वाटले, पण त्याचा हा बेत सिद्धीस गेला नाही. प्रशियाच्या या विजयाने फ्रेंच लोकास किती विशाद वाटला, हे पुढे चार वर्षांनी दिसून आलेच. फ्रॅंकोजर्मन युद्ध पुकारले गेले, त्या दिवशी ‘ सॅडोवाचा सूड ’ (Revanche Pour Sadowa) असे ओरडत फ्रेंच लोकाच्या टोळ्याच्या टोळया रस्त्यात हिंडत होत्या. हे आस्ट्रोप्रशियन युद्ध सुरू होण्यापूर्वी इटलीने आपणास युद्धप्रसगीं मदत करावी, अशा अर्थाचा तह त्या देशाशी झाला होता, ही गोष्ट वाचकाच्या लक्षात असेलच. ऑस्ट्रोप्रशियन युद्ध सुरू होताच, त्या तहास अनुसरून इटलीने आस्ट्रियावर दक्षिणेकडून स्वारी केली. इटालियन व आस्ट्रियन या दोन सैन्याची गाठ कस्टोझा येथे पडून त्यात इटालियन सैन्याचा पुरा मोड झाला. त्याच प्रमाणे लिसा बंदराजवळ एक आरमारी लढाई होऊन तीत इटालियन आरमाराचाहि मोड झाला; पण प्रशियाने मोठा विजय मिळवून व्हेनीस बंदर या तहात आस्ट्रियाकडून इटलीस देवावेले. अशा रीतीने जर्मनी व इटली याचे नाते उपकाराच्या दुव्याने जोडले गेले.

या वेळी बिस्मार्क याचे ग्रह चागलेच जोरावर होते, असे ह्मणावयास हरकत नाहीं. पूर्वीच्या अहितकारक भासणाऱ्या गोष्टीहि आता त्यास पोपक होऊ लागल्या. पूर्वीचा परस्पराशी भांडणारा जर्मन संस्थानाचा संघ नष्ट होऊन त्या जागीं एकजुटीचे जर्मनराष्ट्र अस्तित्वात आले. आतां त्याचा नामकरणविधि मात्र होणे बाकी राहिले होतें. फ्रान्सच्या नेपोलियन बादशहाला नुसतीं कागदी घोडीं नाचवून व अनेक लाबलाब

गोष्टी सागून बिस्मार्क यानी या युद्धातून त्याला अलिप्त ठेवले होते. थोड्याच महिन्यापूर्वी ज्या गृहस्थाला नेपोलियन बादशहाने 'महामूर्ख' असे सर्टिफिकिट दिले होते, त्यानेच खुद्द त्या बादशहाला अशा रीतीने सपशेल चकविले. फ्रेड्रिक दी ग्रेटच्या अमदानीत प्रशियाला जे महत्व होते, ते त्यास किंग वुइलियमच्या कारकीर्दीत या वेळी पुन्हा प्राप्त झाले.

राजे वुइलियम, बिस्मार्क, मोल्टके आणि रून या चौकडीचा विजय-प्रवेश बर्लिन शहरी झाला, तेव्हा लोकानी त्याचे स्वागत अपूर्व थाटाने केले, यात नवल नाही. बिस्मार्क याच्या कर्तबगारीबद्दल जी काही शंका प्रशियाला यापूर्वी होती, ती सारी नष्ट होऊन बिस्मार्क यानी लोकाच्या हृदयात प्रेमाचें आणि अभिमानाचे स्थान पटकाविले.

प्रकरण दहावे.

वादळानंतरची शांतता.

इ. स. १८६६ ची मोहीम सुरू होण्यापूर्वी प्रशियाची असेम्बली [पार्लमेंट] बरखास्त करण्यात आली होती. कारण प्रतिनिधी आणि सरकार याच्यांतील मतभेद या वेळी इतका विकोपास गेला होता की, अशा स्थितीत या प्रतिनिधीसभेचे अस्तित्व राहूं देणे सरकारास इष्ट वाटले नाही ! यानंतर आस्ट्रो-प्रशियन युद्धात प्रशियाने जे प्रचंड विजय मिळविले, त्याजमुळे सरकाराबद्दल लोकात बरेच अनुकूल मत असावे, असा अजमास करून ही सभा पुन्हा भरविण्याची शिफारस प्रधानमंडळाने राजास केली. प्रधानमंडळाचा हा क्यास चुकला नव्हता, हे पुढे प्रत्यक्ष दिसून आले. या नव्या बैठकीत सरकारास अनुकूल अशा मताच्या प्रतिनिधीचा भरणा अधिक होऊन सरकार व लोकमत

याच्यात अधिक सलोखा उत्पन्न झाला. या पूर्वीची सभेची बैठक बरखास्त करताना राजाला जो योडासा बेकायदेशीरपणा करावा लागला होता, त्या दोपातून त्याला मुक्त करण्याकरता एक ठराव बिस्मार्क यानीं प्रथम या सभेपुढे आणला. अशा रीतीने लोक व सरकार याचे ऐक्य अधिक दृढ करण्याचा बिस्मार्क याचा मानस होता, पण अशा प्रकारचा ठराव पुढे येणे हे प्रधानमडळातील इतर सभासदाना फारसे आवडले नाहीं, असे दिसते. या विपयासबधी बिस्मार्क स्वतःच ह्मणतात, "हा ठराव पुढे आणणे हे मोठे कठिण काम होते. राजेसाहेबाना आपला अपमान होतोसे वम्टले. प्रतिनिधी सभेपुढे अशा रीतीने एक प्रकारची क्षमेची याचना करणे आपल्या इभ्रतीस कमीपणा आणणारे आहे, असे राजेसाहेबाचे मत होते. यात कोणताहि कमीपणा नाही, ही गोष्ट महाराजाच्या मनावर मला वारवार ठसवावी लागली."

अशा रीतीने बिस्मार्क व राजे वुइलियम याजमध्ये बराच वादविवाद झाल्यानतर आपल्या भाषणात या विषयाचा उल्लेख करण्याचे अभिवचन राजाने दिले व तारिख ५ आगष्ट सन १८६६ रोजी सभेत प्रारभीचे भाषण करताना राजे वुइलियम यानी त्याप्रमाणे या विपयाचा उल्लेख केला. राजाच्या या औदार्याचा प्रतिनिधीवर इतका परिणाम झाला की, त्याच्या चित्तात जे थोडे किल्मिप बाकी होते, ते पार नाहीसे होऊन सर्वाचे पूर्ण समाधान झाले. यानतर तारीख ३ सप्टबर रोजी सुमारे चवदा कोट रुपयाची रक्कम सैन्याच्या तयारी करता प्रनितिधी सभेत मजूर करण्यात आली. या वेळी या युद्धामुळे फ्रान्समध्ये जी खळबळ उडाली होती, तीवरून प्रशियाला युद्धाची तयारी जय्यत ठेवावी लागणार, हे सर्वास स्पष्टपणे कळण्यासारखे होते. याच वेळी सुमारे पन्नास लक्ष रुपयाची रक्कम बक्षिसे देण्याकरता मजूर झाली. यापैकी सुमारें

दहालक्ष रुपये राजाने बिस्मार्क यास बक्षिस दिले. याच रकमेतून बिस्मार्क यानी पोमेऱ्यानिया प्रातातील व्हार्जिन गावाची मिळत पुढे खरेदी केली.

यानतर जर्मनसस्थानाच्या एकीकरणाच्या अतर्घटनेस सुरुवात झाली. उतरेकडील बहुतेक जर्मन संस्थाने एकीस अनुकूल होतीच, तथापि त्यातील काही बारीकसारिक सस्थाने अद्यापि मागेपुढे करीत होती. रूसग्रीझ् नावाच्या गावाची जहागिरदारीण या एकीकरणास फार प्रतिकूल होती. शेवटी ग्रीझ् येथे दोन प्रशियन पलटणी आल्याबरोबर तिने खडणी भरून आपली मुक्तता करून घेतली व नव्या सघटनेत आपल्या जहागिरीचा अतर्भाव करण्यासहि ती राजी झाली. सॅक्समिरिंजेन येथील ड्यूकने आपल्या गादीचा राजीनामा दिला. प्रशियाचे वर्चस्वाखाली राहणे त्यास पसत नव्हते. त्याच्या पाठीमागून गादीवर आलेल्या त्याच्या मुलाने प्रशियाचे वर्चस्व कबूल करून जर्मन सहतीत आपला प्रवेश करून घेतला. हॅनोव्हर व दुसरीं दोन तीन संस्थाने या एकीकरणास कबूल नव्हती. त्याच्या अधिपतीस बिस्मार्क यानी अनेक प्रकारे उपदेश केला, तथापि त्याजकडून कबुली येत नाही, असे पाहून बिस्मार्क यानी ही सस्थाने प्रशियास जोडली. यामुळे या संस्थानातून बिस्मार्क याजविरुद्ध बरेच काहूर उठले. धमकीचीं शेकडो पत्रे बिस्मार्क यास आली. त्यातील काही पत्रे उपलब्ध झाली आहेत.

ब्रॅयटन

" महाराज, आपण या वेळेस सुटलात, ही मोठ्या दुर्दैवाची गोष्ट आहे; पण सारेच देशाभिमानी अद्यापि मेलेले नाहीत तुह्मास ते किड्यासारखे चिरडून टाकतील फर्डिनड ब्लाइन्डसारखा सर्वांचाच नेम चुकतो असे नाहीं खजिर आणि विष ही ध्यानात असूद्या "

* * * * *

" माझा नेम कधीं चुकतच नाही. जगाला आता अखेरचा रामराम करून घ्या सगळ्या लोकाच्या शिव्याशाप खातखात आपली स्वारी मृत्यूच्या दरबाराकडे लवकरच रवाना होईल होहेन झोलर्न आणि बिस्मार्क ही नावे धारण करणाऱ्या प्रत्येक व्यक्तीचा नि पात करण्याची शपथ मी घेतली आहे.

वुइलियम जार्ज,

एलाशॉपेल जवळील स्टोलबर्ग येथील तालीम मास्तर."

*　　　*　　　*

"प्रशियाच्या पलटणी आपली सरहद्द सोडून ज्या दिवशीं आपल्या जर्मन बाधवावर हल्ला करतील, त्याच दिवशी बिस्मार्क याच्या डोक्यातून एक बदुकीची गोळी आरपार निघून जाईल. मी त्याच्या छातीवर नेम मारणार नाहीं. कारण ते चिलखत घालतात, हे मला माहीत आहे. माझा नेम कालत्रयातहि चुकणार नाही. हे त्यानी पक्के लक्षात ठेवावे.

देशासाठी रक्ताची तिलाजली देणारा."

*　　　*　　　*

उत्तरेकडील जर्मन संस्थानाची रीशस्थ्याग अथवा पार्लमेटची सभा बर्लिनच्या राजवाड्यात तारीख २४ फेब्रुआरी सन १८६७ रोजी भरली. उत्तरेकडील जर्मन सस्थानानी या बैठकीकरता एकंदर तीनशे सभासद तीन वर्षाच्या मुदतीने निवडून दिले होते. याच वेळी बडस्राथ नावाची दुसरी राजास सल्लामसलत देणारी सभा निर्माण होऊन तिच्या अध्यक्षाच्या जागी प्रशियाच्या राजाची नेमणूक झाली. रीशस्थ्याग व बडस्राथ यानी केलेल्या ठरावाची अम्मलबजावणी करण्याची व संयुक्त सस्थानाच्या सैन्याचे अधिपत्य स्वीकारण्याची सत्ता प्रशियाच्या राजास मिळाली. रीशस्थ्याग सभेत सस्थानाच्या प्रजेचे व बडस्राथमध्ये खुद्द सस्थानिकाचे प्रतिनिधी असावेत असे ठरले. सहतीतील सैन्याची रचना प्रशियन लष्कराच्या धर्तीवर व्हावी, असे ठरविण्यात आले. त्याचप्रमाणे युद्ध पुकारणे व तह करणे हे अधिकारहि प्रशियाच्या राजाच्या हाती देण्यात आले.

राज्यशासनास लागणारा खर्च संस्थानातील लोकसंख्येच्या मानाने सर्व संस्थानावर प्रमाणशीर वाटण्यात आला. सर्व संस्थानास सामान्य अशा ज्या हितसंबंधाच्या गोष्टी असतील, त्याचा विचार बंडस्राथ व रीशस्टाग याजमध्ये होऊन बाकीच्या केवळ स्थानिक गोष्टीचा विचार ज्या त्या संस्थानाच्या प्रतिनिधीसभेने करावा, असे ठरले.

सर्व जर्मन संस्थानाची एकी व्हावी हाच एक हेतु मनात धरून जो एक राष्ट्रीय अथवा न्याशनल लिबरल नावाचा पक्ष निर्माण झाला होता, त्याच्याच सहाय्याने मुख्यत: ही नवी घटना अस्तित्वात आली. मध्यंतरीं कांहीं विशेष जहाल लोकाच्या खटपटी सुरू होत्या; पण या लोकाचा आवेश वस्तुस्थितीपेक्षा कल्पनेच्या मागे लागण्यात अधिक खर्ची पडत असल्यामुळे या पक्षाचा उपयोग फारसा झाला नाहीं. “ जर्मनीला नुसते घोड्यावर बसविण्याचे काम आपण केले ह्मणजे पुरे, मग त्यावरून रपेट करण्यास त्याचा तोच शिकेल,” असे बिस्मार्क या लोकाच्या पक्षास ह्मणत असत. हॅनोव्हर वगैरे काही संस्थाने बिस्मार्क यानीं खालसा केल्यामुळे त्याजविरुद्ध लोकमत कसे खवळले होते, हे वरील पत्रांवरून दिसून येतेच. याच मताचा प्रतिध्वनि खुद्द प्रतिनिधी सभेतहि उमटल्यावाचून राहिला नाही. हॅनोव्हरचे माजी प्रधान फॉ म्यूचहॉसन यानी बिस्मार्क याजवर या बाबतीत खूप कडक टीका केली. तेव्हा त्यास उत्तर देतांना बिस्मार्क ह्मणाले,

“ आमचे शेजारी व आमचीच भाषा बोलणारे हॅनोव्हरचे बांधव त्याजविरुद्ध शस्त्र उचलणे आह्मासहि बरे वाटले नाही तथापि आह्मी त्यास पूर्वी अगाऊ सूचना दिली असताहि आठलक्ष आस्ट्रियन सैन्याच्या मदतीचा विश्वास त्याना वाटला उघड्या डोळ्यानी त्यानी आह्मावर शस्त्र उचलले त्याचा जय झाला असता, तर प्रशियाचे तुकडे करण्याची त्याची इच्छा होती. किंबहुना त्याच हेतूने त्यानीं हत्यार उचलले होते अशा स्थितीत जे युद्ध त्यानी जाणून

बुजून सुरू केले, त्याच्या सरळ परिणामाविरुद्ध आता तक्रार करण्यात अर्थ नाही अथवा आह्माविरुद्धहि ओरड करून फायदा नाहीं आह्माला जास्ती डवचण्यात फायदा नाही, हे मी म्युचहॉसन साहेबास व त्याच्या मित्रमडळीस स्पष्टपणे कळवितो प्रशियाच्या तेजास आळा घालण्याचे सामर्थ्य तुह्मास खास नाही ”

हॅनोव्हरच्या पदच्युत राजाने व्हियेन्ना जवळील एका गावी राहून तेथे एक लहानसे कारभारी मडळ जमविले व थोडी फार पलटणेहि उभी करण्याची खटपट त्यानी सुरू केली. सधी सापडताच प्रशियावर तुटून पडण्याचा त्याचा हेतु होता. अशा परिस्थितीत वरील प्रकारच्या कडक भाषणाबद्दल बिस्मार्क यास दोप देता येत नाही; एवढेच नव्हे, तर राजनीतीच्या दृष्टीने इतका कडकपणा आवश्यकच होता. त्यात विशेप मौज ही की, या पदच्युत राजाची ही सारी खटपट प्रशियाच्याच पैशाच्या जोरावर चालली होती. हे राज्य खालसा केले, तेव्हा त्याच्या मोबदला देणगीदाखल बरीच रक्कम एकदम देऊन शिवाय काही पेनशन तहाहयात देण्याचे वचन प्रशियाने दिले होते. प्रशियाविरुद्ध चाललेली ही खटपट बद करण्याचे वचन राजाकडून येईपर्यंत त्याचे पेनशन बंद करावे, व त्या पैशाचा उपयोग त्याची ही खटपट हाणून पाडण्याकडे करावा, अशी सल्ला बिस्मार्क यानी वुइलियम राजास दिली. या पदच्युत राजासारखे लोक उघड माथ्याने आपला उद्योग न करता सर्पासारखे लपून छपून घाला घालतात, असे बिस्मार्क एकवार म्हणाले होते. म्हणून या बंद झालेल्या तैनातीचा जो फड निर्माण झाला होता, त्याला लोकानी सर्पसत्र फंड असे नाव थट्टेने दिले होते.

अशा प्रकारे जे काही संस्थानिक प्रशियास पाण्यात पहात होते, त्याना आस्ट्रिया व फ्रान्स याजकडून चागली मदत होत होती. तथापि या उद्योगाने उत्तर जर्मन संस्थानाच्या चिरस्थाइत्वास केव्हाच धोका

आला नाही. या विषयासबधी बोलत असता बिस्मार्क एकदा म्हणाले, " उत्तर आणि दक्षिण जर्मन सस्थानाचे एकीकरण अभेद्य आहे, अशी माझी पक्की खात्री आहे. जर्मन राष्ट्राच्या भूमीचा एक तुकडाहि कोणाच्याने पादाक्रात करवणार नाही. " बिस्मार्क याचे हे मत अवास्तव नव्हते, याचे प्रत्यतर पुढे लवकरच आले.

ऱ्हाइन सरहद्दीवरील कांही जर्मन मुलूख घशात उतरविण्याची खटपट नेपोलियन याने केली; पण ती कशी फसली हे वर सागितलेच आहे. यानतर हालंडच्या राजाच्या वर्चस्वाखाली लक्षेबर्गची जहागीर पदरात पडावी, या हेतूने नेपोलियन याने खटपट सुरू केली. या जहागिरीची किमत आपण पैशाच्या रूपाने देऊ व त्याशिवाय प्रशियाने तुम्हावर केव्हा शस्त्र धरल्यास त्याचे निवारण आम्ही करू, असे बोलणे नेपोलियन बादशहाने हॉलडच्या दरबारी लावले. हॉलडचा दरबारहि या म्हणण्यास राजी झाला होता, पण जर्मन मुलुखातील एक जहागीर परराष्ट्राच्या ताब्यात जाणे, ही गोष्ट जर्मन हितसबंधास विघातक आहे, अशा अर्थाची सूचना जर्मन लोकसभेकडून हॉलडच्या राजास गेली; तेव्हा नेपोलियनची मागणी त्याने फेटाळून लाविली. तेव्हा या प्रश्नाचा निकाल लावण्याकरता लंडन येथे एक प्रतिनिधी मडळ जमा झाले. प्रशियाने लक्षेबर्ग राजधानीतील शिबदी उठवावी व तेथील किल्लेकोट पाडून टाकावेत व त्यानंतर जहागिरीचा मुलूख हा तटस्थ मुलूख म्हणून समजण्यात यावा, असे सर्व मोठ्या राष्ट्रानी ठरविले. अशाप्रकारे या प्रश्नाचा निकाल लागल्यामुळे या जहागिरीवरील जर्मनीची सत्ता नष्ट झाली हे खरे, पण नेपोलियनचा डावहि त्यामुळे फसला. आपल्या राज्यास आणखी एक प्रात जोडण्याची त्याची हाव या वेळी अशा रीतीने निष्फळ झाली.

प्यारीस येथे भरलेल्या जगद्विख्यात प्रदर्शनासाठीं फ्रान्सच्या बादशहानें प्रशियाचा राजा व झार यास प्यारीस येथे बोलाविले होते. या बोलावण्याचा स्वीकार करून राजे वुइलियम तारीख ५ जून रोजी प्यारीस येथे दाखल झाले. त्याजबरोबर युवराज, बिस्मार्क व मोटले अशी मंडळी आली होती. रशियाचे झार त्यापूर्वी दोन दिवस प्यारीस येथे आले होते. प्यारीसच्या सर्व प्रजाजनानी मोठ्या अपूर्व उत्साहाने व थाटाने या राजमंडळाचे स्वागत केले. फ्रेंच लोकांच्या अतःकरणाचे औदार्य या वेळीं वागलेच दिसत होते. 'सॅडोवाचा सूड' वगैरे आरोळ्यानीं या वेळीं कोठेहि उत्साहभग झाला नाही. 'प्रशियाचे शत्रुत्व या वेळीं मनात न ठेवता अथवा पुढे तो कदाचित् आपला शत्रु होईल, हाहि विचार या वेळी चित्ताला शिवू न देता आपण आपल्या पाहुण्याचे स्वागत मनःपूर्वक करूं या,' अशा अर्थाचा उपदेश फ्रेंच वर्तमानपत्रांनींहि या वेळीं मनःपूर्वक केला.

राजशाली थाटाच्या मेजवान्या, सैन्याच्या परेडी आणि इतर नाचरंग यांची मोठी दगल उडून गेली होती. राजाच्या आणि बादशहाच्या परस्पर भेटी झाल्या व लोकानीहि त्या तिघाचा मोठा जयजयकार केला. फ्रान्सची इभ्रत वाढली, असेहि त्या क्षणापुरते फ्रेंच लोकास वाटूं लागले. नेपोलियन बादशहाने काहीं नवे प्रात जिकलेले नव्हते अथवा मोठा दिग्विजयहि केला नव्हता; तथापि शाततेच्या मार्गाने आपली छाप इतर राजावर बसवून फ्रान्सची इभ्रत त्याने वाढविली, असे त्या वेळी लोकास वाटले. पण या बाह्य देखाव्याने बिस्मार्क मात्र भुलून गेले नाहीत. फ्रेंच लोकाचे मत ह्मणजे अळवावरील पाणी आहे, याची विस्मृति त्याना केव्हाहि पडली नाहीं. आज शात दिसत असणारे फ्रेंच लोक आपल्या बादशहास युद्धात केव्हा ओढतील, याचा

नियम नाही, हे बिस्मार्क यास ठाऊक होते. फ्रेंच सैन्याची परेड झाली, त्यावेळी जनरल फॉ मोल्टके हे हजर होते. केवळ राजशाली थाटामाटाच्या दृष्टीने फ्रेंच शिपायी कितीहि उमदा दिसत असला, तरी कडक शिस्त आणि कर्तव्याची तीव्र जाणीव याचा आभाव त्याजपाशी असल्यामुळे बिकट प्रसंगी राष्ट्राच्या उपयोगी पडण्यासारखा तो नाही, ही गोष्ट मोल्टके याच्या लक्षात येऊन चुकली. नेपोलियन बादशाहाच्या वैभवाचा सूर्य या वेळी जणू काय मध्यान्ही आला होता. पुढे त्याला लवकरच उतरतीकळा लागून नंतर तो लवकरच अस्तासहि गेला. नेपोलियन बादशाहाच्या कारकीर्दीचा फ्रेंच राष्ट्रावर जो वज्राघात झाला, त्या प्रसंगाला इतिहासात दुसरी तोड नाही. लोकांचा उत्साह पाहून आपली गादी आपल्या वंशाकडे आता यावच्चंद्रदिवाकरौ चालणार, असा क्षणैक भ्रम नेपोलियन बादशाहास त्या वेळीं झाला.

तथापि हे आनंदाचे दिवस अगदीच सुने गेले असे नाही. म्याक्झीमिलियन नावाच्या राजाची स्थापना नेपोलियन बादशहाने मेक्सिकोच्या गादीवर केली होती व फ्रेंच तलवारीच्या बळावरच काही काळ त्याची गादी तेथे टिकली होती. या राजाचा वध या वेळी झाला. आपल्या पतीचे हे निधनवृत्त ऐकून मेक्सिकोची राणी वेडी झाल्याची बातमी लोकांस कळली. ही एकंदर गोष्ट नेपोलियनच्या इभ्रतीस कमीपणा आणणारी झाली, असे पुष्कळास वाटले; पण फ्रेंचलोक तर अगदी खवळून गेले. फ्रेंच बादशाही विरुद्ध लोक आरडाओरड करूं लागले. तेव्हा लोकास शांत करण्याकरता बादशहाने युद्धाच्या अफवा पसरविल्या. 'सॅडोवाच्या सुडाची' स्मृति फ्रेंच लोकात पुन्हा जागृत झाली. आता कोठे तरी आपली तलवार चमकविली पाहिजे, असे नेपोलियन बादशहास वाटूं लागले. भावी युद्धांत आपणास मदत व्हावी ह्मणून आस्ट्रिया व इटली

या दोन देशाशी त्याने नवे तह केले. प्रशियाशी होणाऱ्या भावी युद्धाचा हा पूर्वरग होता. इटलीने बव्हेरियावर स्वारी करून म्यूनिच हस्तगत करावे व आस्ट्रियाने बोहिमिया प्रातात तयार राहून इटलीस मदत करावी व फ्रेचानी मेन नदी पार होऊन जर्मनीत घुसावे, असा भावी युद्धाचा नकाशा या तीन राष्ट्रानी तयार केला होता. रोममध्ये या वेळी फ्रेचाची शिबदी असे. ती प्रथम काढून न्यावी, असे बोलणे इटलीने बादशहाकडे लावले व आस्ट्रियाने त्याला दुजोरा दिला, पण या गोष्टीस फ्रान्सातील धर्माधिकारी मडळाचे व राणीचे अनुमोदन मिळेना. म्हणून इटलीची ही मागणी बादशहास नाकारावी लागली. यामुळे वर सागितलेल्या तहाची बोलणी अर्थातच फुकट गेली.

इ. स. १८६६ साली प्रेग येथे झालेल्या तहाचे एक कलम प्रशियाने मोडले, असा गवगवा फ्रान्स व आस्ट्रिया यानी सुरू केला. दक्षिण जर्मन सस्थानास जर्मन संहतीत येण्यास प्रशियाने भाग पाडूं नये, असे एक कलम या तहात होते, तथापि एकादे जर्मन सस्थान स्वखुषीने संहतींत गेल्यास त्यास हरकत नसावी, अशी सवलतहि त्यात ठेविली होती. दक्षिण व उत्तर या दोन्ही जर्मन सस्थानाचा व्यापार नियंत्रित करण्याकरता एक मोठे जर्मन पार्लमेंट भरवावे, असे तहनामे सर्व दक्षिण जर्मन सस्थानाबरोबर बिस्मार्क यानी केले होते. फक्त व्यापारविषयक प्रश्नाचीच चर्चा या पार्लमेंटात व्हावयाची होती.

“ मेन नदीच्या दक्षिण तीरावरील संस्थानाचा संबध उत्तर तीरावरील संस्थानांच्या संहतींत कोणत्या प्रकारचा असावा व त्याच्या स्वातंत्र्याचे संरक्षण त्या संबधात कसे करावे हा प्रश्न सध्या तसाच ठेवून त्याची चर्चा पुढे एकाद्या प्रसंगीं करण्यास आस्ट्रियन बादशहाची कबूली आहे” असे प्रेगच्या तहांत एक कलम होते. नव्या व्यापारी पार्लमेंटात प्रति-

निधि पाठविण्याची कबुली दक्षिण जर्मन संस्थानाकडून बिस्मार्क यानी मिळविली, यात त्याच्या स्वातंत्र्यावर त्यानी गदा घातली, असे कोणासहि ह्मणता यावयाचे नाही. कारण ही संस्थाने स्वखुषीनेच या पार्लमेंटात यावयाची होती व त्या पार्लमेंटांतहि व्यापाराशिवाय इतर कोणत्याहि बाबीची चर्चा व्हावयाची नव्हती, तथापि फ्रँको–जर्मन युद्धास हेंहि एक कारण झाले. या तहामुळे नेपोलियनच्या ' इभ्रतीस ' मोठा धक्का बसला व फ्रेंच लोकानी केलेल्या कोल्हेकुईमुळे काही दक्षिण जर्मन संस्थानातहि लोकमत खवळले. प्रशियाच्या अमलाखाली आह्मी कधीहि जाणार नाहीं, अशी ओरड विशेषतः वर्टेंबर्ग येथे सुरू झाली. प्रशियन लोक शुद्ध रानटी असून दक्षिण जर्मन संस्थानाविषयी स्वातंत्र्यप्रीति त्याच्यांत नाही, असे दक्षिणेतील काही देशभक्त ह्मणू लागले. मॉरिट्झ् मोल, नावाचा एक देशभक्त वर्टेंबर्गमध्ये फार प्रसिद्धीस आला होता. याने एक चोपडे प्रसिद्ध करून त्यात प्रशियाची विलक्षण नालस्ती केली होती. प्रशिया ह्मणजे तरवारीने रक्तपात करणारा व लोकास पिळून काढणारा अत्याचारी आहे, असे वर्णन या चोपड्यात केले होते. प्रशियाशीं युद्ध सुरू झाल्यास दक्षिण जर्मनसंस्थाने आपणास अनुकूल होतील असा भ्रम या परिस्थितीमुळेच नेपोलियन याच्या चित्तात उत्पन्न झाला.

प्रकरण अकरावे.

व्हार्जिन.

राजकारण थोडे बाजूस ठेऊन बिस्मार्क याच्या घरगुती गोष्टींकडे आपण थोडा काळ वळूं.

इ. स. १८६६ ची आस्ट्रियावरची मोहीम यशस्वी रीतीने पार पडल्यानंतर प्रशियाच्या राजाने बरीच मोठी रक्कम बक्षिसादाखल

बिस्मार्क यास दिली होती या गोष्टीचा उल्लेख गेल्या प्रकरणात केलाच आहे. या बक्षिसाच्या रकमेतून पोमेऱ्यानिया प्रातातील व्हार्जिन गावाची मिळकत बिस्मार्क यानी इ. स. १८६७ च्या एप्रील महिन्यात खरेदी केली. या इस्टेटीत सुमारे चाळीस हजार एकर जमीन होती. तीत बागाईत पुष्कळ असल्यामुळे हजारो ईडालिबाची झाडे व मोठाले पापलर, चेस्टनट वगैरे वृक्षहि तीत पुष्कळ होते. बिस्मार्क यास सृष्टिसौदर्याची आवड लहानपणापासूनच असल्यामुळे या नव्या इस्टेटीवर त्याचे फार प्रेम जडले. व्हार्जिन गावच्या जवळच एक मोठे अरण्य असून त्यात बीच, देवदार, ओक वगैरे इमारती वृक्ष पुष्कळ आहेत. जवळच एक सुदर तलाव असून तो कमळानीं नेहमी आच्छादित असतो. विपर नावाचा एक ओढाहि जवळूनच मोठ्या खळखळाटाने वहात असतो. या ओढ्याच्या पाण्याच्या शक्तीचा उपयोग करून घेऊन बिस्मार्क यांनी त्याच्या काठी एक कागदाची गिरणी लवकरच बाधली. गावात बिस्मार्क याचा मोठा रहाता वाडा असून त्याच्या भोवती सुंदर फुलझाडाचा बगीचा आहे. वाड्यापासून जवळच एक लहानसे जंगल राखले असून त्यात हरणेहि केव्हा फिरताना आढळतात. जवळचे तळे सोनेरी रगाच्या माशानी भरलेले असते.

वाड्याच्या मागच्या बाजूला घोड्याची पागा आहे. या पागेच्या जवळपास आणखी एकदोन तळी आहेत. या सर्व नैसर्गिक सौदर्याने बिस्मार्क याचे मन या जाग्यावर बसले व आपल्या विश्रातीचे दिवस ते तेथेच घालवीत असत. या ठिकाणी आल्यावर त्याचा सारा वेळ बहुधा बागेची निगा राखण्यात व नवीं नवी फुल झाडे लावण्यात जाई. ‘ बिस्मार्क येथे आले ह्मणजे सारे राजकारण विसरून जातात व राज्याची काळजी त्यास मुळींच वाटत नाही,’ असें त्याचे स्नेही ह्मणत.

बर्लिन मध्ये असताना बिस्मार्क यास विश्रांति कशी ती ठाऊकच नसे. व्हार्जिन येथेच त्यास स्वस्थ विश्रांतिसुखाचा लाभ मिळे. यामुळे या स्थळावर त्याचे प्रेम बसले यात नवल नाही. व्हार्जिन येथे आल्यावर आपल्या सर्व कुळाचा नित्य समाचार घेण्याची त्याची चाल असे व कुळेहि भक्तिरूपाने त्याच्या या ऋणाची फेड करीत. शेतातून नवे पीक आले ह्मणजे शेतकरी लोक मोठा उत्सव करीत व बिस्मार्क त्या वेळी तेथे असले, तर तेहि आपला मोठेपणा बाजूस ठेवून एकाद्या शेतकऱ्या-प्रमाणेच या उत्सवात सामील होत असत.

अशा रीतीने व्हार्जिन येथे बरेच दिवस घालवून बिस्मार्क बर्लिन येथे परत आले. तारीख ४ मार्च इ. स. १८६९ रोजी अमेरिकन वकील मि. बँक्राफ यानीं युनायटेड स्टेटचे प्रेसिडेट ग्रँट याच्या सन्मा-नार्थ एक मोठी मेजवानी केली. त्या प्रसगी बिस्मार्क हे हजर राहिले होते. अमेरिकन संयुक्त संस्थाने अंतःस्थ युद्धातून नुकतींच मोकळी झाली होतीं. या मेजवानीच्या प्रसंगी पुढील आशयाचे भाषण बिस्मार्क यानी केले.

"सद्गृहस्थहो, आज आपण येथे का जमलो आहो, हे सागण्यासाठी मी आपल्या आनदात थोडासा व्यत्यय आणण्याची परवानगी घेतो युनायटेडस्टेटचे विजयी सेनापति ग्रँट हे आज तेथे अध्यक्षाच्या पदावर आरूढ झाले आहेत. अमेरि-कन सयुक्त सस्थानाशी प्रशियाचा पूर्वापार सबध आहे अमेरिकन सस्थानानी आपले स्वातत्र्य जाहार करून आपल्या लोकसत्ताकाची रचना केली, तेव्हा प्रशियाचे राजे दूसरे फ्रेड्रिक याचेच पहिले अनुमोदन सस्थानास मिळाले. अशा प्रकारच्या सबधामुळें अमेरिकेंत कोणतीहि महत्वाची गोष्ट घडली, तरी तेजबद्दल प्रथम अभिनदन करण्याचा हक्कहि प्राशियाकडेच येतो अमेरिकेचे लोकसत्ताक जाहिर झाल्यानतर प्रशिया व सयुक्त सस्थाने याचे परस्पर सबध फार सलोख्याचे होत गेले, हे सागण्यास मला फार आनद वाटतो.

प्रशियाचा प्रधान एवढयाच नात्याने हे मी बोलत नसून आमचे जे जुने दप्तर मला पहावयाला मिळाले, त्यावरून ही गोष्ट मी स्वानुभवानें सागत आहे. अमेरिकेचे पहिले अध्यक्ष वार्शिंग्टन व प्रशियाचे तेव्हाचे राजे फ्रेड्रिक याजमधील पत्रव्यवहार माझ्या अवलोकनात आला आहे, त्यावरून या दोन देशाचा स्नेहसबध अबाधित चालत आला आहे, असें सागण्यास मला हरकत वाटत नाही या दोन देशात कोणत्याहि प्रकारची राजकीय अडचण केव्हाहि उपस्थित झालेली नाही. तेव्हा प्रेसिडेट ग्रँट याचा जयजयकार करून त्याना दीर्घायुष्य चितणे हें माझे कर्तव्य आहे, असे मी समजतो ”

हा समारंभ होण्याच्या अगोदर काही दिवस बिस्मार्क यानी सेनापति ग्रँट यास पुढील पत्र लिहिले होते:—

“ प्रिय महाशय,

आपण आपल्या चरित्राची एक प्रत ब्यारन जिरोल्ट याजमार्फत पाठविली, ती मला पोहोचली. आपण जें युद्ध मोठया यशस्वीपणाने पार पाडले, त्याच्या अत स्थ हकीकतीचा उलगडा होण्यास प्रस्तुत ग्रथाचा मला फार उपयोग झाला, हे मी मोठया आनदानें आपणास कळवितों. भिक्स्बर्ग आणि रिचमड येथील लढाया जिंकणाऱ्या योद्धयाने माझी सप्रेम आठवण करून हा ग्रथ मला पाठविला, हा विचार मोठया अभिमानाने व आनदानें माझ्या मनात नित्य जागृत राहील. युद्धात यशस्वी होऊन आपण जी शातता स्थापिली, ती आपल्या मातृभूमीस यापुढे कल्याणप्रद होवो व अमेरिका आणि जर्मनी याचा पूर्वीचा स्नेहभाव पुढे वृद्धिंगत होत जावो, एवढेच मागणें मी परमेश्वरापाशीं मागतो.

आपला नम्र सेवक,

व्हॉ. बिस्मार्क. ”

अमेरिकेचीं संयुक्त संस्थाने व जर्मनी याजमधील स्नेहसंबंध सलोख्याचे असावेत, अशी बिस्मार्क यांची फार इच्छा होती व या इच्छेचे प्रत्यक्ष फळ पदरात पाडून घेण्याचा आणखी एक प्रसंग त्यास मिळाला. काहीं बारीकसारीक कारणामुळे बर्लिन येथील अमेरिकन वकील मि.

बँक्राफ यास परत बोलविण्यांत आले. हा हुकुम रद्द होण्याची खटपट बिस्मार्क यानी केली व तींत त्यांस यशहि आले.

सुप्रसिद्ध इतिहासकार व बिस्मार्क याचे लहानपणचे स्नेही जॉन मोटले यास बॅंक्राफच्या बाबतीत खटपट करण्यासाठी पुढील पत्र बिस्मार्क यानीं लिहिले होते.

व्हार्जिन, १९ सप्टेंबर १८६९

"प्रिय मोटले,

बॅंक्राफ हे अमेरिकेच्या हितसबधास जपत नाहीत, अशा प्रकारच्या सबबी-वर त्यास येथून हलविले जात आहे, अशी बातमी प्यारीसहून मला नुकतीच कळली बॅंक्राफ याच्या चागल्या वर्तणुकीबद्दल व हुशारीबद्दल शका घेणारा असा एकहि माणूस उभ्या बर्लिनमध्ये मिळावयाचा नाही. येथील सर्व विद्वान मडळास बॅंक्राफ फार प्रिय झाले असून राजदरबारात व सरकारातहि त्यास चागला मान आहे प्रशियन सरकारचा त्याजवर पूर्ण भरवसा आहे. प्रशिया-सबधी त्याच्या ठिकाणी विशेष स्नेह आहे, हे सर्वास ठाऊक आहेच व त्यानी स्वत ही गोष्ट चोरून ठेवलेली नाही जर्मनीची साप्रतची राजकीय परिस्थिति ज्याना पसत नाही, अशा लोकानी बॅंक्राफ यास शत्रूसारखे लेखावे यात नवल नाही. हॅनोव्हरचे पूर्वीचे राजे व हेसेचे सस्थानाधिपति अशासारख्या लोकानी वर्तमानपत्रकाराना पैसे चारून बिचाऱ्या बॅंक्राफ विरुद्ध हे काहूर उठविले आहे. कदाचित् काही अमेरिकन पत्रकाराचेहि हात ओले करण्याची खटपट त्यानी केली असावी, पण अमेरिका व जर्मनी याचा सबध सलोख्याचा असावा, असे वाट-णारा एकहि मुत्सद्दि या फदात पडला असेल असें मला वाटत नाही. बॅंक्राफ हे येथे फारच लोकप्रिय झाले आहेत, आणि बर्लिनवरचे तुझे पूर्वीचे प्रेम अद्यापि का-यम असेल तर बॅंक्राफ यास येथेच राहू देण्यासाठीं शक्य ती खटपट तू कर."

बर्लिन मधून बॅंक्राफची हाकलपट्टी करण्याकरता फ्रेचानी पुष्कळ कारवाई केली, तथापि तिचा काही उपयोग न होता बिस्मार्क व मोटले याच्या खटपटीस यश येऊन बँक्राफ बर्लिन येथेंच राहिले.

सर्व युरोपची स्थिति या वेळी मोठी नाजुक झाली होती. प्रत्येक देशात कोणत्याना कोणत्या कारणाने अस्वस्थता माजली होती. प्रशियाच्या

डोळ्यापुढे भावी युद्ध दिसत होते. अशा स्थितीतहि लष्करी खर्च कमी करावा, अशी मागणी प्रो. व्हर्चो यानी पार्लमेंटात केली. ‘ शांतता हवी असेल, तर तलवार तयार ठेवली पाहिजे ’ ही जुनी ह्मण या प्रोफेसर साहेबाच्या लक्षातून गेली असावी. चालू लष्करीखर्च फुकट जात आहे, असा दोषारोप त्यानी प्रधानमंडळावर केला. प्रशियाविरुद्ध कोणतीहि लहानशी चळवळ जर्मनीत झाली, की तिचा मोठा प्रतिध्वनि फ्रेंच प्रधानमंडळात उमटतो, ही गोष्ट बिस्मार्क याच्या लक्षात आली होती. प्रशियाशी युद्ध करण्याची तयारी नेपोलियन बादशहा करीत होता. त्या भावी युद्धात यश मिळाले, तरच आपली बादशाही गादी सुरक्षित राहील, ही गोष्ट नेपोलियन बादशाहास ठाऊक होती. जर्मन राष्ट्राचा एकोपा कायम राहणे अथवा न राहणे ही गोष्ट त्या वेळी लष्कराच्या बळावर अवलंबून होती. जर्मनीचे लष्करी बळ या वेळी कमी करण्यात आले असते, तर फ्रेंचानी त्याची ताबडतोब चटणी केली असती. या करता या वेळी सैन्य कमी करणे ह्मणजे आपल्याच पायावर धोंडा पाडून घेणे होय, ही गोष्ट बिस्मार्क यास ठाऊक होती. पूर्वीच्या चार वर्षांच्या शांततेच्या काळात उत्तर आणि दक्षिण जर्मन संस्थानातील तंट्याच्या बाबी बऱ्याच कमी झाल्या होत्या. सगळ्या जर्मन राष्ट्राची जी संहति पुढे लवकरच होणार होती, तिचा मार्ग निष्कंटक करण्याचा यत्न बिस्मार्क यानी या चार वर्षांत केला.

प्रकरण बारावे.

जर्मनीची जागृति.

नाना प्रकारच्या युक्त्या प्रयुक्त्या योजून व मोठा पाताळयंत्रीपणा करून तिसरे नेपोलियन बादशहा फ्रान्सच्या बादशाही गादीवर आ-

रूढ झाले होते. युरोपातील इतर राजात कलागती कायम ठेऊनच आपली गादी आपणास कायम राखता येईल, हे नेपोलियन बादशाहास ठाऊक होते. कोणाशी गुप्तपणे तह करावे व युरोपातील एका राजाचे भाडण दुसऱ्या राजाशी लावून द्यावे, असा त्याचा क्रम होता. आपली ‘ इभ्रत ’ स्वदेशात कायम ठेवण्यास व इतर राष्ट्रावर फ्रान्सदेशाचा वर्चष्मा राखण्यास एवढीच युक्ति त्याला अवगत होती. तथापि शेरास सव्वा शेर या नात्याने या विद्येत त्याचा गुरु त्याला भेटला. प्रत्येक गोष्टीत हा बिस्मार्कचा काटा आड येतो, असे नेपोलियन बादशाहास आढळून आले.

इटली आणि आस्ट्रिया याशी तह करून भावी युद्धात त्याची मदत मिळविण्याचा योग जवळ जवळ जुळून आला होता. रोम राजधानींतील फ्रेंच शिबंदी उठविण्याचे नेपोलियन बादशाहाने नाकारल्यामुळे हा योग फसला; तथापि भावी युद्धात इटलीची मदत आपणास मिळेल अशी खात्री बादशाहास अतर्यामी वाटत होती, पण या आशेवर सुद्धा बिस्मार्क यानीं लवकरच विरजण घातले. उत्तर युरोप व इटली याजमध्ये रहदारीचा रस्ता होण्यास सेन्ट गोथार्ड नावाचा डोंगर मध्ये आड होता. हा डोंगर फोडून त्यातून बोगदा करण्याची इटलीची इच्छा होती. पण या कामास लागणारे द्रव्य त्याजपाशी नव्हते. या कामास लागणारा पैसा बिस्मार्क यानी इटलीस पुरविला. अशा रीतीने प्रशियाच्या उपकारऋणाने बद्ध झालेला इटली त्याच्याच विरुद्ध फ्रान्सच्या तर्फेनें लढेल, ही गोष्ट शक्य नव्हती.

राजकारणातील या नव्या पराजयाने नेपोलियन बादशहाची स्थिति अधिकच नाजुक झाली. प्रशियावर सूड उगविला पाहिजे व त्याचा पाणउतारा केला पाहिजे, अशी ओरड प्यारिसच्या बाजारबुणग्यानी

व फ्रेंच पत्रानी पुन्हा मोठ्या जोराने सुरू केली. तथापि यावेळी सुद्धां युद्ध इतक्या निकरावर आले असेल, असे कोणासहि वाटत नव्हते. " साप्रत सर्वत्र पूर्ण शातता नादत असून ती कायम टिकेल " असे उद्गार फ्रान्सचे मुख्य प्रधान ऑलिव्हियर यानी नुकतेच काढले होते. त्याचप्रमाणे बर्लिन येथील आस्ट्रियन वकिलानेहि अशाच अर्थाचे आपले मत आस्ट्रियास कळविले होते. तथापि पोटात धुमसत असलेल्या अग्नीस याच वेळी एका अचानक घडलेल्या गोष्टीमुळे वाऱ्याचे सहाय्य मिळून तो ज्वालेच्या रूपाने भडकला. वरील मते प्रकट होऊन पुरते पधरा दिवस लोटले नाहीत, तोच फ्रान्स व जर्मनी या दोन सुसस्कृत देशात युद्धाचा वणवा पेटला.

स्पेनचे तख्त या वेळी रिकामे होते. त्यावर होहेन झोलार्न घराण्यातील एका राजपुत्राने आपला वारसा सांगितला. हेच या युद्धाचे बाह्यत: दिसणारे कारण होय. होहेन झोलार्न घराण्यातील राजपुत्र लियोपोल्ड याला हे सिहासन मिळावयाचे होते, पण काही धार्मिक अडचणीमुळे त्या राजपुत्राने ही गादी नाकारली. पुन्हा इ. स. १८७० साली स्पेनचे सेनापति जनरल प्रिम यानी ही गादी स्वीकारण्याची विनंति लियोपोल्डला केली. याहि वेळी लियोपोल्डने या विनंतीस मान दिला नाही. त्यानतर तारीख १४ जून सन १८७० रोजी याच बाबीत पुन्हा विनंति करण्यासाठी सालाझार नावाच्या कौन्सिलरास राजपुत्राकडे स्पेनने पाठविले व या वेळी लियोपोल्ड याने या विनंतीस मानहि दिला.

होहेन झोलार्न घराण्यातील वडील पुरुष या नात्याने प्रशियाच्या राजाने या बाबीतील आपले कर्तव्य करण्यापलीकडे अधिक काही केले नाही. राजपुत्राने या गादीचा स्वीकार करू नये, असे राजे वुइ-लियम व बिस्मार्क या दोघाचेहि मत आरभी होते, पण स्पेनच्या आग्र-

हाच्या विनंतीवरून माघार घेऊन या दोघानीं गादी स्वीकारण्याबद्दल राजपुत्रास अनुमोदन दिले. असे अनुमोदन मिळाल्यानतर लियोपोल्ड याने स्पेनच्या सिहासनाचा स्वीकार केला.

राजपुत्र लियोपोल्ड याने स्पेनच्या गादीचा स्वीकार केला, अशा अर्थाचा सरकारी खलिता तारीख ३ जुलई रोजीं फ्रेच प्रधान मडळाकडे स्पेनकडून रवाना झाला. दुसऱ्याच दिवशी ही गोष्ट फ्रेच प्रधान मडळाने सरकारी पत्रकाच्या रूपाने प्रसिद्ध करून 'प्रशियाचा हा एक अतस्थ कावा आहे' अशा अर्थाची टीकाहि त्यावर केली. 'पाचव्या चार्लसचा राजदड एका प्रशियन राजपुत्राच्या हाती जावा, या गोष्टीचे आह्मास अत्यंत नवल वाटते' असेहि एक वाक्य वरील पत्रकात होते. स्पेनच्या गादीची वासलात अशा रीतीने लागली, ही गोष्ट खरी कीं काय? असा प्रश्न बर्लिन मधील फ्रेच वकील ल सूर्द यानी परराष्ट्रीय प्रधानास विचारला. "ज्या गोष्टीशी प्रशियाचा हितसबध नाही, त्याची नसती उठाठेव प्रशियन सरकार करीत नाहीं." असा जबाब परराष्ट्रीय प्रधानानी ल सूर्द यास दिला.

फ्रान्सचे परराष्ट्रीयप्रधान ड्यूक ऑफ ग्रॅमॉट हे प्रशियाला अगदीं पाण्यात पहात असत. राजपुत्र लियोपोल्ड यानी स्पेनच्या तक्तावर बसण्याचे कबूल केल्यामुळे फ्रान्सचे लोकमत फार खळवळून गेले आहे, असे ग्रॅमॉट यानी जर्मन वकील बरन वर्थर याजपाशी बोलून दाखविले. वर्थर हे आपल्या राजाच्या मुलाखतीसाठी लवकरच जाणार होते. प्यारीस मधून निघताना ग्रॅमॉट याची भेट त्यानी घेतली, तेव्हा ते वर्थर यास ह्मणाले, 'स्पेनची गादी नाकारण्याविषयी तुमचे महाराज लियोपोल्डचे मन वळवितील, तर एक मोठीच आपत्ति टळेल. या गोष्टीने फ्रान्सचे लोकमत किती क्षुब्ध झाले आहे, हे तुह्मासहि माहीत आहेच.' हे भाषण ऐकून

वर्थर यास मोठे नवल वाटून ते ह्मणाले, "मोठी आपत्ति ह्मणजे युद्ध असाच तुमच्या बोलण्याचा अर्थ काय ?" यावर ते काही उत्तर देणार, तो मुख्य प्रधान तेथे येऊन ह्मणाले, "होय. युद्ध टाळणे मला तर शक्य दिसत नाही."

इतके भाषण झाल्यानतर वर्थर यानी त्याची रजा घेतली व एम्स येथे ते निघून आले. एम्स येथून अधिक खुलासा येण्यापूर्वीच ग्रॅमाँट यानी प्रशिया व लियोपोल्ड याजबद्दल लोकाचीं मने अधिकाधिक क्षुब्ध करण्याचा आपला उद्योग चालू ठेवला होता. पार्लमेंटात या बाबीसबधाने विचारलेल्या प्रश्नास उत्तर देताना ते ह्मणाले, "आमच्या जवळच्या राष्ट्राच्या हितसंबधास आड येण्याजोगे कोणतेहि वर्तन आह्मी करू नये ही गोष्ट खरी, तथापि पाचव्या चार्लस राजाच्या गादीवर एकादे परकी राष्ट्र आपला एकादा राजपुत्र बसवूं लागले, तर ती गोष्ट मुकाटयाने पाहण्यास आह्मी बाधलेले आहो, असे मला वाटत नाही. आजपर्यंत जी समबलता सर्व युरोपीय राष्ट्रात आहे, तिचा भग होऊन फ्रान्सचे हितसबध व इभ्रत यासहि या गोष्टीने कमीपणा येणार आहे." याच वेळी बिस्मार्क याचाच हा पाताळयत्रीपणाचा डाव आहे, असेहि त्यानी खाजगी रीतीने बोलून दाखविले.

या विषयासंबधी बोलताना "एक प्रशियन राजपुत्र," "पाताळयंत्रीपणा." "बिस्मार्क याचा डाव" असे शब्द फ्रेंच पार्लमेंटात विशिष्ट हेतूनी उच्चारले जात असत, हे लक्षात ठेवण्यासारखे आहे. लियोपोल्डने स्पेनच्या तक्तावर बसण्याचे कबूल केले, या गोष्टीशी बिस्मार्क याचा प्रत्यक्ष अथवा परपरेचा यत्किंचितहि संबंध नाही, असे प्रत्यक्ष स्पॅनीश सरकाराने फ्रान्सला स्पष्ट कळविले असतांहि फ्रेंच चेंबरमध्ये (पार्लमेंटात) बिस्मार्क याचा असा उल्लेख वारंवार होत असे.

लियोपोल्ड यानी राजे वुइलियम याची संमति मागितली, या गोष्टीत राजकारणाचा काही संबध नसून होहेन झोलर्न घराण्याच्या वडीलपणाचा मान राखण्यापुरतीच ही संमति त्यानीं मागितली होती.

मॉनिटौर नावाच्या सरकारी वर्तमानपत्राच्या तारीख ८ जुलईच्या अकात पुढील अर्थाचा उल्लेख आहे.

"आम्ही जी शातवृत्ति आजपर्यंत दाखविली, तिचा दुरुपयोग प्रशियन सरकार गेली चार वर्षें एकसारखा करीत आहे. आता आमच्या शातवृत्तीची परमावधि झाली आहे. असल्या प्रकारच्या प्रशियन सरकारच्या नसत्या उठाठेवीस आळा घालण्याची वेळ जवळ आली आहे."

'पेज' या नावाच्या दुसऱ्या पत्रात प्रशियाचा पाणउतारा करण्याजोगा पुढील लेख प्रसिद्ध झाला.

"प्रशियाने आमचे ह्मणणे निमूटपणे मान्य केले पाहिजे अथवा युद्धास तरी सज्ज झाले पाहिजे. युद्धाचा परिणाम काय होणार, हे सर्वांना ठाऊक आहेच. आम्ही त्यास युद्धास पुन्हा आव्हान करतो. आजपर्यंतची आमची किती तरी आव्हाने फुकट गेली आहेत. प्रशियासंबधी बोलताना फ्रान्स जी भाषा वापरतो, तसली भाषा प्रशियाने आमच्यासबधी वापरली असती, तर आमची घोडदळे केव्हाच ऱ्हाईन नदी पार झाली असती."

आता युद्ध टळत नाही, हे सर्वांस कळून चुकले. फ्रेंच प्रधानमडळ युद्धासाठी अगदी उत्सुक होऊन बसले होते. फ्रान्सची इभ्रत कमी करण्याचा उद्योग प्रशियाने केला असून त्याजबद्दल त्याचा जाब मागितलाच पाहिजे, अशी एकच आरोळी साऱ्या फ्रान्सभर दुमदुमून राहिली. या वेळी प्रशियाचे राजे हवा फेर करण्याकरता एम्स मुक्कामी गेले होते.

ग्रॅमाँट याच्या हुकुमावरून कौट बेनेडेटी एम्स येथे गेले. लियोपोल्ड याचे मन वळविण्याविषयी वुइलियम राजानी खटपट करावी, असे त्यास सागण्याचा त्याच्या भेटीचा हेतु होता. तारीख ११ जुलई रोजी ऑलिव्हियर याजकडून बेनेडेटी यास पुढील अर्थाची तार आली.

" लोकमत फार क्षुब्ध झाले आहे. आम्हास येथे घटकापळे मोजावी लागत आहेत. वुइलियम राजे याजकडून होय किवा नाहीं, हा एकच जबाब तुझी ताबडतोब घ्या. जबाब अगदी बिनशर्तीचा पाहिजे. आणखी एक दिवससुद्धा उशीर खपणार नाही "

हा हुकूम हाती पडल्यानतर बेनेडेटी राजाच्या भेटीस गेले व प्रधानाच्या हुकुमाप्रमाणे राजाकडे त्यानी बऱ्याच निकराची मागणी केली. फ्रेच प्रधानमडळाच्या मनात आलेला अकारण सशय दूर करून युद्ध टाळावे अशी वुइलियम राजाची अद्यापीहि इच्छा होती. बेनेडेटी यास ते ह्मणाले, " राजपुत्र लियोपोल्ड याचे ह्मणणे अद्यापि मला कळले नाही, यामुळे कोणतेहि उत्तर आजच देणे मला अशक्य आहे. या नंतर दुसऱ्याच दिवशी " आपण स्पेनची गादी स्वीकारीत नाही. " असे लियोपोल्ड यानीं जाहीर केले. यामुळे भावीयुद्धाचे मूळच अर्थात उपटल्यासारखे झाले. बिस्मार्क हे या वेळी व्हार्जिन मुक्कामी होते. वुइलियम राजानी त्यास तार करून एम्स येथे बोलाविले होते. इतक्यात राजपुत्र लियोपोल्ड यानी आपला वारसा सोडल्याची हकीकत त्यास समजली. तेव्हा एम्सला आजच जाण्याची काही घाई नाही, असे समजून आपल्याबद्दल कौट युलेनबर्ग यांची रवानगी त्यानी एम्स येथे केली. प्रधानमंडळात राज्याची अंतर्गत व्यवस्था पाहण्याचे काम कौट युलेनबर्ग याजकडे असे. फ्रान्सची एकेक मागणी प्रशिया जो जो कबूल करूं लागला, तो तो फ्रान्सची मागणी एकसारखी वाढतच चालली. ग्रॅमॉट

यानी बॅरन वर्थर याजमार्फत वुइलियम राजाकडे आणखी एक मागणी केली. लियोपोल्डने राजीनामा दिला, या गोष्टीबद्दलची पसंती वुइलियम राजाने सार्वजनिक रीत्या जाहीर करावी व अशा प्रकारे या दोन राष्ट्राच्या मनात आलेला किंतु नाहींसा करावा, अशी ही मागणी होती.

तारीख १३ जुलई रोजी कौंट बेनेडेटी हे राजे वुइलियम याच्या भेटीला गेले. वुइलियम यांची प्रकृति या वेळी बरीच नादुरुस्त झालेली होती. राजे बागेकडे फिरावयास गेले आहेत, असे समजल्यावरून बेनेडेटी बागेकडे धावतच गेले. त्यास पाहताच वुइलियम यानी हास्यमुद्रेने त्याचे स्वागत केले. आपल्यापुरते तरी तंट्याचे कारण संपले असावे, असे वुइलियम यास वाटत होते. लियोपोल्ड याच्या राजीनाम्याच्या हकीकतीचा सरकारी खलिता अद्यापि राजाकडे आला नव्हता; तथापि कोलोन गॅझेट पत्राने एक खास अंक प्रसिद्ध करून त्यात ही हकीकत दिली होती. हा अंक राजानी बेनेडेटी याच्या हाती दिला. या प्रश्नाचा निकाल आता कायमचा लागला, असे राजानी बेनेडेटी यास सुचविले. यानतर बेनेडेटी यानी फ्रेंच प्रधानमंडळाची नवी मागणी राजापुढे ठेवली. "स्पेनच्या गादीच्या बाबतींत वारसदारीचा प्रश्न पुन्हा उपस्थित झाल्यास त्या कामी आपण पुन्हा केव्हाहि आपली संमति देणार नाही, असे वचन वुइलियम राजानी फ्रेंच प्रधानमंडळास द्यावे," अशी ही मागणी होती. असल्या प्रकारच्या विचित्र मागणीस राजाने संमति देण्याचे नाकारले, हे सांगावयास नकोच. बेनेडेटी यानी राजाची समजूत घालण्याचा पुन्हा पुन्हा यत्न केला, तथापि राजे कबूल होत नाहीत, असे पाहून बेनेडेटी आपल्या घरी परत आले. घरी येतात, तो राजपुत्र लियोपोल्ड याच्या वडिलाचे पत्र त्याच्या हाती पडले. या पत्रात आपल्या चिरंजिवानी स्पेनच्या गादीवरील वारसा सोडल्याबद्दलचा मजकूर होता. त्याचप्रमाणे ग्रॅमॉट यानी केलेल्या नव्या

मागण्याचा रिपोर्टहि बॅरन वर्थर याजकडून आला होता. यापुढे स्पॅनिश सिंहासनाच्या बाबतीत बोलणे करण्यासाठीं कौंट बेनेडेटी आले, तर राजाने त्याची भेट घेऊं नये, अशी सल्ला बिस्मार्क यानी राजास दिली. कारण या बाबतीत निष्कारण तंटे उपस्थित होऊन प्रशियाची अगोदरच मानहानी झालेली होती. बिस्मार्क याचा निरोप पोहोचताच हा प्रश्न आता निकालास लागला, अशा आशयाचा खलिता वुइलियम राजाने जासुदाबरोबर बेनेडेटी याजकडे पाठविला.

तथापि हा प्रश्न इतकाच सोडून देण्यास फ्रेंच प्रधानमंडळ तयार नव्हते. प्रधानमंडळाच्या नव्या मागणीस राजाची अनुमति मिळविण्याचा दुसरा हुकुम तारीख १३ जुलई रोजी बेनेडेटी याच्या हाती पडला. तेव्हा बेनेडेटी यानी राजाची भेट घेण्याचा पुन्हा यत्न केला. त्याची भेट घेण्याचे साफ नाकारून या बाबतीत आता नवीन सांगण्यासारखे काही उरले नाही, असे राजाने त्यास कळविले. यानंतर दुसऱ्याच दिवशी कौंट बेनेडेटी पारीसला निघून गेले व वुइलियमराजे बर्लिनला आले. या सर्व भानगडी कौंट बिस्मार्क याच्या कानावर रोज पडत असत. प्रशियाचा पाणउतारा करण्याचा निश्चय फ्रेंच प्रधानमंडळाच्या मनात आहे, असे बिस्मार्क यास कळून चुकले. शस्त्राने अथवा शास्त्राने कोणत्याहि रीतीने प्रशियावर मात करण्याचा निश्चय फ्रेंच प्रधानमंडळानी केला होता. या वेळीं बर्लिनच्या दरबारी लॉर्ड ऑगस्टस लाफ्टस या नावाचे इंग्रज वकील होते, त्याजपाशी बिस्मार्क यानी आपले पुढील मत बोलून दाखविले.

"स्पॅनिश गादीच्या प्रश्नाचा निकाल शांततेच्या मार्गाने लावण्याची फ्रेंचाची इच्छा नाही, हे निःसंशय आहे. कोणत्या तरी मार्गाने आमचा पाणउतारा करावा, असा त्याचा निश्चय दिसतो. आम्हासहि आमच्या इभ्रतीचें संरक्षण

करणे भाग आहे असले अपमानकारक प्रसग यापुढे निमूटपणे सोसणें प्रशियन लोकमताच्या दृष्टीने आम्हासहि अशक्य आहे ”

तारीख १३ जुलई रोजीं बर्लिन राजवाड्यातील खलबतखान्यात कौंट बिस्मार्क, रणमंत्री जनरल फॉ मोल्टके व युद्धविषयक प्रधान जनरल फाँ रून या तिघाची बैठक झाली. याच वेळी एम्स येथून आलेली तार कौंट बिस्मार्क याच्या हाती पडली. ज्या तारेचा विपर्यास पुढे बावीस वर्षानी होऊन बिस्मार्क याचे नाव बद्दू करण्याचा प्रयत्न झाला, ती तार ही:—

एम्स, १७ जुलई १८७०.
दुपारी ३ वाजून ४० मिनिटे

राजाचे खास सल्लागार ॲबेकेन याजकडून महाराजानी मला पुढीलप्रमाणे हुकुम केला आहे —

‘ राईच्या रस्त्यावर बेनेडेटी यानी माझी आज पुन्हा गाठ घेतली. स्पेनच्या सिहासनाच्या बाबतीत होहेन झोलर्न घराण्यातील कोणाहि पुरुषाने आपली वारसदारी पुन्हा सागितल्यास मी त्याला समति देणार नाही, असे वचन माझ्यातर्फे फ्रेंच प्रधानमडळास कळविण्याची परवानगी बेनेडेटी यानी मजपाशी मागितली त्याची बोलण्याची तऱ्हा मला उद्धटपणाची वाटली हे मागणे, मी ताबडतोब नाकारले. सहज बोलता बोलता असल्या प्रकारची वचने देणे इष्ट नाही व युक्तहि नाही मला सरकारी रीत्या लियोपोल्डच्या राजीनाम्याची बातमी कळली नाही, असेहि मी त्याला सागितले याशिवाय माद्रिद व प्यारीस येथून ज्या अर्थी ही बातमी आमच्या अगोदर तुह्मास कळली, त्या अर्थी प्रशियन सरकारचा सबध यात काही नाहीं, हे तुह्मासहि कळण्यासारखे आहे, असेहि मी त्याना म्हटले. ’

यानतर लियोपोल्ड याजकडून आलेले पत्र महाराजास मिळाले. एवढा प्रकार झाल्यानतर कौंट यूलेनबर्ग व मी स्वत अशा दोघानीं ‘ महाराजानी बेनेडेटी याची भेट पुन्हा घेऊ नये, अशी सल्ला महाराजास दिली लियोपोल्ड याचे पत्र मिळाल्यानतर या प्रकरणाचा अखेरचा निकाल लागला, असेहि महाराजास वाटले तेव्हा महाराजानी राजपुत्राचे पत्र आल्याची खबर जासु-

दाबरोबर बेनेडेटी यास कळवून 'आता अधिक वाटाघाटीचे प्रयोजन नाही' असेहि सांगितले. बेनेडेटी यानीं केलेली नवी मागणी व तिला आपण दिलेले नकारात्मक उत्तर ही आपल्या सर्व दरबारी वकिलास व वर्तमानपत्रास कळविण्याच्या बाबतींत आपसाहेबाचे काय मत आहे, ते कळविण्याची महाराजाची विनति आहे "

बिस्मार्क यानी या पाल्हाळिक तारेतील पुढील मुद्याचा भाग तेवढा प्रसिद्ध केला.

" होहेन झोलार्न राजपुत्राचा राजीनामा फ्रेंच सरकारास सरकारी रीत्या मिळाल्यानतर एम्स येथील त्याच्या वकिलानीं राजे वुइलियम याजपाशी नवी मागणी केली. होहेन झोलार्न घराण्यातील कोणाहि राजपुत्राने स्पेनच्या गादीचा पुन्हा प्रश्न उपस्थित केल्यास त्यास आपण समति देणार नाही, असे वचन राजा॰ तर्फे फ्रेंच प्रधानमडळास कळविण्याची परवानगी राजानी एम्स येथील फ्रेंच वकिलास द्यावी, अशी ही मागणी होती. राजानीं फ्रेंच वकिलाची भेट घेण्याचे नाकारले व 'आपणास अधिक काही कळवावयाचे नाही' असा निरोपहि त्यानीं जासुदाबरोबर फ्रेंच वकिलास पाठविला. "

या दोन्ही तारातील मजकूर ताडून पाहतां बिस्मार्क यानी मूळच्या तारेतील मजकुराचा विपर्यास करून सत्यापलाप केला नाहीं, हे कोणाच्याहि लक्षात येण्यासारखे आहे. जनरल फॉ रून यानी या बाबीत आपले पुढील मत प्रगट केले.

" बिस्मार्क यास जो मजकूर बिनमहत्वाचा अथवा प्रसिद्ध करण्यास नालायक असा वाटला, तेवढाच त्यानी गाळला बाकीच्या मजकुरात कोणतीहि फिरवाफिरव न करता अथवा त्यात पदरचे काही न घालता जशाचा तसाच ताबडतोब तो प्रसिद्ध केला. त्यानी छाटाछाट केलेल्या तारेचा मसुदा प्रथम आह्मा सर्वास दाखविला व तो समाधानकारक आहे, असें आह्मीं सर्वानीं सांगितल्यानतरच तो प्रसिद्धीसाठी पाठविला. "

या बाबींत वुइलियम राजाने किती सहनशीलता दाखविली होती व फ्रेंचाचा उद्दामपणा कसा सहन केला होता, याची हकीकत सर्व लो-

कास कळविणे इष्ट होते. प्रशियाचा पाणउतारा करून फ्रान्सचे ‘ वैभव ’ वाढले पाहिजे यासाठीं फ्रेंच लोक ओरड करीत होते. एम्सची तार मुळाबरहुकूम प्रसिद्ध झाली असती, तर सारे जर्मन लोकमत एकदम खवळून गेले असते. राजाने दाखविलेली शांततेची वृत्ति जर्मन राष्ट्रास कधीहि पसंत पडली नसती. ही सर्व राष्ट्राची मान-हानी होय, असे वाटून सारे जर्मन राष्ट्र खवळून गेले असते. याकरतां मुळातील तीक्ष्णपणा तेवढा कमी करून तोच भावार्थ बिस्मार्क यानीं अधिक सौम्य भाषेत व्यक्त केला होता.

बिस्मार्क यानीं अशा रीतीने तयार केलेला खलिता, परराष्ट्रांतील जर्मन वकिलातीकडे व जर्मनीतील पत्रकाराकडे रवाना करण्यात आला. हा मजकूर प्रसिद्ध झाल्याबरोबर तेवढ्याने जर्मन राष्ट्रात जी खळबळ उडाली, तीवरून मूळची तार तशीच प्रसिद्ध झाली असती, तर लोकमतास केवढा धक्का बसला असता, याचे अनुमान कोणासहि करता येण्याजोगे आहे. हा वेळपर्यंत दक्षिण जर्मनी आणि उत्तर जर्मनी असा कृत्रिम भेद मेन नदीने केला होता. पण ही हकी-कत प्रसिद्ध झाल्यानंतर मेन नदीचे अस्तित्वच जणूं काय नाहींसें झाले. उत्तर आणि दक्षिण जर्मनीची भाऊबंदकी संपुष्टात आली. बव्हेरियन, प्रशियन, सॅक्सन असला कृत्रिम जातिभेद नष्ट होऊन त्या जागीं जर्मन हा एकच राष्ट्रीय वर्ण निर्माण झाला. पितृभूमीवर बाहेरून आघात होत आहे, असें पाहताच तिच्या रक्षणासाठीं ‘ वयं पंचाधिकं शतं ’ असे म्हणून सारे जर्मन एक झाले.

ही गोष्ट घडून गेल्यानंतर बावीस वर्षांनीं सोशल डेमोक्रॅट पक्षाचा पुढारी हर्र लिब्नेट याने बिस्मार्क याचे नांव बद्दू करण्यासाठीं व १८७०–७१ च्या युद्धाची जबाबदारी त्याजवर टाकण्याकरिता या

गोष्टीचा उपयोग करून घेतला. केवळ स्वतःची महत्वाकाक्षा तृप्त करण्याकरता एका शातता प्रिय राष्ट्राला बिस्मार्क यानी युद्धाच्या ज्वालेत लोटून दिले व हे साधण्याकरता बिस्मार्क यानी ‘ बनावट ’ तार तयार केली, असा आरोप त्याने बिस्मार्क याजवर केला. त्याला उत्तर म्हणून जर्मन सरकारने त्याच वेळी मूळची तार जशीच्या तशीच प्रसिद्ध केली. परराष्ट्राना भेडसावून व धाकदपटशा दाखवून आपली प्रतिष्ठा वाढविण्याची खोड नेपोलियन यास होती, तथापि प्रशियाच्या संबंधी केलेल्या कुटिल कारवाईस इतक्या लवकर फळ येत चालले, हे पाहून त्यानाहि थोडीबहुत चिता वाटू लागली. लोकमतास आळा घालण्याची वेळ राहिली नव्हती. सारा फ्रान्स देश युद्धासाठी एका पायावर तयार झाला असता त्याला आता मागे ओढणे शक्य नव्हते. लोकमताविरुद्ध आता यत्किचितहि गडबड केल्यास आपला राजमुगुट ढासळेल ही जाणीव नेपोलियन बादशहास होती. आपल्या लष्कराच्या कर्तबगारीसंबधाने ते स्वतः साशक होते. त्याचे मुख्य सेनापति मार्शल लेबो यानी ‘ विजारीच्या बटणापर्यत ’ सर्व तयारी सज्ज आहे, असे उत्तर जरी दिले होते, तरी बादशहा स्वतः युद्धकलेत अनभिज्ञ नसल्यामुळे या उत्तराची खरी किमत ते समजून होते. उलटपक्षीं राणी लुजिनी युद्धासाठी विलक्षण आतुर झाली होती. युद्धात यश मिळवून फ्रान्सची गादी आपल्या घराण्यात कायम राखण्याची तिची इच्छा होती. हे युद्ध घडवून येण्यास आपलीच सारी खटपट कारणीभूत झाली, असे एका चेबरच्या प्रतिनिधीजवळ तिने स्पष्ट बोलवून दाखविले, अशीहि लोकवार्ता आहे. तथापि युद्ध होऊन गेल्यानतर ही गोष्ट तिने साफ नाकारली. इतकी गोष्ट खरी कीं, ती युद्धास फार उत्सुक होती व तिच्या पक्षाचे लोक लोकास चिथवीत होते. अनेक प्रकारच्या युक्त्या प्रयुक्त्यानी हा पक्ष

फ्रेंचलोकाच्या उच्छृंखलपणात भर घालीत होता, यामुळे फ्रेंच लोकमत इतके खवळले कीं, त्यास यत्किंचित आळा घालणे अशक्य होते. ‘ प्रशियाचा निःपात ’ ‘ बर्लिनला चला ’ असल्या प्रकारच्या आरोळ्यांनी प्यारीस शहर वेळीं अवेळीं दुमदूमून जाऊं लागले.

तारीख १५ जुलई रोजी मुख्य प्रधान ऑलिव्हिअर यानी ‘ उत्तर जर्मन संस्थानाचा वकील प्यारीस शहर सोडून गेला असून त्या संस्थानाशी असलेला राजकीय संबध तुटला आहे ’ असे विधान केले. खरी गोष्ट अशी होती की, तो वकील या वेळी रजेवर गेला असून त्याच्या जागी कौंट सोम्स हे वकिलातीचे सारे काम पहात होते. त्याच प्रमाणे ‘उत्तर जर्मनीने आपले सैन्य डेरेदाखल केले असून बिस्मार्क यानीं ही सारी हकीकत युरोपातील सगळ्या प्रधानमडळास सरकारी खलिते पाठवून कळविली आहे’ असेहि विधान ऑलिव्हिअर यानीं प्रधान मडळातर्फे केले. अद्यापीहि शातता रहावी, अशी ज्या प्रतिनिधीची इच्छा होती, त्यानी बिस्मार्क याचा खलिता प्रसिद्ध करा, अशी मागणी केली. वास्तविक बिस्मार्क यानी सगळीकडे पाठविलेल्या खलित्यात एम्सच्या तारेवांचून दुसरा कोणताहि मजकूर नव्हता. बिस्मार्क याचा खलिता प्रसिद्ध करण्याचे ऑलिव्हिअर यानी नाकारले. थियर्स, जूल्स फेव्हर, गॅम्बेटा वगैरे मंडळी युद्धाला प्रतिकूल होती. युद्ध टाळण्याकरता त्यानी शक्य तितकी खटपट केली; पण फ्रेंच लोकमत या वेळी अगदी उल्लू बनून गेले असल्यामुळे या शाततांप्रिय मंडळीच्या खटपटीस यश आले नाहीं. युद्धासाठी लागणाऱ्या खर्चास किंबहुना प्रधानमंडळाच्या प्रत्येक मागणीस सर्व प्रतिनिधींनीं उच्छृंखल उत्साहाच्या भरात पूर्ण संमति दिली.

तारीख १५ जुलई रोजीं राजे वुइलियम एम्स गाव सोडून बर्लिन शहरीं येण्यास निघाले. वाटेतल्या प्रत्येक मुक्कामावर प्रजाजनानीं अपूर्व

उत्साहाने त्यांचे स्वागत केले. युवराज फ्रेड्रिक वुइलियम, कौंट बिस्मार्क व जनरल फॉं मोल्टके हे राजभेटीसाठी ब्रँडनबर्ग येथे सामोरे गेले. या ठिकाणीं पुढे काय करावे, याबद्दलहि खलबत झाले. प्रधानमंडळातील इतर लोक, बर्लिनचा ग्रामाधिकारी व इतर लोकाचे थवेच्याथवे राजाच्या आगमनाची वाट पहात स्टेशनावर व आजुबाजूस जमा झाले होते. इतक्यात राजरथ स्टेशनात आल्याची खबर लागताच सर्वत्र आनंदाचा कोलाहल माजून राहिला. 'फ्रान्सला धुळीस मिळवा' अशा आरोळ्या चोहोकडून ऐकूं येऊ लागल्या. पॉटस्डयाम स्टेशनच्या विश्रामशाळेतच (Waiting Room) मत्रिमंडळाची बैठक होऊन सैन्य डेरेदाखल करण्याचा निश्चय राजाने केला. ही महाराजाची आज्ञा लोकांस कळविण्याकरता युवराज बाहेर आले व हा मजकूर लोकास त्याच्याकडून कळताच कानठाळ्या बसण्यासारखा विजयध्वनि चोहोकडे उठला. तारीख १६ जुलई रोजी महाराजाचा हुकुम सर्व जर्मनीभर तारेने दाखल होऊन लष्करे आपापल्या बराकीतून बाहेर पडूं लागली. कोणतीहि गडबड अथवा घोटाळा न होतां, सैन्याची जमवाजमव सुरू झाली. राखून ठेवलेले लष्करी लोक आपल्या नेमलेल्या जागी हजर होऊं लागले. कोणतीहि नवी पथके तयार करावयाची राहिली नव्हती. घाईघाईने आयत्या वेळी करावयाचे काम कोणतेहि शिल्लक पडलेले नव्हते. पूर्वी ठरविलेल्या शिस्तीने सर्व कामे सुरळित व बिनबोभाट पार पडली. सैन्यातील निरनिराळे सर्व भाग आपापली जबाबदारी शिरावर घेण्यास पूर्ण सज्ज होते.

तारीख १९ जुलई रोजी म्हणजे राणी लुईसीच्या साठाव्या मृत्युतिथीच्या दिवशीं उतर जर्मन संस्थानांची डायट बर्लिन येथे भरली. सर्व प्रतिनिधींनीं आपापले पक्षभेद विसरून प्रधानमंडळास सर्व प्रका-

रची मदत करण्याचा निश्चय जाहीर केला. राजे वुइलियम यांनीं जातीनीं हजर राहून व प्रास्ताविक भाषण करून सभेच्या कामास सुरुवात केली. राजाचे भाषण सुरू असता मधून मधून टाळयांचा एवढा प्रचंड कडकडाट होई कीं, त्यास मधून मधून आपले भापण थांबवावे लागे.

नतर बिस्मार्क उठून म्हणाले, "फ्रेंचाच्या वकिलाने युद्ध पुकारल्याचा खलिता आज माझ्या हाती दिला आहे, एवढेच मला सभेला सांगावयाचे आहे."

एवढे शब्द बिस्मार्क याच्या तोडून बाहेर पडतात न पडतात, तोच सर्व सभासद एकदम उठून उभे राहिले व आनंदाच्या आरोळ्यानीं त्यानी सर्व सभागृह दणाणून सोडले. या नंतर थोड्या दिवसानी सभेचे अध्यक्ष डॉ. सायमन यास अमेरिकेतील सेट लुई येथून पुढील पत्र आले.

"फ्रान्सच्या सिहासनावर अधिष्ठित झालेल्या जुगाऱ्याने क्षुद्र कारणे उपस्थित करून जर्मन राष्ट्राला जिकून त्याला पारतत्र्यात बद्ध करण्याकरतां हे जुलमी युद्ध उपस्थित केले आहे पहिल्या नेपोलियनचे दिवस पुन्हा लवकरच येणार असा रग दिसू लागला आहे केवळ जर्मन राष्ट्राच्या नव्हे, तर इतर राष्ट्राच्याहि स्वातत्र्याकरता तुह्मी तरवार उपसली आहे, असें सेट लुई येथील जर्मन नागरिक तुह्मास या पत्राने कळवीत आहेत."

या पत्राबरोबरच निकामी होणाऱ्या शिपायांकरता व पोरक्या पोरांकरता तीस लक्ष रुपयांची रकम सेट लुई येथून आली.

नेपोलियनच्या काळी अस्तित्त्वांत असलेल्या आयर्नक्रास या बिल्लुयाचे पुनर्जीवन वुइलियम राजाने केले. बव्हेरियाच्या लुई राजानें आपल्या लष्कराचे अधिपत्त्य प्रशियाच्या राजाला दिले व प्रशियाच्या राजाने आपल्या तर्फे त्या जागी वुइलियम फ्रेड्रिक यांची नेमणूक केली. त्याच प्रमाणे बर्टेम्बर्ग व बेडन येथील सैन्येंहि प्रशियाच्या लष्करांत

दाखल झालीं. पितृभूमीच्या रक्षणासाठी सर्व जर्मन एक होऊन फ्रेंचास तोंड देण्यास तयार झाले.

तारीख २० जुलई रोजीं लढाईच्या पूर्वींची हकीकत बिस्मार्क यानीं डायट सभेस निवेदन केली. एवढ्या अवधींत फ्रेंच सरकाराकडून आपणास सरकारी रीत्या एकच खलिता आला, ही गोष्ट त्यानी सभेस सांगितली. तो खलिता ह्मणजे फ्रेंचानीं जर्मनीवर लढाई जाहीर केली हा होय. या पूर्वी बेनेडेटी व वुइलियमराजे याजमधील झालेलीं भाषणे खासगी स्वरूपाची असून सरकारी रीत्या त्याचे काहीं महत्व नाही, असेहि बिस्मार्क ह्मणाले. य'नंतर युद्धखर्चाप्रीत्यर्थ लागणाऱ्या सर्व खर्चाची मंजुरी मिळून व राजाच्या नावाने पुन्हा जयघोष होऊन सभा तहकूब झाली.

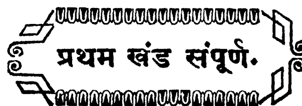
आता बाकीचीं राष्ट्रे कोणतामार्ग स्वीकारतात, या गोष्टीकडे फ्रान्स व जर्मनी या दोन्ही राष्ट्राचे डोळे लागले. फ्रान्सचा जय होणे किंवा न होणे ही गोष्ट दुसऱ्या एकदोन राष्ट्रांच्या मदतीवर अवलंबून होती. प्रशियाला दुसऱ्या मदतीची जरूर भासत नव्हती. तथापि फ्रान्सशिवाय आणखी एक दोन राष्ट्रे आपल्याविरुद्ध गेलीं, तर आपला कितपत निभाव लागेल, याबद्दल त्याला शंका होती. इतर राष्ट्राचीं मने फ्रान्सकडे वळूं नयेत यासाठी बिस्मार्क यानीं एका गुप्त गोष्टीचा स्फोट केला. बेल्जम देशासंबंधीं नेपोलियन बादशहानी बिस्मार्क याजपाशी जे राजकारण केले होते, ते तारीख २६ जुलईच्या टाइम्सच्या अंकात बिस्मार्क यानीं उघडकीस आणले. यासंबंधाचे सर्व सरकारी खलिते कौंट बेनेडेटी यानीं स्वहस्ते सरकारी कागदावर लिहिले होते. या मूळ अस्सल कागदांचे फोटो बिस्मार्क यांनीं सर्व युरोपीय प्रधानमंडळास पाठविले. फ्रेंच सरकारचे हें दुटप्पीपणाचे वर्तन उघडकीस येताच, सर्व युरोपभर मोठी खळबळ उडून गेली. तेव्हा बेनेडेटी यांनीं हे खलिते बिस्मार्क याच्या

सागण्यावरून आपण लिहिले व यात नेपोलियन याचा काहीं अपराध नसून बिस्मार्क याचे धाष्टर्यच उघड होत आहे, असे स्पष्टीकरण केले, पण यामुळे बिस्मार्क याच्या धाष्टर्यापेक्षा बेनेडेटी याचा मूर्खपणा मात्र जाहीर झाला.

बेनेडेटी याचे स्पष्टीकरण प्रसिद्ध झाल्यानतर तारीख ५ अगष्ट सन १८६६ च्या बेनेडेटी याच्या अस्सल पत्राचे फोटो बिस्मार्क यानी पुन्हा प्रसिद्ध केले. नेपोलियन बादशहाची स्वारी व्हिची येथे असता खुद्द त्याच्याच आज्ञेवरून बेल्जमसबंधी बोलणे आपण सुरू केले आहे, असे बेनेडेटी यानीं या पत्रात लिहिले होते. हा पुरावा प्रसिद्ध झाल्यानंतर बेनेडेटी याच्या तोंडास पक्केच कुलुप बसले.

हॅनोव्हरचे पदच्युत राजे यानी काही सैन्य आपल्या पदरी ठेवले होते, ही हकीकत मागे एक वार सागितलीच आहे. या सैन्यास पगार न मिळाल्यामुळे त्यातील बहुतेक लोक फ्रान्स आणि स्वित्सर्लंड या देशात हाल अपेष्टा सोशीत होते. बिस्मार्क याच्या सल्ल्याने वुइलियम राजाने या लोकास स्वदेशी येण्यास परवानगी दिली व ज्यास उपजीविकेचीं साधने नव्हती, त्यास तहाहयात वार्षिक पेनशने करून दिली. त्याच प्रमाणे सर्व राजकीय कैद्यास मुक्त करण्यात आले.

अशा रीतीने वार्धक्याने पीडलेल्या वुइलियम राजाने आपल्या देशाच्या स्वातंत्र्यरक्षणासाठीं तारीख ३१ जुलई सन १८७० रोजीं रणभेरी वाजविली.

भारत–गौरव–ग्रंथ

उद्देश व नियम

सर्व महाराष्ट्रीयाच्या आदरास, अभिमानास व प्रशसेस पात्र झालेली अशी साऱ्या महाराष्ट्रात ही एकच ग्रथमाला असून महाराष्ट्र वाङ्मयाची उत्कृष्ट सेवा ही ग्रथमाला किती बाणेदार वृत्तीने बजावीत आहे, हे वाङ्मयभक्ताना माहीतच आहे. इतकी लोकप्रिय ग्रथमाला महाराष्ट्रात दुसरी कोणतीहि नसून अन्य कोणत्याहि ग्रथमालेपेक्षा या ग्रथमालेचा प्रसार दुपटी तिपटीने अधिक आहे. आपण या ग्रथमालेचे आश्रयदाते असालच नसल्यास ताबडतोब पत्र पाठवून ग्रथमालेचे आश्रयदाते व्हा युरोपातील महायुद्धामुळे छपाईच्या सर्व वस्तु फार महाग झाल्याने ग्रथमालेस अधिक लोकाश्रयाची फार आवश्यकता आहे. तरी आपण स्वत ग्रथमालेस आश्रय देऊन व आपल्या मित्रवर्गाचाहि जोडून देऊन महाराष्ट्र वाङ्मयाची सेवा अधिक उत्साहाने करण्यास आम्हास कार्यक्षम करा. महाराष्ट्र साहित्याची सर्वांगी सेवा करून सर्वोत्कृष्ट वाङ्मयाचा शक्य तितक्या कमी किंमतीनें प्रसार करणे, हा या ग्रथमालेचा उद्देश आहे

नियमः—(१) आश्रयदात्यात केव्हाहि नाव दाखल करता येते. पहिली व्ही. पी. नाव नोंदणावळ म्हणून चार आणे अधिक घेऊन पाठविली जाते. या व्ही. पी. चा स्वीकार झाल्यावर आश्रयदात्यास ग्रथमालेचे प्रसिद्ध होणारे प्रत्येक पुस्तक साध्या बाधणीचे दहा आण्याच्या व्ही पी. ने व कापडी बाधणीचे पुस्तक एक रुपयाच्या व्ही. पी. ने पाठविण्यात येते. (२) आश्रयदात्यात नाव दाखल करताना मागील सर्व अथवा काही पुस्तके आश्रयदात्यानी घेतलीच पाहिजेत असे नाही, परतु आश्रयदात्यात नाव दाखल झाल्यावर प्रसिद्ध होणारे प्रत्येक पुस्तक आश्रयदात्यानी घेतलेच पाहिजे. जी पुस्तके शिल्लक नाहीत ती देण्याची जबाबदारी ग्रथमालेवर नाहीं (३) साधारण दोन महिन्यांनीं एक पुस्तक प्रसिद्ध होते. पुस्तक क्राऊन साईजचे, दोनशेवर पानाचे व बहुतेक सचित्र असते. (४) पुस्तकें मागविताना पुस्तकाची नांवे स्पष्ट लिहावीत. तसेच पत्ता वगैरे स्पष्ट असावा. (५) मागील पुस्तकाच्या किमती वाढविल्या आहेत, तिकडे लक्ष्य द्यावे व मागील सर्व नियम रद्द समजावेत.

[illegible]चीं ना[illegible] व किंम[illegible]

समाजकंटक प्रथम खंड	किं	८१२	आश्रयदात्यास.	८६
समाजकंटक द्वितीय खंड.	किं.	८१२	आश्रयदात्यास.	८६
दैवलीला	,,	८१२	,,	८६
समाजरहस्य	,,	८१२	,,	८६
जन्मभूमि प्रथम खंड	,,	८१२	,,	८८
जन्मभूमि द्वितीयखंड	,,	८१२	,,	८८
प्रेममंदिर	,,	८१२	,,	८८
शिवाजीचा उजवा हात		[illegible]		८८
रजनी				८८
जर्मनीचें पाताळयंत्र **केसरची प्रभावळ**	,,	१८४	,,	रु.१
स्वप्नमय आयुष्य	,,	८१२	,,	८८
मातृमूर्ति	,,	८१२	,,	८८
कर्मफल	,,	८१२	,,	८८
प्रिन्स बिस्मार्क प्रथम खंड.	,,	८१०	,,	८८

प्रिन्स बिस्मार्क द्वितीय, तृतीय, व चतुर्थ खंड छापत आहेत.

सूचनाः—सावित्री-सत्यवान, प्रवासिनी, महात्मापरिचय, महात्मागौतम, जहांगीर, जाईचा मंडप प्रथम खंड व जाईचा मंडप द्वितीय खंड ही पुस्तकें शिल्लक नाहींत.

प्रभाकर श्रीपत भसे,

म्यानेजर, भारत-गौरव-ग्रंथमाला—गिरगाव—मुंबई.

जर्मनीचे वज्रबाहु प्रधान

प्रिन्स बिस्मार्क.

ज्या असामान्य बुद्धिमत्तेच्या पुरुषानें लहान लहान विस्कळित-जर्मन-संस्थानांचें प्रबळ व सुसंघटित असे जर्मन राष्ट्र निर्माण केलें, ज्यानें आपल्या राजकारणाच्या चमत्कारानें सगळ्या जगाला थक्क करून सोडलें आणि मातृभूमीच्या कल्याणासाठीं ज्यानें आपलें सगळें आयुष्य खर्च केलें, त्या लोकोत्तर पुरुषाचें हें विस्तृत, विशेष मननीय व अत्यंत मनोरंजक चरित्र असून तें वाचित असतां जर्मन-राष्ट्राच्या संघटनेचा सगळा इतिहास सहज अवगत होतो. चरित्र २००–२२५ पृष्ठांचा एक याप्रमाणें चार भागांत पुरें व्हावयाचें असून पहिला भाग छापून तयार आहे. प्रत्येक भागांत चार सुंदर चित्रें. साध्या बांधणीच्या प्रत्येक भागास दहा आणे. जाड अँटिक कागदाच्या कापडी बांधणीच्या सोनेरी नांवाच्या पुस्तकास एक रुपया.